

VILNIAUS UNIVERSITETAS
TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ
IR POLITIKOS MOKSLŲ INSTITUTAS

GERIAUSIŲ RAŠTO DARBŲ
ALMANACHAS

2013–2014 m.

VILNIUS
2015

Studentų rašto darbus rekomendavo:

Prof. dr. JONAS ČIČINSKAS

Dr. LIUTAURAS GUDŽINSKAS

Doc. dr. DOVILĖ JAKNIŪNAITĖ

Doc. dr. ALGIMANTAS JANKAUSKAS

Dr. DEIVIDAS ŠLEKYS

Dr. VYTAUTAS KUOKŠTIS

Doc. dr. INGA VINOGRADNAITĖ

Redaktorius

ŽILVINAS ŠVEDKAUSKAS

TURINYS

Greta Vaičeliūnaitė

Demokratija, atsižadanti tautos, ir nupolitinimo procesas
(Demokratijos teorijos) / 5

*Agnė Baliukonytė, Ieva Juknevičiūtė, Žygimantas Meškys,
Marija Norkūnaitė, Arnoldas Zdanovičius*

Ar Lietuvoje egzistuoja vientisa lenkų tautinė mažuma?
(Socialinių mokslų filosofija) / 15

Marius Parčiauskas

Imperializmas *versus status quo*: Ukrainos krizės analizė
pagal H. J. Morgenthau (Tarptautinių santykių teorijos) / 42

*Agnė Baliukonytė, Raimonda Mackevičiūtė,
Marija Norkūnaitė, Inesa Ulichina, Arnoldas Zdanovičius*
Nepamatuoti vokiečių lūkesčiai (Tarptautinių santykių istorija) / 55

*Raimonda Mackevičiūtė, Gabrielius Sužiedelis,
Inesa Ulichina, Arnoldas Zdanovičius*
Kaip išrūkyti nelegalius rūkalus? (Politikos analizė) / 81

*Agnė Baliukonytė, Linas Braukyla, Raimonda Mackevičiūtė,
Marija Norkūnaitė, Inesa Ulichina*
Kas nutiko gandrums? Suminio gimstamumo rodiklio
skirtumai keturiuose Vakarų Europos šalyse (Lyginamoji politika) / 98

Mindaugas Liutvinskas
Tarptautinė prekyba energijos ištekliais. „Skalūninių dujų revoliucijos“
JAV atvejo analizė (Tarptautinė ekonomika) / 158

Simonas Algirdas Spurga
Finansų krizė Euro zonoje: pinigų sąjungos
finansų krizės ypatybės (Tarptautinė ekonomika) / 180

DEMOKRATIJA, ATSIŽADANTI TAUTOS, IR NUPOLITINIMO PROCESAS (DEMOKRATIJOS TEORIJOS)

Greta Vaičeliūnaitė

Įvadas

Šiandieninė Europa gyvena besivystančio ir galutinio tikslo neturinčio proceso laikotarpyje. Šio proceso vedlė yra demokratija, kuri, pati patirdama metamorfoziškus pokyčius, žada neaiškią žmonijos vienybės idėją¹. Remiantis prancūzų radikalios demokratijos teoretiko P. Manant svarstymais, bus aptariama ši, bendrajai visuomenės sąmonei vis sunkiau suprantama, transformacija – esminius pasikeitimus čia žymi demokratijos masto didėjimas ir esminių sąlygų jai augti rotacija. Šiame rašto darbe bus nagrinėjama palaipsniui vykstanti paradoksali situacija, kai demokratija keičia sau „patogų rūbą“ ir atsižada tautos, kuri anksčiau garantavo esmines demokratijos klestėjimo sąlygas – skirtį, laiduojančią individų laisvę ir visuomenės sugyvenimą.

Darbo „vinimis“ galima vadinti priežasčių, lėmusių demokratinis pokyčius, aptarimą bei klausimą, ar suvereni valstybė pati galėjo išsikasti sau duobę bei plėsdama atstovaujamąją valdymą, sulygindama įvairius gyventojų sluoksnius, pati tapti nereikalinga. Pastarieji pasvarstymai prives prie idėjos, jog valstybė pati savo rankomis nutrins skirtis tarp atstovaujamų grupių ir individų pavers universalių principų besivaikančiu pasaulio piliečiu. Toks žmogus tols ne tik nuo valstybės, bet ir nesąmoningai atsižadės savivaldos ir politiškumo. Rašto darbe ketinu detaliau apžvelgti nupolitininimo procesą pasitelkdama Manent klasifikaciją įvardijančią teisę, moralę ir komerciją², kaip pagrindinius veiksnius, atimančius demokratiją iš valstybės ir kartu politiškumo rankų.

¹ Pierre Manent, *Demokratija be tautų: apie savivaldos pabaigą Europoje*. Vilnius: Versus Aureus, 2008, 10.

² Pierre Manent, *A World beyond Politics: A Defence of the Nations-state*. Princeton: Princeton University Press, 2006, 205.

Skirtis – kaip esminis demokratijos bruožas

Pasak P. Manent demokratiją galime apibūdinti kaip skirčių struktūrą³. Toks politikos filosofo aiškinimas gali atrodyti paradoksaliai ir prieštaraujantis fundamentaliu demokratijai laikomam lygybės principui. Vis dėlto iš pirmo žvilgsnio nesutaikstomų bruožų suderinimas atrodo įmanomas giliau pasvarsčius apie pačią demokratiją. Kaip teigia Manent, kiekvienas pilietis, kaip visuomenės narys, padedamas patirties ir stebėjimų, per gyvenimą sukaupia daug žinių apie demokratiją. Skirtingi potyriai, anot autorius, neišvengiamai priveda prie klausimų, kokius argumentus turime laikyti tikrais ir ar demokratija yra tuo, kuo skelbiame⁴? Šis klausimas įrodo, jog mūsų nagrinėjamo režimo apibūdinimą lydi giliai išsiskynusi konfrontacija, kurios esmė yra demokratijos principų ir procedūrų neatitikimas. Priešprieša slepiasi skirtinguose demokratijos suvokimuose – akivaizdu, jog aistra lygybei ir laisvės siekis, prasiveržęs Didžiosios Prancūzijos revoliucijos laikais, demokratijai suteikia veikiau moralinę prasmę. Demokratija suvokiama kaip išgelbėtoja, išvaduojanti nuo monarchijos vergijos ir atiduodanti valią liaudžiai. Respublikoniškoji dvasia aptinkama Rousseau filosofijoje išsiskiria normatyviniu diskursu, čia laisvė atrandama piliečių vienybėje, gebėjime atsisakyti egoistiškumo vardan bendrojo gėrio, suvokiant ją kaip pagrindinį tikslą⁵.

Visgi demokratijos atspindžiui, be trukdžių klostomam moralinių postulatų ir teisingumo principo, į priešpriešą stoja skirtingi potyriai. Kaip teigia P. Manent, giliau pažvelgę į atstovavimo mechanizmus – rinkimų sistemą, rinkimų teisę, partijų organizavimą, finansinę, ideologinę ir žiniasklaidos įtaką, pradėsime abejoti skaidriu ir vientisu demokratijos įvaizdžiu. Demokratijos kūnas savyje išgyvena stiprią opoziciją, kur formali demokratijos mechanizmai yra nesuderinami su demokratijos aspektais realybėje, šį reiškinį prancūzų filosofas vaizdingai iliustruoja skirtingais

³ Manent, *A World beyond Politics*, 12.

⁴ Manent, *World beyond Politics*, 10.

⁵ David Held. *Demokratijos modeliai*. Vilnius: Eugrimas, 2002, 78–83.

konstitucinės teisės specialisto ir politikos sociologo argumentais demokratijos klausimu⁶. Kol teisės ekspertas demokratijos tikslu laiko moralinių jos principų įgyvendinimą, politikos sociologas demokratijos principus mato kaip priedangą, skirtą klestinčiai oligarchijai paslėpti.

Jog demokratija yra lanksti ir dviprasmiška sąvoka, netinkama vien tik „lygybės“ ar „tautos valdžios“ postulatų rėmams, įrodo bandymai šį režimą matyti ne kaip moralinę siekiamybę, bet tvarką palaikantį mechanizmą. To pavyzdys, tai procedūrinės demokratijos teorija: anot jos šalininko J. Šumpeterio demokratijai būtinas konkuruojantis elitas, tuo tarpu pilietis čia reikalingas kaip reguliarus sprendėjas, turintis įvertinti politinį elitą, taip suteikiant jam legitimacijos šaltinį⁷. Moralinis ir formalus principai procedūrinės demokratijos teorijoje netenka prasmės – žmogaus sprendimas – tai būtinas varžtelis sistemoje, išliekantis priemone, bet niekada netampantis tikslu pats savaime. Šumpeterio demokratijos vizija nesiekia ugdyti žmogaus ar priartinti jo prie aristoteliškos *zoon politicon* sąvokos, atvirkščiai – teorijai būdingas nusistatymas, kad žmogus dažnai yra neracionali, manipuliacijos palenkiamą būtybė, kurią lavinti ir disciplinuoti gali tik artima aplinka ar kasdieniška partitistis, tačiau jam kreipiant žvilgsnį į nacionalinius ar tarptautinius reikalus, faktų išmanymas, sąmojo griežtumas nublanksta, nebeatlaikydamas jam klasišinės demokratinės minties keliamų reikalavimų.

Paradoksalu, tačiau demokratijos daugiaprasmiškumas, kuris įrodo mas pastaruosiuose teiginiuose, anot Manent, sukuria esminį demokratijai būdingą principą – atskyrimą. Politikos filosofas teigia, jog demokratijos, kaip fenomenalaus reiškinio, aspektai yra pasisavinami skirtingų disciplinų, pasižyminčių ryškia takoskyra, dėl kurios tarpusavio komunikacija tampa neįmanoma. Galiausiai, autorius konstatuoja, jog socialinio pasaulio padalijimas į griežtai atskirtas disciplinas, aspektus ir galias yra esminis demokratinio režimo bruožas⁸. Iš tiesų, demokratija, žengianti koją kojon su

⁶ Manent, *World beyond Politics*, 17.

⁷ Joseph Schumpeter, *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija*, Vilnius: Mintis, 1998, 311.

⁸ Manent, *World beyond Politics*, 13.

civilizuotumo išsivystymu, pasižymi inovatyvumu, naujų profesijų, takoskyrų atsiradimu, pažįstant ir iš vienovės atsirenkant anksčiau nematytus ir neįsivaizduotinus skirtumus.

Visgi, lieka atsakyti į klausimą, kodėl šis atskyrimo principas yra toks svarbus nagrinėjamam režimui? P. Manent teigia, jog padalijimai yra būtini moderniai laisvės sampratai⁹. Iš tikrųjų demokratijos veikimo ašimi galime vadinti esminius padalijimus – visuomenės skirstymą į atstovaujančius ir atstovaujamus bei valdžios padalijimą į įstatymų leidžiamąją, vykdomąją ir teisminę valdžias. Šie apsaugos mechanizmai – veikiantys, kaip stabdžiai kontroliuoja ne tik valdžios formas nuo viena kitos įsigalėjimo, bet ir neleidžia įsisižiebtį socialiniai tironijai. Kaip teigia Manent, piliečių įtaka, kuria jie tikisi įgyvendinti savo tikslus, remdami valdžios jėgas, neturi tiesioginės galios ir negali būti panaudota vos panorėjus. Šis suvaržymas atsiranda dėl jiems atstovaujančios galios ribotumo, siejamo su kitos galios nuolatine kontrole. Būtent šis mechanizmas atskleidžia, atskirties ir laisvės, kartu ir lygybės sugyvenimą, būtiną demokratijai veikti – visuomenė, atstovaujama atskirtų valdžių laiduoja socialinį saugumą, kai piliečiai tampa vienas kitam nepavojingi.

Geriausios sąlygos demokratijai – tautoje?

Lygybės siekimas, pagrįstas anksčiau nagrinėtu skirties principu, yra glaudžiai siejamas su suverenos valstybės atsiradimu, globėjiška valstybė tampa lygybės sąlygų garantu, kurios teisėtumas yra viršesnis už bet kokią kitą autoritetą, besireiškiantį socialiniame visete¹⁰. Valstybė-tauta, kaip piliečių dvasinius išteklius mobilizuojantis projektas, užtikrino būdą, kaip valdyti didžiausias žmonių mases tuo pačiu metu užtikrinant jiems laisvę.

P. Manent, apibūdindamas suverenią valstybę kaip didelę gudrybę, leidusią civilizacijai ir laisve džiaugtis piliečiams, ją glaudžiai sieja su atstovaujamu valdymu. Anot autoriaus: nors suvereni valstybė ir gali būti valdoma neatstovavimo būdu, atstovaujamasis valdymas suponuoja suverenią

⁹ Manent, *Demokratija be tautų*, 37.

¹⁰ Manent, *Demokratija be tautų*, 41.

valstybę¹¹. Santykis tarp abiejų reiškinių pasižymi tarpusavio priklausomybe – tik suvereni valstybė yra pajėgi apibrėžti Manent vadinamą „nacionalinio atstovavimo“ vietą bei užtikrinti lygybę tarp atstovaujamųjų – taigi, trumpai reziumuojant, demokratinis atstovavimas yra neįmanomas be suverenios valstybės¹².

Nusigręžimas nuo tautos ir jos silpnėjimas

Remdamiesi pastaraisiais argumentais bei stebėdami šių laikų liberaliosios demokratijos triumfą, turėtume konstatuoti suverenios valstybės klestėjimą ir jos galių spektro išsiplėtimą. Visgi, pasak Manent, vyksta atvirkščias procesas – valstybė tampa nebe tokia suvereni, o atstovaujamojo valdymo principai praranda seniau turėtus griežtus kontūrus¹³. Anksčiau demokratijai sąlygas suteikusi suvereni valstybė tampa nebereikalinga – lygybė ir laisvė, kurias garantavo tauta, yra pakeičiama universaliu „žmogaus teisių“ siekimu. Žmogaus, o ne tautos piliečio, teisių siekiama, nes atstovavimas praranda savo tikrąją prasmę – paradoksalu, tačiau į atstovaujamąjį valdymą įsitraukus visoms grupėms – jis nuvertėja. Atstovavimas, pasiekęs didelį mastą, pats savo rankomis nutrina skirtis tarp atstovaujamų tautos dalių, kartu sumenkindamas politinės konkurencijos ir kovos dėl savo interesų būtinybę. Ryškių identitetų nykimas atitolina piliečius nuo politikos aktualumo – galimybės suvokiant savo išskirtinumą jungtis prie bendraminčių ir sudarius vieningą sąjungą stoti į opoziciją kitoms grupėms vardan asmeninių teisių. Atstovavimo vaidmuo yra iškraipomas, jam tampant tikslu, o nebūtina, nors ir prieštaringa priemone. Minėtasis prieštaringumas yra tikrojo atstovavimo esmė – pasak Manent, noras būti atstovaujamam iš tikrųjų suponuoja siekį tokiu nebūti, o atstovavimo griebiamasi norint būti kuo daugiau nuo jo nepriklausomam, bet vis dėlto iškovoti valstybės pripažinimą¹⁴. Nepasitikėjimas atstovavimu ir nepaklusimas sistemai, formuoja

¹¹ Manent, *Demokratija be tautų*, 39.

¹² Manent, *Demokratija be tautų*, 40.

¹³ Manent, *Demokratija be tautų*, 39.

¹⁴ Manent, *Demokratija be tautų*, 42.

tvirtą grupės identitetą, kuris laiduoja įvairialypes tautos dalis, esančias gyvybingo atstovavimo garantu.

Visgi, transformacija įvyksta, kai dauguma „žaidėjų“ dalinasi lygiomis atstovavimo teisėmis su kitomis grupėmis, kovos dėl pripažinimo esmė ni-veliuojasi, įvairios grupės praranda savo išskirtinumo jausmą. Šios permai-
nos pasižymi tuo, kad valstybės vaidmuo, garantuojantis laisvę skirtingoms grupėms, pasikeičia – valstybė, atnešusi socialinę pažangą ir aprūpinusi visus, kartu kiekvieną grupę asimiliuoja ir daro ją vis mažiau socialiai at-
sakinga. Kitaip tariant, ji sujungia piliečius į vienalytę masę. Tokios trans-
formacijos akivaizdoje keičiasi ir valstybės tikslas – jos pagrindiniu akstinu veikti tampa teisių garantavimas¹⁵.

Taigi, ar galima sakyti, kad valstybė-globėja, pati pasmerkia save mirčiai ir, anot Manent, yra sulygintoja, kuri pati yra sulyginama? Iš tiesų, suteikusi vi-
siems veikimo laisvę, valstybė skatina piliečių įgeidžių augimą, piliečių tikslu
tampa „reikalavimo teisės“¹⁶. Nepasitenkinamas auga, kai patys piliečiai savo
atstovaujamame valdyme neįžvelgia prasmės, jie ne tik nemano, kad jiems
prastai atstovaujama, tačiau ir kvestionuoja pačio atstovavimo reikiamybę.

Į piliečių lūkesčius yra įsiklausoma nuosekliai puoselėjant Manent vadi-
namą demokratinį valdymą, kuris ilgainiui turėtų pakeisti atstovaujamąjį¹⁷.
Šio valdymo pasekmė yra politikos nutolimas nuo žmogaus – asimiliuotos
grupės jau nebesiekia veikti politine prasme, atskiri, anksčiau tvirtai be-
silaikę dariniai iširsta, sudarydami paskirų individų masę, kurią galėtume
vadinti „pasaulio piliečiais“. Šie piliečiai suinteresuoti moralinių principų
įgyvendinimu, atsisako valdymo galimybės patys to nepastebėdami, nebe-
sirūpindami gyvenimiškomis, vietos problemomis, jie atsižada savivaldos
teisės. Kaip teigia pats Manent, tautos gulėdamos ir vis labiau besimėgau-
damos savo teisėmis pradeda vertinti visus žmogiškuosius dalykus, taip pa-
teisindamos savo „politinį tingumą“, ir „dvasinę inerciją“¹⁸.

¹⁵ Manent, *Demokratija be tautų*, 42.

¹⁶ Manent, *Demokratija be tautų*, 43.

¹⁷ Manent, *Demokratija be tautų*, 45.

¹⁸ Manent, *Demokratija be tautų*, 46.

Kas ir kodėl pakeis valstybę?

Politinių bendrijų silpnumo akivaizdoje, gudrybė, veikianti kaip pakaitalas valstybei yra Europos Sąjungos kūrimas. Šis kūrinys stato nuo tikrosios savo esmės, politikos, atitolusią demokratiją, kuri yra grindžiama administracijos sustiprėjimu. Priešinga suverenios valstybės idėjai, europiečių vizija nėra varžoma teritorijų – tai projektas neturintis aiškaus tikslo bei ribų, jei anksčiau demokratija klestėjo griežtai demarkacinių linijų apibrėžtame kūne, dabar ji baidosi bet kokios ją įkalinančios formos. Galima sakyti, jog Europos Sąjunga silpnindama tautą ir formuodama vienodą, panašių interesų ir vertybių žmonių masę, kuria kitokio tipo demokratiją, kuriai nebereikalingi seniau naudoti suverenios valstybės atstovaujamojo valdymo įrankiai – vietoje jų ši demokratija sau į pagalbą pasitelkia tris ginklus – komerciją, moralę ir teisę¹⁹. Šios priemonės didina kiekvieno žmogaus, kaip individo galimybes, tačiau suvaržo žmonių galias traktuojant juos kaip piliečius. Kiekvienam Europos Sąjunga žada mobilumą ir savo interesų įgyvendinimą, kuris pasiekiamas laikantis formalių taisyklių. Visgi tuo pačiu metu ji atima iš kiekvieno politinę atsakomybę nulemti savo bendruomenės likimą²⁰. Nupolitinimo aspektas reikalauja detalesnio jau minėtų ginklų, komercijos, teisės, moralės nagrinėjimo:

1. *Komercija*. Komercija, anot Manet, veikia kaip individus vienijantis veiksnys²¹. Iš tiesų, ekonominis interesas, kitaip nei subjektyvios žmogiškosios vertybės, yra nenuginčijamas, lengvai apskaičiuojamas ir nustatomas – jo tikslas visada vienodas – didesnė nauda individui. Formuluodami vienodus siekius bei žinodami, jog kitų individų tikslai panašūs, veikiami ekonominio intereso, individai vienijasi. Visgi, jų bendradarbiavime nėra jokio moralaus argumento – paskiri asmenys, suvokia kooperacijos naudą, ir pasitelkia ją siekdami naudos sau. Šitoks tarpininkavimo mechanizmas yra nepriklausomas nuo politikos ir gali autonomiškai reguliuoti žmonių santykius.

¹⁹ Manet, *World beyond Politics*, 204.

²⁰ Manet, *World beyond Politics*, 68.

²¹ Manet, *World beyond Politics*, 203.

2. *Teisės iškilimas*. Manent teigia, jog šiandien teisės principas bene labiausiai kėsinasi į socialinio gyvenimo kontrolę ir gali apginti individą be politinio įsikišimo²². Suvereni valstybė anksčiau buvusi neutralumo ir nešališkumo prieglobsčiu konkuruojančioms tautos dalims ir užėmusi viršiausio teisėtumo suvereno vietą, taip (hobsiškos teorijos terminais) apsaugodama visuomenę nuo visų karo su visais, praranda tokią poziciją individams asimiliuojantis. Anot Manent, tokiu atveju suverenas-teisėjas, virsta teisėju-suverenu²³. Teisėjas-suverenas įsigali, nes jo gynimo objektu tampa nebe pilietis, o paprasčiausias žmogus. Žmogus, kurį kantiškuoju požiūriu galime suprasti kaip universalią būtybę, siekia kosmopolitinės teisės įgyvendinimo. Toks žmogus puikiai suvokia savo teises, todėl pats neretai tampa teisėju bei savo teisių gynėju²⁴.

3. *Moralės išsilaisvinimas*. Manent kritikuoja humanitarinę logiką. Iš filosofo teiginių galima suprasti, jog humanitarizmas savaime propaguoja savo atžvilgiu kontraversiškus veiksmus – gailestingumas yra humanitarizmo paviršius, kuris maskuoja susvetimėjimą ir savanaudiškumą. Remdamasis Ž. Ruso apmąstymais, Manent humanitarizmo idėjas sugretina su užuojautos jausmu. Iš tiesų, būtent užuojauta sergančiam, kenčiančiam ar nuskriaustam yra imli globaliniam mastui, juk kęsti ir kito kančią suprasti gali visi. Vis dėlto, anot Ruso, užuojauta slepia ir kitą savo pusę: kaip samprotauja prancūzų filosofas, užuojauta vienu metu yra ne tik gailestis, bet ir džiaugsmas, jog kito gailintis individas, pats išvengė skausmo²⁵. Savo prigimtimi savanaudiška užuojauta neskatina tikro pasiaukojimo ar atsakomybės, veikiau pasitenkindama neryžtingais ir pasyviais veiksmais.

Akivaizdu, jog pavojus slypi ne tik užuojautoje, bet ir pačio humanitarizmo idėjoje. Humanitarizmas traktuoja žmones, tiesiog kaip žmones, pamiršdamas jų kultūrinius, ideologinius ar kitus savitumus. Tokia prielaida sąlygoja primityvų žmonijos poreikių ir interesų supratimą, kuris apsiriboja

²² Manet, *World beyond Politics*, 171.

²³ Manet, *World beyond Politics*, 174.

²⁴ Manet, *World beyond Politics*, 203.

²⁵ Manet, *World beyond Politics*, 205.

nuolatos eskaluojamais humanitarizmo principais – laisve, lygybe, tolerancija, taika ir t.t. Kadangi šie postulatai yra traktuojami kaip duotybė, į kurią žmogus turi teisę, minėtosios vertybės nėra kvestionuojamos, joms pritariama be didelės diskusijos. Sukuriama situacija, kai žmonija pritarusi humanitarizmo idėjoms, atsisako politinio svarstymo ir konfliktiškumo. Sutarimas dėl bendrų moralės principų, niviluoja konfrontaciją, kuri galėtų brandinti ir ugdyti pavienius žmones, paskatinti juos apgalvotai priimti sprendimą, kuriai pusei priklausyti, identifikuotis su savo atstovaujama barikadų puse ir ją atsakingai ginti proto, jausmų pastangomis.

Išvados

Kone svarbiausias darbe sutelktų pamąstymų aspektas – tai kritika nagrinėjamam procesui. P. Manant, aptardamas demokratijos transformaciją, savo akademinuose veikaluose siekia apeliuoti bei sužadinti skaitytojo protą ir dvasią. Šio darbo paskirtis buvo įrodyti ne tik transformacijos būvimą, jos eigą ar bruožus, bet ir numatyti neigiamus amorfiško ateities projekto padarinius. Bene svarbiausias demokratijos formos kitimo nuostolis – nupolitininimas. Norint geriau iliustruoti neigiamus padarinius, galime pasitelkti Š. Mouffe klasifikaciją, kuria filosofė atskiria „politiškumo“ ir „politikos“ sąvokas²⁶. Anot akademikės, politiškume nuolatos slypi žmogaus konfliktiškoji prigimtis, kurios kontekste naudojama savo diskursus, institucijas ir praktikas turi veikti politika. Iš autorės pasvarstymų galima suprasti, kad politika ir politiškumas yra harmoninga vienovė, užtikrinanti žmonių sugyvenimą konkurencinėje aplinkoje. Vis dėlto, priešingos išvados peršasi, nagrinėjant demokratijos transformacijos procesą, kurio eigoje yra eliminuojamas konfliktiškumas.

Iš tiesų, „suvienodėjimo aistros“ apimta žmonija savo noru atsisako teisės į politinį sprendimą. Vyksta politikos atsisakymas, kurį žymi vis dažnėjantis individo užsisklendimas savajame negatyvios laisvės rate. Atrodo, jog vienodėjanti individų masė be didelio svarstymo priima diktuojamas,

²⁶ Chantal Mouffe. *The Democratic Paradox*, London: Verso, 2000, 101.

universalias, humanitarines idėjas, o skirčių, kurias geriausiai įkūniją tauta nykimas veda prie savivaldos atsisakymo, esminės konfrontacijos ir galimybės pačiam priimti sprendimus. Šie pokyčiai atveda prie vieningumo kauke užsimaskavusios, bet iš tiesų atomizuotos Europos, kuri ir toliau silpnins bendruomenes, kartu skatindama iš viršaus tvarką nustatančio administracinio aparato plėtimąsi.

Doc. dr. Algimanto Jankausko komentaras:

Ar galima demokratija be tautų? Kur veda toks demokratijos kismas? Atsakydama į šiuos klausimus autorė gilinasi į naujausius P. Manant ir Ch. Mouffe darbus, juos autentiškai perskaito ir aktualizuoja šiuolaikinės demokratijos teorijų kontekste.

AR LIETUVOJE EGZISTUOJA VIENTISA LENKŲ TAUTINĖ MAŽUMA? (SOCIALINIŲ MOKSLŲ FILOSOFIJA)

*Agnė Baliukonytė, Ieva Juknevičiūtė, Žygimantas Meškys,
Marija Norkūnaitė, Arnoldas Zdanovičius*

Įvadas

Tautinių mažumų ir tautinių santykių klausimas vis dar kelia mokslininkų susidomėjimą: į paviršių iškeliama problema, susijusi su tautine savimone, tapatinimosi procesais, kalba ir kitais aktualiais klausimais. Tuo tarpu viena iš daugiausiai dėmesio susilaukiančių tautinių mažumų yra Lietuvos lenkai, kuri sudaro vieną didžiausių bendruomenių šalyje. 2011-ųjų metų gyventojų surašymo duomenimis, lenkų etninė mažuma yra didžiausia po titulinės tautos (Lietuvos Statistikos departamentas, 2011).

Iki šiol įvairios problemos, susijusios su lenkų tautine mažuma Vilniaus ir kituose tankiai šios tautybės žmonių gyvenamosiose vietose, buvo tiriamos net keliais aspektais, liečiančiais etninės tapatybės dokumentavimą, klausimą, kvestionuojant jo poveikį tapatinimosi procesui (Daukštas, 2008) tautybės ir kalbos sąsajas su tautine savimone (Norvilas, 2007), švietimo svarbą tautinėms mažumoms (Vytautas Sirijos Gira, 2011) bei kitus. Tačiau verta pastebėti, jog visi anksčiau atlikti tyrimai rėmėsi prielaida, jog Lietuvoje egzistuojanti lenkų tautinė mažuma yra vientisa, t.y. pasižymi vieninga kolektyvine tautine tapatybe. Atsižvelgiant į šią prielaidą iškyla šio tyrimo darbo problema – klausimas, ar iš tiesų etninė lenkų mažuma pasižymi tik minėta vieninga tapatybe. Šią problemą iliustruoja kardinaliai nesutampantys lenkų tautinės mažumos požiūriai, iškylantys susiduriant su tokiais problemomis kaip švietimas ar pavardžių bei pavadinimų rašymas lenkiškais rašmenimis (BNS, 2013; Rogalski, 2013 Sinica, 2012).

Šitaip susiklosčiusi situacija leido kilti klausimui, ar lenkų tautinės mažumos viduje atsiradęs nesuderinamų požiūrių susidūrimas nėra ženklas,

jog patys Lietuvos lenkai skirtingai suvokia savo tautinę tapatybę. „Tauta“ šiuo atveju reiškia du dalykus – tiek etninę, kultūrinę bendruomenę ir jos tapatumą, tiek pilietinę bendruomenę ir politinį tapatumą. Ką tik aptartos hipotezės atmetimas reikštų, jog iki šiol vientisa laikyta lenkų etninė mažuma viduje yra skilusi ir dėl to ateityje atliekant tyrimus, susijusius su Lietuvos lenkais, būtų verta atsižvelgti į šį pasidalijimą.

Taigi, šiuo darbu bus bandoma paneigti hipotezę, apie egzistuojančią vieningą kolektyvinę tautinę tapatybę lenkų tautinėje mažumoje. Šią prielaidą paneigiančių skirčių bus bandoma ieškoti analizuojant šios mažumos atstovų požiūrį į jų gimtąjį kraštą, kalbą, istoriją, tradicijas, giminystės ryšius, įdokumentintą tapatumą bei santykį su tituline tauta.

1. Literatūros apžvalga

Tapatybės studijos ir analizė yra viena iš daugiausiai dėmesio susilaukiančių politikos mokslų sričių. B. Andersonas 1983 metais išleistoje knygoje „Įsivaizduojamos bendruomenės“ kalba apie žmonių savęs įsivaizdavimą kaip kažko didesnio, o ne vien juos tiesiogiai supančios bendruomenės dalį. Anot šio autoriaus, tokį įsivaizdavimą lemiantys veiksniai yra liaudies tradicijos, randamos literatūroje, muzikoje, šokiuose, poezijoje ir kituose panašiuose šaltiniuose. Tai reiškia, jog individas save tapatina ne tik su jį supančia aplinka ir žmonėmis, tačiau ir su likusia visuomenės dalimi, kurios jis gyvenime nėra sutikęs ir visiškai įmanoma, jog niekada nesutiks (Anderson, 1999). Anot Seton-Watson, tauta įmanoma tik tuomet, jei ją tariamai sudarantys nariai mano, jog jie priklauso vienai tautai ir savo elgesį grindžia šiuo įsivaizdavimu (Seton-Watson, 1997: 5). Nors kiekviena nacija yra įsivaizduojama ta prasme, kad net ir mažiausios tautos atstovai niekada nepažins visų tos bendruomenės narių, tačiau kiekvienas tokios nacijos narys savo sąmonėje yra susikūręs visus tautos narius jungiančio ryšio vaizdinį: kaip ir jis, tie žmonės kalba ta pačia kalba, dainuoja tas pačias dainas, skaito tuos pačius laikraščius, taigi – turi tą patį nacionalinį tapatumą (Anderson, 1999). Vis dėlto, toks savęs tapatinimas su įsivaizduojama bendruomene nepanaikina galimybių, jog asmuo save priskiria ne vienai įsivaizduojamai

politinei bendruomenei. Be to, tai nepanaikina galimybės formuoti skirtin-
giems savęs suvokimo dėmenims toje pačioje bendruomenėje, o tai reikštų,
kad įsivaizduojamos bendruomenės narių savęs suvokimas tarpusavyje gali
skirtis. Šios nuostatos ir tapo šio tyrimo kertiniu akmeniu.

Šiuolaikinėje mokslinėje literatūroje randama daug ir įvairių tapaty-
bės apibrėžimų. Bene dažniausiai tapatybė yra įvardijama kaip reiškiny-
s, konstruojamas pačių žmonių, priklausomai nuo konkrečios socialinės kul-
tūrinės terpės. Arba kitaip – tapatybė yra tai, ką individas mano apie save
(Mutanen, 2010). Įvedant tautiškumo dėmenį, verta pastebėti, jog tautinė
tapatybė taip pat išlieka tik iš dalies apibrėžta sąvoka, tyrinėtojų nusakoma
kaip sudėtinga ir abstrakčiai įvardijama. Ji yra daugiamatė savo esme, per-
sipynusi su aibe kitų kolektyvinių ir kultūrinių tapatybių (Šutinienė, 2006:
18–26). Tapatybės apibrėžimas yra vartojamas daugeliu skirtingų atvejų,
nusakant tautinės, regioninės, asmeninės ar profesinės tapatybės skirtis
(Mutanen, 2010). Skirtumai tarp jų atrandami atsižvelgiant į tapatumo
raišką per kalbą, religiją ir kitus panašius aspektus. Be šių veiksnių, asmens
tapatumo suvokimui įtaką daro ir statistikos, dokumentavimo, gyventojų
surašymo duomenų rezultatai (Karklins, 1986). Dėl minėto sąvokos abs-
traktumo, kuris leidžia įvesti daug naujų apibrėžimų, vartojamų analogiškai
tapatybės sąvokai, kyla jos apibrėžtumo problema. Dėl šios priežasties be-
veik greta aptinkamos, o kartais ir tapatinamos tokios sąvokos kaip etninė
grupė, bendruomenė, nacija, rasė, tautybė, tauta ar tautinė mažuma. Dėl
atsirandančios sąvokų įvairovės ir jos keliamų neaiškumų, atliekant tyrimus
iškyla klausimas, ar prielaida, jog Lietuvos lenkai save priskiria tai pačiai
įsivaizduojamai bendruomenei, formuodami vieną tapatybę, kurios buvo
laikomasi ankstesniuose tyrimuose, yra teisinga.

Iki sugriūnant Sovietų Sąjungai, Rytų Europoje tauta reiškė etniškai api-
brėžtą tautą. Lietuvis buvo suprantamas kaip etninis lietuvis, lenkas – kaip
etninis lenkas. Ši priežastis lėmė tai, jog Lietuvos lenkai, net ir būdami Lie-
tuvos piliečiais, ir šiandien ne visada suprantami kaip lietuviai (Barrington,
2000). Buvo pastebėta, jog lenkai stipriau nei kitų etninių mažumų atsto-
vai linkę tapatintis su Lietuvos lenkų kategorija. Kai kurių autorių teigimu,

tautinė mažuma taip pat pasižymi stipria etnine konsolidacija bei stabilumu (Kasatkina, Leončikas, 2003). Tačiau, anot V. Beresnevičiūtės, šiuolaikinėje visuomenėje etninės grupės nuolat perkuria save, o etniškumas yra nuolat „konstruojamas“ iš naujo (Beresnevičiūtė, 2005: 182). Verta atkreipti dėmesį, jog pastarasis dešimtmetis sąlygojo kartų keitimąsi, reformavo gyvenimo būdą ir taip – pačią gyvenimo kokybę. Taigi, jei tapatybė tikrai yra konstruojama iš naujo prisitaikant prie besikeičiančios tikrovės, tuomet buvęs kolektyvinis lenkų tautinės mažumos tapatumas galėjo pakisti. Tai reikštų, jog iki šiol vis dar egzistuojanti prielaida apie Lietuvos lenko savęs tapatinimą su lenkų tauta gali nebeatitikti tikrovės.

Prielaida, jog lenkų etninė mažuma dalijasi bendru tapatybės suvokimu, ligi šiol dominavo tyrimuose, susijusiuose su Lietuvos lenkais. Pavyzdžiui, 2000-aisiais metais atlikto tyrimo duomenimis, skirtingų tautinių mažumų laikysena skiriasi, tačiau pačių tautinių mažumų viduje skilimas neįžvelgtas. Taigi, lenkai įvardijami kaip viena tautinė mažuma, kuriai tiesiog būdinga segregacinė laikysena (Savukynas, 2000: 66–84). Kituose tyrimuose taip pat pabrėžiama, jog „tipiški“ lenkai išsiskiria etninio atsirbojimo (separatizmo) nuostatomis (Kasatkina, Leončikas, 2003). Tačiau pastarasis teiginys leidžia atsirasti klausimui, kokia politinė laikysena tuomet pasižymi „netipiški“ lenkai. Juk dėl kitokių nuostatų turėjimo pastarieji nepraranda savo tautybės, o tai reškia, jog perskyra vis dėlto gali egzistuoti. Dar svarbiau, ji gali egzistuoti ne tik kaip skirtingos laikysenos mažumos viduje, bet ir kaip absoliučiai atskiros tapatybės, grįstos skirtinga tautos samprata, vienoje bendruomenėje. Prie šios problemos priartėjo Algis Norvilas, kuris tirdamas tris kalbines grupes Lietuvoje, pastebėjo, jog Lietuvos mažumų tautinė savimonė nėra vienalytė. Tiesa, jis omenyje turėjo tik tai, kad lenkų tautinė savivoka savyje telkia ne vien lenkų tautybės ir kalbos požymius, bet ir priešišką nusiteikimą lietuviškumui (Norvilas, 2007). Šiuo tyrimu bus bandoma patikslinti šio mokslininko pateiktas išvadas atsakant į klausimą, ar skirtingas lenkų politines laikysenas tam tikrais klausimais gali lemti ir skirtingas tapatybės suvokimas.

Taigi, Lietuvoje jau yra atlikta daug ir įvairių tiriamųjų darbų, susijusių su lenkų tautinės mažumos padėtimi ir problemomis mūsų šalyje

(Daukštas, Norvilas, Kasatkina, Savukynas, Pileckis, 2003, 2007; Račkauskaitė-Burneikienė, 2013; Savoniakaitė, 2007, 2010). Tačiau būtina dar kartą pabrėžti, kad visų anksčiau atliktų tyrimų prielaida rėmėsi vieningos lenkų tautinės mažumos Lietuvoje idėja, kurią atmetus, gauti rezultatai galėtų stipriai pasikeisti.

2. Tyrimo tikslas ir uždaviniai

Pagrindinis šio tiriamojo darbo tikslas yra ištirti, ar Lietuvoje egzistuoja vientisa lenkų tautinė mažuma, t.y. ar Lietuvos lenkai savo politinę tapatybę suvokia vienodai. Darbe vientisumas apibrėžiamas kaip visos lenkų tautinės mažumos bendras tapatybės suvokimas, kuris reiškiasi per tapatinimąsi su teritorija ir/ar valstybe, bendrą kalbą, istorinį ir įdokumentintą tapatumą, giminystės ryšius, tradicijų puoselėjimą ir priešpriešą titulinei tautai ar net valstybei. Paprastai tariant, bandoma kvestionuoti Lietuvos lenkų vieningos tautinės kolektyvinės tapatybės egzistavimą.

Šio tyrimo uždaviniai apima bandymus išsiaiškinti, ar lenkų tautinės mažumos atstovai save tapatina su Lietuvos valstybe, ar su konkrečiu jos regionu kaip gyvenimo būdo kontekstu, ištirti Lietuvos lenkų santykį su lietuvių ir lenkų kalbomis, išryškinti, koks Lietuvos lenkų, gyvenančių Šalčininkuose, požiūris į Vilniaus krašto istoriją, sužinoti, ar Lietuvos lenkų mažumos atstovai teikia daug reikšmės giminystės ryšiams bei Vilniaus kraštui kaip vietai, kurioje glūdi jų „šaknys“. Nemažiau dėmesio skirta klausimams apie Lietuvos lenkų teikiamą svarbą tautybės įdokumentinimui bei tradicijų puoselėjimui. Bandyta sužinoti, ar Lietuvos lenkai jaučia priešpriešą lietuvių tautai ir ar egzistuoja takoskyra „savas“/ „svetimas“ tarp Lietuvos lenkų ir titulinės tautos.

3. Tyrimo klausimai

Pagrindinis šio tiriamojo darbo klausimas: ar Lietuvoje egzistuoja vientisa lenkų tautinė mažuma, t.y. ar Lietuvos lenkai savo tautinę tapatybę suvokia vienodai.

Šalutiniai klausimai:

1. Su kokia teritorija save tapatina Lietuvoje gyvenantys lenkai?
2. Kokią kalbą kasdieniame gyvenime vartoja Lietuvos lenkų tautinės mažumos atstovai ir kokią reikšmę jiems turi šios kalbos vartojimas?
3. Kaip Lietuvos lenkai suvokia krašto, kuriame gyvena, istoriją ir kaip tai veikia jų tapatinimąsi su lenkų tautine mažuma?
4. Kokią reikšmę Lietuvos lenkų tautinės mažumos atstovams turi jų giminės „šaknys“?
5. Kaip tapatybės suvokimą formuoja asmens dokumente įrašyta tautybė?
6. Kokias tradicijas palaiko lenkų tautinė mažuma Lietuvoje ir kokiomis vertybėmis ji remiasi?
7. Ar egzistuoja takoskyra savas/svetimas tarp Lietuvos lenkų ir lietuvių? Ar ši takoskyra gali būti vienas iš veiksmų didinančių lenkų tautinės mažumos sanglaudą pačios mažumos viduje?

4. Teorinis pagrindas

Šio tiriamojo darbo teorinis pagrindas grindžiamas tapatybės apibrėžimo išskaidymu į septynias kategorijas, leidusias atsakyti į išsikelto klausimą apie vieningą kolektyvinę tapatybę. Visos kategorijos paliečia svarbiausias su tapatybe ir jos suvokimu susijusias sritis.

Pirmoji kategorija – teritorija. Mokslinėje literatūroje teritorijos sąvoka apibrėžiama kaip nacionalinės valstybės strategija, kuria siekiama kontroliuoti savo piliečius per priskyrimą ar atskyrimą (Korff, 2003: 1–18). Šios kategorijos pasirinkimui įtakos turėjo 2008 metais atlikto lauko tyrimo Šalčininkuose rezultatai, kurie atskleidė, jog lenkų tautinės mažumos atstovai jaučia stiprų ryšį su gyvenama teritorija, su ja tapatinasi. Taip pat šiame tyrime buvo išvelgtas skirtumas, jog lenkai, besitapatinantys su Lietuvos valstybe, jaučiasi Lietuvos piliečiais. Tuo tarpu tie mažumos atstovai, kurie savęs netapatina su valstybe, o akcentuoja savo gyvenamąjį kraštą, paprastai abejoja jo priklausomybe Lietuvai ir yra labiau linkę tapatumą sieti su etnine tauta. (Daukštas, 2008). Remiantis šia kategorija tyrime buvo bandoma

surasti egzistuojant perskyrą, susijusią su tuo, kuris faktorius, valstybės ar tautos, daro didesnę įtaką lenkų tautinės mažumos atstovų tapatybės suvokimui.

Kaip antroji kategorija buvo pasirinkta kalba, kuri mokslinėje literatūroje yra laikoma svarbiausiu ir pirminiu tapatumu požymiu (Urciuoli 1995). Tautinėje savimonėje kalba dažnai iškyla kaip labai svarbi išskiriamoji savybė (Conversi 1990: 50–70). Pati kalba, kaip tokia, be galo svarbi tuo požiūriu, jog svetimos, ne savo gimtosios, kalbos niekada nemoki pakankamai (Gadamer, 1999:88–89). Sava kalba suteikia žmonėms išskirtinį tapatybės suvokimą, kaip tam tikrą ypatingumą, be to, ji suartina bendrakalbius. 2007 metais A. Norvilo atlikto tautybės ir kalbos tyrimo rezultatai rodo, kad kalba vaidina be galo svarbų vaidmenį sukuriant žmonių tarpusavio artumą. Ten, kur kalba ta pati, ten ir žmonės jaučiasi vienas kitam artimi. Tačiau šioje vietoje įdomu tai, jog lenkų kalba yra gimtoji tik 79 procentams lenkų mažumos atstovų (Lietuvos statistikos departamentas, 2011). Kalbą galima priskirti išskiriančiam veiksniai dar ir todėl, kad yra pastebėta, jog lietuviškai kalbantys lenkai yra susitelkę vienoje pusėje, o lietuviškai nekalbantys – kitoje (Norvilas, 2007). Pastaroji, 2007 metais atrasta skirtis, tapo viena esminių priežasčių kalbą išskiriant kaip atskirą kategoriją, siekiant surasti įvardintas sutelktis Šalčininkuose.

Trečioji kategorija – istorinis tapatumas, kuris gali būti konstruojamas ne tik orientuojantis į dabartį, bet ir remiantis tautos atmintimi, t.y. istoriniu teritoriniu priklausymu (Daukštas, 2008). Dėl šios priežasties, šiuolaikinėje sociologijoje vis daugėja tapatybės teorijų bei sampratų, į kurias įjungiamas ir laiko dimensija. Vienas iš galimų pavyzdžių yra individo tapatumo ašimi konstruojamas refleksyvus gyvenimo pamatas, jungiantis asmens praeitį dabartį ir ateitį (Giddens, 2000). Pasitelkiant istorinį tapatumą buvo bandoma suvokti lenkų tautinės mažumos atstovų ryšį su gimtuoju kraštu ir to pasėkoje patikrinti, ar tai neatveria kelio į skirtingą savęs suvokimą priklausant tai pačiai etninei grupei.

Giminystė, arba tiksliau genealogija, – tai susisiejimas su vieta atsižvelgiant į tai, jog čia gimė ir augo tavo protėviai. Taigi ketvirtoji kategorija

gali būti įvardinta kaip sisteminė tarpusavio priklausomybė. Teigiama, jog giminystės veiksnys tarp žmonių ir teritorijos kuria natūralizuojantį ryšį, kuris dažniausiai išreiškiamas biologinėmis metaforomis, tokiomis kaip „šaknys“, „protėvių žemė“ ir kt. Ne mažiau svarbu pabrėžti, kad būtent giminystė gali būti įvardinta kaip pagrindinis ideologinis ryšys, jungiantis valstybes ir žmones (Alonso, 1994:379–405; Descola: 82–100, 1996; Nash, 2004:179–203; Malkii, 1999: 52–75). Pasitelkiant šią kategoriją buvo bandoma išsiaiškinti apie respondentų giminystės ryšių buvimą tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje, ir atsižvelgiant į egzistuojančius skirtumus, patikrinti, ar šis faktorius turi įtakos galimiems skirtingiems tapatybės suvokimams.

Be jau minėtų aspektų, tapatumas apima ir tokias sritis, kuriose atsiranda statistika, dokumentavimas, gyventojų surašymai (Karklins, 1986). Būtent įdokumentinimui suteikiama svarba gali būti vienas esminių rodiklių, atskleidžiančių galimus skirtumus tarp lenkų etninės mažumos atstovų. Taip pat ši kategorija buvo susieta su klausimais, apimančiais respondentų požiūrį į dvigubos tapatybės ar oficialių lenkiškų rašmenų įteisinimo problemomis, ieškant galimų skirtumų jų pažiūrose.

Žmogaus priklausymas dvasinėms, idėjinėms ir tęstinėms vertybėms grindžiamai bendruomenei dažniausiai reiškiasi per tautiškumą (Grigas, 2001). Būtent dėl šios priežasties kaip šeštoji kategorija buvo pasirinkta tradicija. Etninė tauta yra grindžiama bendra visiems tos tautos nariams kultūra, apimančia kalbą, religiją, bendrą istorinę praeitį ar geneologinę kilmę (Kuznecovienė, 2007), t.y. įsitvirtinusiomis reikšmių struktūromis, kuriomis grindžiamos kasdienio gyvenimo praktikos (Geertz, 1973: 3–33). Tautinės tapatybės tęstinumo per lokalią kultūrinę aplinką kanalai apima šeimą, giminystę bei neformalią žmonių komunikaciją už šeimos ribų (Šutininė, 2006). Tradicijos yra vienas tų veiksnių, stipriausiai sklindančių tiek šeimos, tiek visuomeniniais kanalais, palaikant ir formuojant tautinę tapatybę. Dėl šių priežasčių šventės ir papročiai gali tapti vienu iš veiksnių, kalbant apie asmens tapatybės suvokimą (Trinkūnienė, 2002). Tai, kokios tautos valstybinės ir liaudiškoms šventėms respondentai teikia daugiau reikšmės, leidžia pastebėti galimai egzistuojančius skirtumus tarp Lietuvos lenkų.

Kaip paskutinioji kategorija buvo pasirinkta priešprieša lietuvių tautai. Galima teigti, jog plačiąja prasme galios samprata (tiek grupėse, tiek santykiuose su „kitais“) yra pagrindas etninėms grupėms formuotis (Bloul, 1999: 7–30), o vėliau išlaikyti savo tapatybę. Lietuvos lenko tautinėje savimonėje vaidmenį vaidina ne tik lenkiška tautybė ir kalba, bet ir priešiškas nusiteikimas visam tam, kas lietuviška (Savukynas, 2000; Norvilas, 2007). Būtent socialinė sąveika su kita grupe etniškumą paverčia galimu, matomu, socialiai prasmingu skirtumu (Barth, 1994). Tiriant lenkų tautinės mažumos Lietuvoje tapatybių suvokimą svarbu išryškinti jų santykį su lietuviais dar ir todėl, kad dažnai mažumos grupės pozicija priklauso nuo daugumos grupės apibrėžimo ir suvokimo (Algirdas Stanaitis, Saulius Stanaitis, Olga Titova, 2008: 13–22). Ši galima skirtis siejasi su kitomis išskirtomis kategorijomis, tokiomis kaip teritorija, kalba ir kitomis. Egzistuojantys skirtingi požiūriai tautinės tautos atžvilgiu gali pasirodyti rodikliais, išryškinančiais skirtingas kolektyvines tautines tapatybes.

Visų šių septynių kategorijų analizė, žvelgiant tiek atskirai į kiekvieną iš jų, tiek bandant rasti jas visas jungiančias tendencijas, leido pastebėti egzistuojančius skirtumus tarp lenkų etninės mažumos atstovų požiūrių į tuos pačius dalykus ir atmesti prielaidą apie egzistuojančią vieningą kolektyvinę tautinę tapatybę.

5. Metodologija

5.1. Tyrimo objektas

Daugiausiai lenkų tautybės žmonių susitelkę Vilniaus krašte – čia jie sudaro 23 proc. visų Vilniaus apskrities gyventojų, – o vienas didesnių šio krašto rajonų yra Šalčininkai. Šiame mieste 77,8 proc. gyventojų yra lenkų tautybės asmenys (Lietuvos Statistikos Departamentas, 2013). Ši statistika yra viena iš priežasčių, kodėl šiame tyrime buvo pasirinktas būtent Šalčininkų miestas. Taip pat vadovaujantis nuostata, jog tam, kad hipotezė būtų paneigta, užtenka vienos išimties, galima teigti, kad jeigu nors viename mieste Lietuvos lenkų tautinis tapatumas nesutampa, galima atmesti prielaidą, jog apskritai

egzistuoja vientisa lenkų tautinė mažuma. Atsižvelgiant į faktą, jog Šalčininkų krašte lenkų tautinė mažuma nėra teritoriškai išsibarsčiusi, akivaizdu, jog šis rajonas pasižymi ypatingai palankiomis sąlygomis gyvuoti stipriai ir vieningai tautinei mažumai (Kasatkina, Leončikas, 2003). Negalima pamiršti, kad Vilniaus kraštas, taigi ir Šalčininkai, skiriasi nuo likusios Lietuvos savo istorinėmis sąsajomis su Lenkija, o ryšiai su nacionaline Lenkijos valstybe išlikę stiprūs ir dabartyje, ką įrodo aukščiausi visoje šalyje LLRA rinkimų reitingai. Visos ką tik išvardintos priežastys lėmė, jog šio tyrimo objektu tapo Šalčininkuose gyvenantys lenkų tautinės mažumos atstovai.

Šiame darbe buvo laikomasi nuostatos, jog tam, kad hipotezė būtų pa-neigta, užtenka rasti egzistuojančią skirtį bet kurioje amžiaus grupėje. Tyrimui buvo pasirinkti lenkų tautybės moksleiviai, lankantys skirtingas švietimo įstaigas, t.y. lietuviškas arba lenkiškas mokyklas. Pastaroji skirtis buvo pasirinkta dėl lemiamos švietimo įtakos formuojant tapatybę. Būtent „švietimas saugo ir kuria tautos tapatybę, perduoda vertybes, kurios daro žmogaus gyvenimą prasmingą“ (LR švietimo įstatymas, 2006). Taigi, buvo vadovaujamasi prielaida, jog jei lenkų tautinės mažumos skilimas iš tiesų egzistuoja, didelė tikimybė, jog jį galima pastebėti būtent mokyklose. Ne mažiau svarbus aspektas – pačios mokyklos pasirinkimas, kuris atspindi tėvų požiūrį, taigi tam tikra prasme, suteikia galimybę tirti tapatybės formavimąsi šeimos viduje.

Tyrimui sniego gniūžtės metodu buvo atrinkta po dešimt dešimtos klasės moksleivių iš lietuviškos ir lenkiškos gimnazijų. Pirmiausia buvo kreiptasi į klasių auklėtojas, kurios nurodė skirtingo akademinio pajėgumo lenkų tautybės vaikus. Taip pat buvo vadovaujamasi „prisotinimo taisykle“: pajutus duomenų trūkumą respondentų buvo prašoma nurodyti kitus lenkų tautybės moksleivius, kol atsakymai ėmė kartotis.

Tyrimo objektas – panašaus amžiaus, toje pačioje aplinkoje gyvenantys, tačiau skirtingas mokyklas lankantys moksleiviai. Atrasta skirtis vienoje iš lenkų tautinės mažumos amžiaus grupių leidžia ne tik atmesti prielaidą apie egzistuojančią vieningą lenkų etninės mažumos kolektyvinę tautinę tapatybę, bet ir kelti hipotezę, jog galbūt skirtys egzistuoja ir kitose šios mažumos amžiaus grupėse.

5.2. Tyrimo metodas

Šiame darbe hipotezei atmesti buvo pasirinkta kokybinė metodologija. Buvo atliekami pusiau struktūruoti giluminiai interviu. Pasirinktas metodas leido lanksčiai reaguoti į išgirstus atsakymus ir vietoje koreguoti klausimyną, kas buvo be galo svarbu kalbantis su respondentais.

Šiame darbe tapatybė apibrėžiama kaip tai, kaip save suvokia asmuo (Mutanen, 2010). Šis apibrėžimas grindžiamas hermeneutine prielaida, jog socialinė tikrovė yra konstruojama pačių veikėjų. Tai savaime suponuoja tapatybės kaip socialinio konstrukto apibrėžimą. Žmogus yra save interpretuojantis gyvūnas, kuris apibrėždamas save, nulemia tai, kas jis yra. Žmogus pats savo elgesiui priskiria reikšmes (Taylor, 1971: 58–90). Būtent hermeneutika ir bando analizuoti šias reikšmes, pažvelgti į pasaulį veikėjo akimis, atskleisti jo supratimą. Tuo tarpu pozityvizmas, socialinę tikrovę traktuojantis kaip objektyvią, ieško priežastinių ryšių, todėl nėra tinkamas tapatybei atskleisti. Juo labiau – ieškoti skirčių. Šis tyrimas negalėjo būti kiekybinis dar ir dėl to, jog daugelis respondentų motyvų negali būti aiškiai apibrėžti (Taylor, 1971: 58–90). Tad ištirti tapatybę, asmens savęs suvokimą, naudojant griežtai sustruktūruotus klausimynus, bene neįmanoma.

Anot Ch. Tayloro, tam, jog galėtume pažinti žmogų, būtina analizuoti jo kalbą (D. Broniukaitytė, 2002: 47). Žmogus gyvena kalboje, bendraudamas su kitais nuolat kuria pasaulį (Gadamer, 1999). Pati „socialinė realybė neegzistuoja savarankiškai nuo praktikos ir kalbos“. Kalba turi įtakos žmogaus mąstymui, dažnai ji ne tik leidžia įvardinti jausmus, bet ir juos kuria. (Taylor, 1971: 58–90). Todėl vienintelis tinkamas būdas analizuoti asmens savęs suvokimą, kuris ateina per kalbą, – bandymas suprasti veikėjo požiūrį kalbantis su juo pačiu. Atliekant tokį tyrimą svarbios tampa konkrečios interpretacijos, o ne abstrakčios sistemos analizės, kurias siūlo pozityvistinio mokslo metodai.

Kaip jau buvo minėta anksčiau, tyrime klausimai buvo padalinti į septynias kategorijas, apimančias teritoriją, kalbą, istorinį ir įdokumentintą tapatumą, geneologiją, tradicijas bei priešpriešą titulinei tautai. Po to gauti atsakymai buvo surašyti į pagal ką tik minėtas kategorijas sudarytas lenteles, leidusias išvysti bendras tendencijas ir ieškomus tapatybės skirtumus tarp respondentų.

6. Rezultatų lentelė

Moksleivių, besimokančių lenkų mokyklose, interviu rezultatai

	S1	S2	S3	S4
Gimtas kraštas	Šalčininkai	Lietuva	Šalčininkai	Lietuva
Tėvynė	Lietuva/ Šalčininkai	Lietuva	Šalčininkai	Lietuva
Tėvų gimtasis kraštas	Šalčininkai	Eišiškės. Tėvas lenkas.	–	Šalčininkai
Šalčininkų išskirtinumas	Skiriasi tautiniu pagrindu	Nėra istorijos. Lenkų–lietuvių santykiai.	Skiriasi, nes daug lenkų	Gyvena daug lenkų, jie kalba lenkiškai.
Ateitis Lietuvoje	Nori gyventi Vilniuje arba Kaune	Nemato savo ateities Lietuvoje. Lenkijoje lengviau	Čia gyvena ir nori mirti	Nori studijuoti Lenkijoje. Po to dirbti Anglijoje
Savęs kaip lietuvio savivoka	Laiko save lenke, nes lenkai geriau bendrauja	Jaučiasi lenke	Yra lenkas, nes mokos kalbą ir jo protėviai lenkai	Yra lenkė
Kalba: A)Pirmoji B)Lengviausia C)Mąstymo	A)B)C) Lenkų. Bendrauja lenkiškai, skaito lietuviškai	A)B)C) Lenkų. Bendrauja lenkiškai, skaito lietuviškai	A)Lietuvių BC) Rusų šeimoje lenkų, mieste rusų	ABC) Lenkų. Viską daro lenkiškai. Laikraščiai LT
Tautybės ir kalbos ryšys	Reikia pabrėžti tautybę	Yra. Lenkai lenkiškoj, lietuviai lietuviškoj	–	Kalba pabrėžia ir ją reikia pabrėžti
Lietuvių kalba	Reikalinga tik susišnekėti	TV, knygos tik lietuviškai	Truputį kalba.	Lietuvoje gyvenant reikia LT kalbos
Lenkų kalba	Šalčininkuose svarbiausia kalba	Naudoja bendravimui, maloni	Skaito ir žiūri TV	Malonesnė už kitas. Skaito knygas
Istorija	Didžiuojasi savo krašto istorija	Didžiuojasi, nesutinka tėvas	Įdomu, tačiau nėra kuo didžiuotis.	Šiek tiek įdomiau už kitas.
Vilnius	Lenkai pasielgė neteisingai	Turėtų būti lenkų, bet nieko blogo	Tai ne Lietuvos žemė	Pats gražiausias miestas. Lietuviai verti.
Giminės Lenkijoje	Yra Lenkijoje, bet su jais nelabai bendrauja	Yra globėjai, pas kuriuos važiuoja	Seneliai, bet mirė	Daug giminių, palaiko ryšius

S5	S6	S7	S8	S9	S10
Šalčininkai	Lietuva	Nesuprato	Šalčininkai	Lietuva	Lietuva
Lietuva	Lietuva	Lietuva	Lenkas	Lietuva	Lietuva
Šalčininkai	Šalčininkai	Tėvas čia, mama Balta-rusijoje	Šalčininkai	Lietuvos teritorijoje	Šalčininkai
Šalčininkuose daug lenkų.	Skirtumai individo lygmeniu	Čia daugiau lenkų	Daugiautautis miestas	Nenoriai pri-pažįsta, daug lenkų.	Skiriasi dėl požiūrio į kitataučius
Taip. Prisirišęs prie šeimos, draugų	Čia yra gi-musi, norėtų ir likti	Nenori niekur važiuoti iš Lietuvos	Planuoja studijuoti Lietuvoje	Taip, nes čia tėvynė	Neapsisprendęs dėl ateities klausimų
Suvokia kaip lietuvę, nes gimė Lietuvoje. Vals-tybės faktorius	Nesuvokia	Lenkė	Ir lenkas ir lietuvis	Taip, nes gyve-na Lietuvoje	–
A) Lenkų; BC) Rusų. Spauda lietuvių, TV rusų ir lietuvių.	A)Lenkų/ Rusų C)Rusų	ABC) Lenkų	AC)Lenkų B) Abi	BC) Anglų. A) Rusų. Kasdienė lietuvių	ABC) Lenkų. Pabendrauja/ žiūri TV kitomis kal-bomis
Nepabrėžia ir nėra	Pabrėžia ir reikia pa-brėžti	Pabrėžia ir reikia pabrėžti	Pabrėžia, bet tai nebūtina.	Pabrėžia, rei-kia pabrėžti.	Gimtoji kalba = tautybė
Reikalinga Lietuvoje	Lietuvoje reikia mokėti lietuvių	Norint dirbti reikia mokėti	Svarbu, kad susišnekėtum	Šalčininkuose nelabai Reikia LT	Lietuvos kalba, be jos – niekur
Jokių sentimen-tų, nėra malo-nesnė.	Maloniausia kalba	Įdomiau, didžiuojasi.	Reikia puo-selėti pats nepuoselėja.	Nėra malo-nesnė, bet pasiilgtų.	Lygybė. Svar-bi dėl studijų Lenkijoje
Įdomesnė, bet nelabai domisi.	Nesidomi	Nesusimąstė	Įdomiau už kitas temas, didžiuojasi	Įdomesnė, didžiuojasi	Reikia žinoti, kas įdomiau-sia
Nebuvo susi-mąstęs	–	Vilnius būtų lenkų.	Lenkai pasiel-gė nepadoriai	Nenoriai mano, kad lietuvių	Nenorėtų, kad būtų kitaip
–	Turi. Jie lankosi Lie-tuvoje	–	Turi, važinėja vieni pas kitus	Neturi	–

Moksleivių, besimokančių lenkų mokyklose, interviu rezultatai (tęsinys)

	S1	S2	S3	S4
Politiniai Lietuvos–Lenkijos santykiai	Nediskutuoja, nesidomi	Apie tai nekalba	Nediskutuoja	Nediskutuoja
Įdokumentinta tapatybė	Nesvarbi. Seneliai didžiuojasi	Lenkė, turi būti parašyta, kas vaikas	Įdokumentinta lietuvis, nesvarbu	Svarbu, kad yra lenkė
Lenkiškų rašmenų klausimas	Nesidomi. Mano, kad nereikia	Reikia lenkiškų gatvių pavadinimų	Tai ne asmeninis reikalas	Reikalingi, nes ne visi supranta lietuviškai
Dviguba pilietybė	Norėtų turėti	Norėtų turėti	Negalvoja	Reikia
Šventės	Nemini, tik Lenkijos nepriklausomybę	Nežino, bet nepriklausomybę vertina	Reiškia, bet nepažymi. Tėvas švenčia lenkų šventes	Mokykloje švenčia lenkų
Vaikystė: A)Žino pasakų B)Sekdavo tėvai	A) Lietuvių B)Rusų	A) Lietuvių B)Abi	A) Rusų	A)B) Lenkų
Kostiumai	Per nepriklausomybių dienas	Neįdomu	Lietuvių turėtų būti dėvimi	Reikalingi
Santykiai su lietuviais	Sutaria. Vaikystėje lietuviai šaipėsi	Lietuviai turi būti dėkingi už krikštą	Lietuviai tyčiojasi iš netikrų lietuvių	Mišri lenkų kompanija
Įtampa tarp lietuvių–lenkų mokyklų	Dėl egzaminų. Lietuva lietuviams	Pykčiai dėl skirtingų egzaminų. Įtampa iš lietuvių, įsidarbinimas	Įtampa iš lietuvių, jie nepripažįsta lenkų lietuviams	Įtampos nėra
Tipinio lietuvio/lenko įsivaizdavimas	Lietuvis (3) Lenkas (4)	Abu (5)	Abu (4)	Abu (4)

S5	S6	S7	S8	S9	S10
Kyla diskusijos, lenkai jaučiasi nuskriausti	Aplinkoj nėra, bet šiaip būna kalba	Nediskutuoja	Nedisku-tuoja	Nesidomi Dis-kusijos yra	Neutralus. Vengia konfliktų
Svarbu, nes ji yra, kas yra. Tėvai lenkai	Svarbu, kad pati žinotų, kas yra	Įrašyta	Svarbu	Įrašyta, bet nesvarbu	Įrašyta. Svarbu
Nesidomi	Kalbėjo tėvai, pati nemastė	Neturi nuomonės	Čia Lietuva, turi būti lietuviški	Nesidomi	Reikia gerbti LT įstatymus. Galėtų
Gali būti	Nereikia. Užtenka	Gal reikia	Būtų gerai	Nereikia	Geras dalykas
Išsiginės	Nešvenčia	Kas buvo vasario 11. Pasididžiavimas yra	Žino, bet tai tik laisvadienis	Žino, bet nešvenčia	Nelabai žino ir nešvenčia
A)Lietuvių B) Lenkų	A)Lenkų/ Lietuvių B)Rusų/ Lietuvių	A)Lietuvių B)Rusų	A)Lietuvių B)Lenkų	Rusų	Lenkų
Turi pabrėžti kieno šventė	Dėvimi tų, kieno šventė	Turėtų būti dėvimi	Per šventes visų	Lietuvoje lietuviški	Aktoriams, ne piliečiams
Gerai sutaria, mišri kompanija	Gerai sutaria	Mažai bendrauja	Sutaria, draugai mišrūs	Sutaria. Mišri kompanija	Mišri, tačiau su tikrai LT – nelabai
Jaučia sporto varžybose	Įtampa nuleidžia-ma iš vyresnių	Įtampa, lietuviai pasikėlę	Lietuviai nekenčia lenkų, nes jie norėjo okupuoti LT	Šalčinin-kuose nėra įtamos.	Jaučia įtampą tik sporto varžybose
Lietuvis (4)	Abu (5)	Lietuvis (3) Lenkas (4)	Abu (4)	Abu (4)	Abu (5)

Moksleivių, besimokančių lietuvių mokyklose, tyrimo rezultatai (tęsinys)

	T1	T2	T3	T4
Gimtas kraštas	Šalčininkai	Lietuva	Šalčininkai	Šalčininkai
Tėvynė	Lietuva/ Šalčininkai	Lietuva	Lietuva	Lietuva
Tėvų gimtas kraštas	Tėvas Armėnija, mama Šalčininkai	Šalčininkai	Šalčininkai	Tėvas Šalčininkai, mama Jaščiūnai
Šalčininkų išskirtinumas	Mažesnis miestas saugiau. Draugiškumas	Čia dauguma kalba rusiškai	Skiriasi dydis	Daug muštynių, kontrabandos
Ateitis Lietuvoje	Nori likti gyventi ir mokytis Lietuvoje	Nori likti, nes čia – giminės ir šeima	Norėtų likti, bet greičiausiai važiuos į Angliją	Nėra apsisprendusi, laiko šeimai
Savęs kaip lietuvio savivoka	Žmogus gyvenantis Lietuvoje ir nori tęsti	–	–	Ne, nes tėvai lenkai
Kalba: A) Pirmoji B) Lengviausia C) Mąstymo	A) Armėnų/Lenkų BC) Rusų. Maloniausia armėnų	ABC) Rusų. Su draugais kartais kalba lietuviškai, LT TV	AC) Rusų B) Lietuvių. Šeimoje kalba RU/PL	A) Lenkų BC) Rusų/Lietuvių Bendrauja rusų kalba
Tautybės ir kalbos ryšys	–	–	–	Gyvenime svarbi, bet pačiai ne
Lietuvių kalba	Gimtoji kalba, svarbi Lietuvoje	Rinktųsi kaip vienintelę kalbą	Išmoko mokykloje. Žiūri, skaito, rašo	Skaito, žiūri
Lenkų kalba	Antra pagal malonumą	Nereikėtų lenkų kalbos	–	Beveik nebenaudoja
Istorija	Nemažai žino, pasitiki mokytoja	Nesidomi, bet žino	Išskiria iš kitų temų	Įdomu ir didžiujasi

T5	T6	T7	T8	T9	T10
Šalčininkai	Šalčininkai	Šalčininkai	Šalčininkai	Šalčininkai	Šalčininkai
Lietuva	Lietuva	Lietuva	Lietuva	Lietuva	Lietuva
Tėvas Šalčininkai, mama Baltarusija	Šalčininkai	Šalčininkai	Tėvas Šalčininkai, mama Druskininkai	Lietuva	Tėvas Lietuva, mama Baltarusija
–	Kitur daugiau lietuvių	Mažas miestas, baugu	Skiriasi, nes daug lenkų	Skiriais tautinė sudėtimi, reputacija	Skiriasi tautinė sudėtimi
Sieja. Pripratus, šeima, draugai. Nėra sentimentų kraštui	–	Planuoja išvykti į užsienį, sugrįš tik aplankyti	Studijuos Lietuvoje, po to galvos	Liks, nes bijo nežinomų dalykų	Nežino. Kur studijuos, ten ir liks
Gyvena, mokosi lietuviškoje gimnazijoje	Lietuvis, nes gimė Lietuvoje	Lietuvė. Priimtiniau, čia gimė	Yra lietuvių, nes pagal tautybę šneka lietuviškai	Lietuvė, nes pilietė.	Lietuvė. Gerbia lietuvių
A) Lenkų B) Lietuvių C) Rusų. Viskas priklauso nuo situacijos: šeimoje PL, spauda LT	AC) Rusų. Ja bendrauja, žiūri TV. Spauda LT	ABC) Lietuvių	ABC) Lietuvių	ABC) Lietuvių. Buitje dažniau tenka rusų	ABC) Lietuvių
Kalba rodo tautybę. Ją reikia pabrėžti	Kalba pabrėžia. Reikia pabrėžti	Pabrėžia. Reikia pabrėžti	Yra lenkų, kurie gerai kalba LT	Kalba pabrėžia ir ją reikia pabrėžti	Pabrėžia kalba, nežino ar reikia
Lietuvoje reikia mokėti	Lietuvoje reikia mokėti	Viską daro lietuviškai	Reikia mokėti šalies kalbą	Reikia gerbti savo šalį ir mokėti	–
Jokių sentimentų, vartoja patogumui	Nelabai moka, jokių sentimentų	–	Gali susišnekėti, bet silpnai	Nereikia aukštinti. Lietuva, ne Lenkija	–
Įdomesnė, bet per daug nesisidomi	Domisi	Nesisidomi, bet didžiuojasi	Temos neįdomios, bet didžiuojasi	Nelabai įdomu, nesu reikšmina	Nebuvo jos dalimi. Truputį didžiuojasi

Moksleivių, besimokančių lietuvių mokyklose, tyrimo rezultatai

	T1	T2	T3	T4
Vilnius	Lietuvos nuo Gedimino Laikų	–	–	Vilnius Lietuvos
Giminės Lenkijoje	Turi daug giminių	Seneliai Lenkijoje, važinėja vieni pas kitus	Taip, važinėja vieni pas kitus	-
Politiniai Lietuvos–Lenkijos santykiai	Mama lenkė, stengiasi būti teisinga	Nediskutuoja	Retai diskutuoja	Nekalba
Įdokumentinta tapatybė	Svarbu pilietybė, kad žinotų, iš kur esi	Lenkė, visiškai nesvarbu	Lenkas, svarbu, kad būtų įrašyta	Lenkė, svarbu, kad būtų
Lenkiškų rašmenų klausimas	Reikėtų, kad žmonės lengviau suprastų	Lietuvoje viskas turi būti lietuviška	Mano, kad turėtų būti ir lenkiškai	Nieko blogo, daroma tragedija
Dviguba pilietybė	Būtų gerai	–	Užtenka vienos	Nieko čia tokio
Šventės	Svarbu nepriklausomybė, švenčia armėnų	Painioja, nesvarbi nepriklausomybė	Neįsigilinęs, nelabai ką reiškia	Nelabai ką reiškia, mini mokykloje
Vaikystė A)žino pasakų B)Sekdavo tėvai	A) Lietuvių B)Lenkų/Armėnų	A) Lietuvių B) Rusų	A)Lietuvių B) Lenkų	AB) Lietuvių. Kartais sekdavo rusiškai
Kostiumai	Reikia žinoti, bet dėvėti tik per šventes	Per šventes	Gražu, bet ne kiekvienam tinka	Duoda vaizdą
Santykiai su lietuviais	Sutaria gerai	Sutaria. Mišri kompanija	Gerai sutaria. Draugai lenkai	Bendrauja, nebėra skirtumo dėl kalbos
Įtampa tarp lietuvių–lenkų mokyklų	Dėl mokinių skaičiaus tarp administracijų. Mokiniais nesvarbu	Egzistuoja iš vyresnių. Vaikai visi draugai	Nėra jokios įtampos	Yra dėl ilgesnių atostogų ir įvairių kitų priežasčių
Tipinio lietuvio/lenko įsivaizdavimas	Lietuvis (3) Lenkas (4)	Lietuvis (4) Lenkas (2)	Lietuvis (3)	Lietuvis (2)

T5	T6	T7	T8	T9	T10
–	Lietuva būtų didesnė, jei būtų su lenkais susidėjusi	Nenorėtų, kad būtų susiklostę kitaip	Dabar yra gerai	Norėtų, kad nebūtų priklausęs lenkams	Protėviai padarė, kaip reikėjo. Viskas gerai
Nėra	Nėra	Nėra	Nėra	Yra, bet nebendrauja	Šaknys Rusijoje, mama iš Baltarusijos
Lietuviai patriotai, palaiko lenkus	Nelabai šneka	Nediskutuoja	Palaiko draugus lenkus. Kalba retai	Lenkai turi gerbti valstybės įstatymus	Lenkija, kaip valstybė, neaktuali
Svarbu, kad žinotum pats	Lenkas, svarbu, nes nereikia slėpti	Lietuvė, bet jai nėra svarbu	Lenkė, bet nesvarbu – laiko save lietuve	Nėra ir kol kas nesvarbu	Lenkė, svarbu
Galvoja apie patogumą	Pavardė turi išlikti tokia, kokia yra	Nesidomi	Lietuvos dokumentai – lietuviškos ir raidės	Nėra būti-nybės	Galėtų būti įteisinti
Sieja su kalba	Gali būti	Reikia	Galėtų būti	Pasirinkti vieną	Įteisinta
Lietuvių šventės kelia pasididžiavimą	Išieginės, nešvenčia	Turi reikšmę	Labiau rūpi, kas vyksta šiandien	Svarbios, nes svarbu valstybei	Mokykloje, bet ne pati
Lenkų. Dainos – rusų	A)Lietuvių–rusų B)Rusų	Lietuvių–lenkų. Tėvai nesekdavo pasakų	A) Lietuvių B) Rusų	A) Lietuvių B) Lietuvių–rusų	Mama – rusų, prosenelė – lenkų
Lietuviški, nes Lietuva	Kai dalyvauji šventėse, lietuvių	Lietuvos, nes dėvima per renginius	Vedėjams per tautinius renginius. Lietuvių	Abiejų per šventes	Lietuvoje lietuviški kostiumai
Sutaria. Mišri kompanija	Sutaria gerai, neskirsto	Sutaria gerai	Sutaria gerai. Draugai lenkai	Sutaria gerai	Sutaria. Mišri kompanija
Kyla dėl nemokančių kitų kalbų	Įtampa iš lietuvių pusės. Nepalankiai žiūri į kitataučius	Lenkai sako, kad pas lietuvius blogas lygis	Kyla iš suaugusiųjų: kita mokykla, lenkai. Eina iš Vyriausybės	Įtampa dėl egzaminų ir stojimų	Šalčininkuose nėra. Nemalonu, kai internete „stumia“
Lietuvis (4)	Lietuvis (4)	-	-	Lietuvis (3) Lenkas (3)	Lietuvis (4) Lenkas (4)

7. Giluminių interviu analizė

7.1. *Empiriniai duomenys*

Kaip jau buvo minėta anksčiau, remiantis nustatytomis metodologinėmis gairėmis buvo atlikti pusiau struktūruoti kokybiniai interviu, kurie atskleidė tam tikras sąsajas ir tendencijas. Interviu buvo pradedami klausimais, priskiriamais pirmajai kategorijai, t.y. teritorijai: kiekvieno respondento buvo klausama, kaip jis suvokia savo gimtąjį kraštą bei tėvynę. Respondentai iš lietuviškos mokyklos, aiškiai atskyrė gimtąjį kraštą ir tėvynę, pastarąją nurodydami Lietuvą. Tai perša mintį, jog jie save stipriau tapatina su valstybe, o ne su konkrečiu teritoriniu vienetu, nes Lietuvą gali įvardinti kaip savo tėvų žemę. Tuo tarpu respondentai iš lenkiškos mokyklos negalėjo nusakyti aiškos skirties tarp gimtojo krašto ir tėvynės, dažniausiai pasirinkdavo vieną atsakymą, tinkantį abiem klausimams. Kalbėdami apie savo krašto, t.y. Šalčininkų, išskirtinumą, dauguma respondentų kaip pagrindinį skirtumą paminėjo daugiatautiškumą. Tiesa, respondentai iš lenkų mokyklos buvo vieningesni ir tikslesni: jie pabrėžė didelį, būtent lenkų tautybės gyventojų procentą mieste.

Antroji kategorija – kalba – išryškino nemažą skaičių skirčių, egzistuojančių tarp lenkų tautybės moksleivių. Dauguma respondentų iš lenkiškos mokyklos kalbėdami apie savo pirmąją ir mąstymo kalbas nurodė būtent lenkų kalbą. Tuo tarpu respondentai iš lietuviškos mokyklos išskyrė lietuvių kalbos svarbą jų gyvenimuose. Taip pat buvo minima rusų kalba, kuri kai kuriems respondentams buvo mielesnė tiek už lietuvių, tiek už lenkų kalbas. Kalba išryškėjo ir kaip svarbus tapatybės, tautybės pabrėžimo įrankis. Nors dauguma respondentų, nepriklausomai nuo jų mokymosi įstaigos, nurodė, jog kalba yra svarbus tautybės atributas ir padeda ją pabrėžti, moksleivių nuomonės išsiskyrė ieškant atsakymo, kokia kalba turėtų kalbėti lenkai, kokią mokyklą jie turėtų lankyti. Tiesa, pasitaikė ir radikalesnių požiūrių tarp respondentų iš lenkų mokyklos, kurie nurodė, jog lenkas turėtų lankyti lenkišką mokyklą ir ne kitaip (*yra toks dalykas lietuviškoj mokykloj.. Ten yra daug vaikų, kurie yra lenkai, bet mokosi lietuviškoj mokykloj ir turėtų*

mokintis, mano manymu, lenkiškoj mokykloj). Pokalbiui pasisukus apie lenkų ir lietuvių kalbas, dauguma respondentų iš lenkų mokyklos nurodė, jog lietuvių kalbą reikia mokėti tik dėl gyvenimo Lietuvoje. Respondentai iš lietuvių mokyklos dažniau nurodė lietuvių kalbą kaip savo gimtąją, savo šalies kalbą, kai tuo tarpu lenkų kalba būdavo primirštama.

Trečiasis klausimų blokas buvo skirtas istoriniam tapatumui analizuoti. Klausiant, ar respondentai domisi, didžiuojasi savo krašto istorija, nebuvo išryškėjusių didesnių perskyrų. Tiek respondentų ir lenkų mokyklos, tiek iš lietuvių mokyklos atsakymai varijavo nuo *nesidomiu, nesididžiuoju iki krašto istorija įdomesnė už kitas, didžiuojuosi, domiuosi*. Vilniaus krašto tema išprovokavo skirtingesnius atsakymus. Nors tiksli riba tarp požiūrio į šio miesto priklausomybę Lietuvai ir lietuviškos/lenkiškos mokyklos lankymo nebuvo pastebėta, išsiskyrė atskiros tendencijos. Pavyzdžiui, daugiau respondentų iš lenkų mokyklos atsakė, jog Vilnius turėtų priklausyti Lenkijai, o lietuviai šiai šaliai turėtų būti dėkingi (*lietuviai turi būti dėkingi lenkams, nes lenkai davė lietuviams krikštą*). Tuo tarpu respondentai iš lietuvių mokyklos nurodė, kad geriau yra, jog Vilnius priklauso Lietuvai, o geriausia Lietuvai būtų, jei šalys nė nebūtų *susidėjusios*. Vis dėlto, atsirado ir respondentų iš lenkų mokyklos, kurie Lenkijos elgesį Vilniaus krašte pasmerkė ir laikė neteisingu. Paklausus apie jų asmeninę istoriją ir sąsajas su Lenkija, išryškėjo stipri tendencija, jog respondentai iš lietuvių mokyklos giminių Lenkijoje neturi. Tuo metu respondentai iš lenkų mokyklos daug dažniau turi giminaičių šioje šalyje, palaiko su jais ryšius, nors ir šios mokyklos moksleiviai nėra absoliučiai giminingi Lenkijos valstybei. Nei respondentai iš lenkų mokyklos, nei respondentai iš lietuvių mokyklos politiniais Lietuvos–Lenkijos santykiais beveik nesidomi.

Istorijos klausimų bloką pakeitė klausimai, susiję su tautybės įdoku-mentinimu. Daugumai respondentų buvo svarbu, jog jų pase būtų įrašyta jų tapatybė (nors daugelis tai painiojo su pilietybe). Tiek respondentų iš lenkų mokyklos, tiek iš lietuvių pasuose vyrauja įrašyta lenkiška tapatybė. Pagrįsdami savo nuomonę, respondentai naudojo tokius išsireiškimus kaip: *kad žinotum, iš kur esi; kad žinotum, kas esi; turi būti parašyta, kas vaikas yra;*

nereikia to slėpti ir t.t. Visa tai nurodo, jog Lietuvos lenkams svarbu išlaikyti ryšį su Lenkija, nes būtent šios valstybės tapatybę jie dažniausiai mini atsakymuose. Iškėlus lenkiškų rašmenų klausimą, dauguma tame nematė nieko blogo ir sudarė skirtį su dalimi respondentų, kurie išlaikė proletuvišką poziciją, nurodydami, jog reikia gerbti Lietuvos įstatymus ir pačią šalį. Be to, beveik vienbalsiai buvo atsakyta ir į klausimą apie dvigubą pilietybę – jos norėtų dauguma Lietuvos lenkų. Tačiau aiškių pagrindimų, kodėl jiems jos reiktų, nebuvo įvardinta.

Skirčių taip pat buvo ieškota gilinantis į tradicijas. Moksleivių klausiant apie valstybinių švenčių minėjimą, išryškėjo aiškus skirtumas tarp respondentų iš lenkų ir lietuvių mokyklų, nes atmetus respondentus, kurie šių švenčių iš viso nemini, nežino ir jiems tai nesvarbu, buvo pastebėta, jog lenkų mokykloje dažniausiai minimos būtent šios tautos šventės, kai tuo tarpu lietuvių mokykloje – lietuviškos. Uždavus klausimą apie pasakas, buvo pastebėta, jog beveik visi respondentai žino lietuviškas pasakas, tačiau vaikystėje daugumai jos buvo sekamos lenkų ar rusų kalbomis. Pokalbiui palietus tautinių kostiumų temą, dauguma nurodė, jog reiktų dėvėti lietuviškus arba tos tautos, kurios šventė minima, kostiumus. Pastarąjį atsakymą dažniau kartojo lenkų mokyklos mokiniai.

Įdomiausi atsakymai nuskambėjo uždavus klausimą apie lenkų bendruomenės santykius su lietuviais. Dauguma respondentų nurodė, jog jų draugų kompanijos mišrios, bet respondentai iš lietuvių mokyklos pastebimai geriau sutaria su lietuviais nei respondentai iš lenkų mokyklos. Pastarieji lietuvių kartais net šalinasi, vaikystėje dalis jų patirdavo patyčias. Dauguma Lietuvos lenkų jaučia įtampą tarp lietuviškos ir lenkiškos mokyklų, kuri daugiausiai kyla dėl moksleivių skaičiaus, egzaminų, sporto varžybų ir pan. Taip pat ne vienas respondentas mini, jog įtampa atkeliauja „iš viršaus“, o ne yra sugalvojama mokinių. Respondentai iš lenkų mokyklos išsiskiria savo požiūriu į lietuvius kaip pasikėlusius, nedraugiškus, keliančius minėtą įtampą. Įdomu tai, jog kai kurie jų turi ir gana skeptišką požiūrį į lenkus, besimokančius lietuvių mokykloje, nes jie nepakankamai gerai kalba lenkiškai. Nors vertinant skalėje nuo 1 iki 5 tipinį lenką ir lietuvi

rezultatai per daug neišsiskyrė (dažniausiai vertinama tuo pačiu balu, ar per vieno balo skirtumą lenkų naudai), tačiau išskiriant atskirus bruožus lietuviai beveik vieningai apibūdinami kaip patriotiški, pikti, o lenkai – svetingi, geranoriški, tolerantiškesni už lietuvius. Išskyrus šiuos bruožus galiausiai vėl sulyginami požiūriai naudojant tokius išsireiškimus kaip *visi lygūs, visi vienodi žmonės* ir t.t.

7.2. Rezultatų analizė

Atsižvelgiant į aprašytus rezultatus galima pastebėti dvi skirčių kryptis: vertikaliąją ir horizontaliąją. Pirmoji, vertikali skirtis, atsiranda tiek tarp skirtingų mokyklų, tiek kiekvienos jų viduje, ir skiria tos pačios amžiaus grupės narius. Kita skirtis – horizontali, atskirianti skirtingų kartų lenkų bendruomenės narius Šalčininkuose.

Vertikali skirtis labiausiai išryškėja kalbant apie valstybės faktoriaus įtaką tautinės tapatybės suvokimui, ryšius su Lenkija, kalbą bei įtampą tarp lietuvių ir lenkų. Rezultatai parodė, jog respondentai iš lenkų mokyklos palaiko glaudesnius ryšius su Lenkijos valstybe, ten turi daugiau giminių, dažniau su jais bendrauja. Jie neskiria ribos tarp gimtinės ir tėvynės, dažniausiai pasirenka arba Šalčininkus, arba Lietuvą. Tuo tarpu respondentai iš lietuvių mokyklos rečiau palaiko ryšius su Lenkija, aiškiai skiria savo gimtinę Šalčininkus ir tėvynę – Lietuvą. Pasitaikė atvejų, kai respondentai patys pabrėždavo, jog *vis tiek tie lenkai, kurie gyvena Lietuvoje, ir kurie Lenkijoje, turėtų skirtis*, taip pritardami teiginiui, jog valstybės faktorius, jo daroma įtaka savęs suvokimui, yra stipresnė už tautos faktorių. Pastaroji mintis buvo išsakyta lietuvių mokykloje besimokančio lenkų tautinės mažumos atstovo.

Kalbos suvokimas išsiskiria į sentimentalų ir pragmatiską. Pirmoji grupė respondentų naudoja kalbą kaip įrankiu įrodyti ir pabrėžti savo tapatybę, ji yra svarbus faktorius mąstant apie ateities perspektyvas (prisirišimas prie kalbos trukdo išvažiuoti gyventi kitur). Tuo tarpu pragmatiškoji apklaustųjų grupė į kalbą žiūri tik kaip į įrankį informacijai gauti, jai kalba rūpi tiek, kiek padeda susišnekėti kasdienėje aplinkoje ir kiek ji padėtų ieškant darbo ateityje.

Dar viena vertikali skirtis išryškėja kalbant apie Vilniaus krašto priklausomybę Lietuvai. Viena respondentų grupė nuosaikiai priima istorijos faktus apie juos net nesusimąstydami. Kita grupė respondentu didžiuojasi savo krašto istorija ir pabrėžia, jog *Lietuva kovojo dėl to, kad Vilnius būtų sostinė Lietuvos, ir jie to verti*. Stipriausiai nuo minėtų grupių nuomonių išsiskiria respondentai, aršiai palaikantys Lenkiją ir tvirtinantys, jog *tai ne Lietuvos žemė*.

Ypač stipri skirtis tarp lenkų ir lietuvių mokyklų respondentų išaiškėja kalbant apie įtampas tarp skirtingų švietimo įstaigų. Įdomu buvo tai, jog ieškant įtampos tarp lenkų ir lietuvių buvo atrasta ir įtampa pačių lenkų viduje. Apklausiant lenkus iš lietuvių mokyklos jie teigė, jog nejaučia antipatijos likusiems lenkams. Vis dėlto, atsirado ir respondentų, teigiančių, jog Šalčininkuose *lenkams visada bus teikiama pirmenybė prieš lietuvius ieškantis darbo* ir tai nėra sąžininga. Tuo tarpu apklausus moksleivius iš lenkų mokyklos buvo gauti kardinaliai skirtingi rezultatai, nurodantys, jog lietuvis krašte vertinamas labiau, o lenkai, lankantys lietuvių mokyklą, pamiršo savo šaknis, nemoka taisyklingai kalbėti lenkiškai, o tai yra suvokiama kaip ypač neigiami lenkų bendruomenės nario bruožai.

Horizontalią skirtį atskleidžia klausimai apie įtampas tarp mokyklų, bei klausimai apie kalbą, įvedant šeimos faktorių. Šalia jau minėtos įtampos tarp moksleivių, įtampa dėl mokyklų atsiranda ir visos bendruomenės, skirtingų jos kartų, mastu. Prie šios išvados buvo prieita respondentams paminėjus įtampos „iš viršaus“ nuleidimą, kai vyresni lenkų bendruomenės nariai, mokyklų administracija moko jaunesnes kartas konkuruoti tarpusavyje. Vienos respondentės teigimu, *gal įtaka daro tėvai, gal mokytojai*. Taip pat atsirado šeimų, kuriose tėvai draudžia vaikams kalbėti lietuviškai. Tai nurodo ne paties vaiko sąmoningą apsisprendimą nepriimti lietuviškumo, tačiau didelę tėvų atmetimo reakciją, perduodamą atžaloms. Svarbu pastebėti, jog buvo atrasta ir minėto atvejo inversija, kai namuose yra kalbama tik lietuviškai. Tai atskleidžia ne tik suaugusiųjų įtaką jaunesniems bendruomenės nariams, bet ir įrodo pačios ankstesnės kartos skilimą tarpusavyje, nes vieni jos nariai skatina prolenkiškas, o kiti – prolietuviškas tradicijas.

7.3. Rezultatų patikimumas

Vis dėlto, svarbu paminėti, jog rezultatai gali būti netikslūs dėl kelių priežasčių:

- 1) Tyrime mes rėmėmės socialinio konstruktyvizmo teorijomis, tokiu būdu savaime atmesdami esencializmą, teigiantį, jog žmogus yra toks, koks yra, iš prigimties. Tačiau nagrinėjant atsakymus į klausimus, susijusius su šeima ir jos vertybėmis, buvo pastebėta, jog ne visi respondentai noriai priima tėvų nuomonę, jaučia nuleidžiamą įtampą, kurios (būtent administracine prasme) tarp vaikų nėra. Dar daugiau, kai kurie respondentai savo tapatybę suvokia ne per kalbą ar gimtąjį kraštą, o pagal „šaknis“, „kraują“, kas yra tiesioginė aliuzija į savęs, kaip lenko iš prigimties, suvokimą. Tai reiškia, jog yra galimybė, kad tapatybė nėra vien socialinis konstruktas, tačiau asmens prigimties ir jo aplinkos sąveikos produktas.
- 2) Kitas svarbus aspektas yra pagal teoriją parinkta metodologija. Atsirenkant kategorijas buvo remiamasi jau atliktais tyrimais apie tapatybę ir ją formuojančius veiksnius. Tai reiškia, jog jeigu yra koks nors svarbus, asmens tapatybę lemiantis veiksnys, kuris nebuvo pastebėtas ir ištirtas, mes jo neįtraukėme į klausimyną. Iš kitos pusės, ši problema gali būti panaikinta, prisimenant prielaidą, jog hipotezei paneigti užtenka vienintelio atvejo. Kadangi skirtis tarp Lietuvos lenkų Šalčininkuose buvo pastebėta net keliose kategorijose, to pakanka lenkų bendruomenės diferenciacijai teigti.
- 3) Vertinga atsižvelgti ir į dar smulkesnius aspektus, t.y. pačius klausimus. Nors klausimynas buvo sudarytas pakankamai tiksliai ir išlaikė neutralią poziciją, atliekant interviu jis buvo papildomas klausimais, kilusiais išgirdus respondento atsakymą ar bandant įvesti jį į klausimo kontekstą (pavyzdžiui, ne visi žinojo, kas įvyko Vasario 16, Kovo 11 dienomis, todėl tai reikėjo paaiškinti). Tai leido užduoti „vedančius“ klausimus, kurie galėjo turėti įtakos atsakymams. Dar daugiau, interviu atliko skirtingi žmonės, taigi jie pabrėžė skirtingas klausimų grupes, taip apsunkindami galutinę lyginamąją analizę. Apmąstant šių nukrypimo pasekmes tyrimui, galima pastebėti, jog nors vedantys klausimai sumažino atsakymų

tikslumą, o ne visai identiški interviu – palyginimo galimybes, tai neturėjo kardinaliai pakeisti gautų rezultatų, nes pagrindinės išvados buvo išskirtos iš „fakto“, o ne „nuomonės“ klausimų, užduotų visiems respondentams.

Išvados

Giluminiu interviu būdu gauti duomenys atskleidė, jog:

- 1) Lenkų tautinės mažumos pozicijos stipriai išsiskiria teritorijos, kalbos ir įtampos tarp lenkų etninės mažumos ir titulinės tautos klausimais. Rezultatai atskleidė egzistuojančias dviejų tipų skirtis: vertikaliąją ir horizontaliąją.
- 2) Vertikaliąją skirtis atsiranda analizuojant valstybės ir tautos faktorių įtaką tapatybės formavimuisi. Lietuvių mokyklos moksleiviai, turintys silpnesnius arba neturintys jokių ryšių su Lenkija, valstybės faktorių dažnai suvokia kaip darantį didesnę įtaką savęs suvokimui. Tuo tarpu respondentams iš lenkų mokyklos pagrindinę įtaką savęs suvokimui daro Šalčininkų kraštas ar pati Lenkija.

Kalbos kategorijoje esminė skirtis atsirado tarp respondentų, suvokiančių kalbą sentimentaliai, ir tų, kurie kalbą naudoja pragmatiškai. Verta atkreipti dėmesį į vieną iš stipriausių vertikalios ašies perskyrų, atsiradusių kalbant apie Vilniaus krašto istoriją. Dalis pašnekovų atkakliai gynė prolenkišką poziciją ir išreiškė nepasitenkinimą dabartine padėtimi, kol kita dalis palaikė Lietuvą ir didžiavosi Vilniaus krašto priklausomybe šiai šaliai, ar jos net nekvestionavo.

Vienas didžiausių mažumos skilimų buvo pastebėtas nagrinėjant atsakymus į klausimus apie įtampą tarp lenkų etninės mažumos ir titulinės tautos kategoriją, kurie atskleidė skirtingus požiūrius į lietuvių–lenkų santykius ir lenko–lietuvio individualius paveikslus.

- 3) Horizontalioji skirtis pastebėta atradus, jog dalis moksleivių pripažįsta, jog įtampa jiems nuleidžiama iš viršaus, įdiegiama suaugusiųjų (mokytojų, tėvų). Iki perimant požiūrį, skirtingose amžiaus grupėse nuostatos tam tikrais klausimais galimai skiriasi. Taip pat galimai skiriasi ir

prolenkiškos ar prolietuviškos nuostatos vyresnėje kartoje, ką parodė moksleivių atsakymai apie jų šeimų tradicijas.

Šis darbas gali tapti atspirties tašku tolimesniems tyrimams. Verta atkreipti dėmesį, jog Šalčininkuose valdančioji partija jau nuo 1995 m. Lietuvos Respublikos savivaldybių tarybų rinkimų yra Lietuvos Lenkų Rinkimų Akcija (LLRA). Savo rinkiminėms kompanijoms skirtuose programiniuose nuostatuose dažnai pabrėžia atstovaujanti vieningus tautos interesus. Tačiau, remiantis atlikto tyrimo rezultatais, galima teigti, jog lenkų bendruomenės Lietuvoje interesai nėra ir negali būti vieningi dėl to, jog pati mažuma yra diferencijuota net keliuose kategorijose. Taigi pateikiant savo tyrimo išvadas yra naudinga užduoti ir kelis klausimus. Visų pirma, ar LLRA iš tiesų remiasi vieningais Lietuvos lenkų interesais, ar bando juos formuoti. Antra, jeigu vis dėlto lenkų bendruomenės interesai Lietuvoje yra formuojami, kas nurodo gaires.

Be šių klausimų verta tęsti tyrimus lenkų bendruomenės viduje. Kas lemia egzistuojančią dvikryptę perskyrą Lietuvos lenkų bendruomenėje? Ar tai turi įtakos jų politiniam angažuotumui ir užimamai politinei pozicijai? Kokios tendencijos, prolietuviškos ar prolenkiškos, vyrauja dabartinėje lenkų bendruomenėje Lietuvoje (t.y. kokia kryptimi judama)?

Doc. dr. Ingos Vinogradnaitės komentaras:

Tautinių mažumų tapatybės, santykio su tauta ir valstybe klausimai yra vienas iš svarbių ir politikos moksluose aktyviai nagrinėjamų klausimų. Šių klausimų ima si ir tyrimas „Ar Lietuvoje egzistuoja vientisa lenkų tautinė mažuma?“, kuriame ieškoma atsakymo į iškeltą klausimą, ar Lietuvos lenkai savo tapatybę suvokia vienodai. Jame atskleidžiama Lietuvos lenkų tapatybių įvairovė bei siūlomas aiškinimas, kokie faktoriai galėtų būti siejami su išsiskiriančiomis savęs suvokimo formomis. Šį darbą verta perskaityti ne tik dėl jame pasiūlomų atsakymų į aktualų klausimą, bet ir kaip apgalvotos, gerai argumentuotos ir nuoseklios interviu analizės pavyzdį.

IMPERIALIZMAS *VERSUS* STATUS QUO: UKRAINOS KRIZĖS ANALIZĖ PAGAL H. J. MORGENTHAU (TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ TEORIJO)

Marius Parčiaskas

Įvadas

2014 metų pradžią sudrebino revoliucija Ukrainoje. Deja, bet pasirodė, kad revoliucijos tikslų pasiekimas nereiškė ir kraujo liejimosi pabaigos. Atvirkščiai – tokią situaciją išnaudojo didžioji Ukrainos kaimynė Rusija, jau senai didinusi savo įtaką Rytų Ukrainoje ir laukusi šalies susilpnėjimo. Po įvykusios revoliucijos ne viename Ukrainos Rytuose esančiame mieste kilo pro-rusiškai nusiteikusių asmenų protestai prieš, jų žodžiais, „fašistinę“ naująją valdžią¹. Žinoma, tokia situacija netruko pasinaudoti Rusijos prezidentas Vladimiras Putinas, sakydamas, jog „jo šalis turi teisę naudoti bet kokias priemones“, kad užtikrintų savo piliečių saugumą Rytų Ukrainoje² (verta pabrėžti, jog vėliau tai virto nebe Rusijos piliečių, o rusakalbių Ukrainos piliečių gynimo misija) ir kovo 2 d. Rusijos pajėgos įsiveržė į Ukrainai priklausantį Krymo pusiasalį. Jau kovo 6 d. Krymo parlamentas nubalsavo už prisijungimą prie Rusijos, o kovo 16 d. surengtame referendume už tai pasisakė ir 95 proc. Krymo gyventojų (žinoma, akivaizdu, jog šis referendumas buvo suklastotas)³. Stiprus pasipriešinimas naujai valdžiai išplieskė ir kituose Rytų Ukrainos miestuose: Luhanske, Donecke ir Kharkive, kuriuos kiek vėliau ėmėsi malšinti Ukrainos

¹ Aljazeera.com, „Timeline: Ukraine’s political crisis“, 2014. <http://www.aljazeera.com/news/europe/2014/03/timeline-ukraine-political-crisis-201431143722854652.html> [Žiūrėta 2014 05 19]

² Aljazeera.com, „Putin: Use of force is last resort in Ukraine“, 2014. <http://www.aljazeera.com/news/europe/2014/03/putin-ukraine-events-unconstitutional-coup-201434105511394582.html> [Žiūrėta 2014 05 19]

³ BBC.com, „Ukraine crisis timeline“, 2014. <<http://www.bbc.com/news/world-middle-east-26248275>> [Žiūrėta 2014 05 19]

kariuomenė, skelbdama „anti teroristinę“ operaciją⁴. Rimti susirėmimai tarp Ukrainos kariuomenės lydėjo ir balandžio bei gegužės mėnesius, pareiklaudamas daug aukų: vyko susišaudymai, pastatų padegimai ir pan. Niekam nekilo abejonų, jog vadinamieji „žalieji žmogeliukai“ (pro-rusiški separatistai) buvo ne paprasti Ukrainos piliečiai, tačiau Rusijos apmokyti/pasamdyti asmenys (mažų mažiausiai galima teigti, kad jei Rusija jų ir neapmokė, tai tiekė ginklus). Kaip su šia situacija tvarkėsi Vakarai (NATO)? Rusijos atžvilgiu vykdė sankcijas, kurios toliau šiame darbe bus laikomos nerimtomis: sustabdė karinę ir civilinę kooperaciją su Rusija, pasiuntė 600 karių ir karinės technikos į Lenkijos ir Baltijos šalių regioną bei pritaikė ekonomines sankcijas artimiausiai Putino aplinkai (užšaldė šių asmenų banko sąskaitas esančias NATO šalyse). Toliau darbe bus remiamasi prielaida, kad Rusija taip vykdo imperialistinę užsienio politiką, o Vakarai į ją atsako viso labo bandymu išsaugoti ar sugrąžinti padėtį į prieškrizinį lygį. Čia ir kyla pagrindinis šios situacijos probleminis klausimas – ar įmanoma imperialistinę užsienio politiką nugalėti vien *status quo* metodais (abi šios sąvokos bus paaiškintos vėliau)?

Šiame darbe bus analizuojama ši susidariusi tarptautinė situacija, tiksliau – konfrontacija tarp Vakarų (NATO) ir Rusijos: abiejų pusių užsienio politikos priežastys, metodai ir tikslai. Analizei pasirinkta politinio realizmo teorija, o konkrečiai jos klasikas ir žymiausias atstovas Hansas J. Morgenthau bei jo imperializmo doktrina. Kaip savo aprašyme apie Morgenthau teigia Dovilė Jakniūnaitė, „Visiems [...] pradedantiems studijuoti tarptautinių santykių discipliną, iš karto tenka susidurti su šio žmogaus pavarde ir jo teiginiais [...]. Tie, kurie nesigilina į tarptautinių santykių teorinius ginčus, tačiau kartais pasidomi pasaulio politikos aktualijomis, net ir negirdėję šios pavardės, susiduria su šio žmogaus išpopuliarintomis sąvokomis: realistinė užsienio politika, didžiosios valstybės, galia, nacionalinis interesas, galių pusiausvyros politika.“⁵ Taigi, šio klasiko autoritetu abejoti sunku,

⁴ Aljazeera.com, „Timeline: Ukraine's political crisis“, 2014. <http://www.aljazeera.com/news/europe/2014/03/timeline-ukraine-political-crisis-201431143722854652.html> [Žiūrėta 2014 05 19]

⁵ Jakniūnaitė, Dovilė, *Tragiška politikos vizija pagal Hansą Morgenthau*, kn. Hans J. Morgenthau, *Politika tarp valstybių: kova dėl galios ir taikos*, Vilnius: Margi raštai, 2011.

rėmimasis jo mintimis turėtų pagrįsti bei sutvirtinti ir šio darbo prielaidų svarumą.

Nors šiam darbui svarbiausia yra konkreti Morgenthau imperializmo doktrina (ji išdėstoma darbo dėstomojoje dalyje), tačiau tęsti būtų sunku bent trumpai neapibrėžus ir pagrindinių autoriaus viso politinio realizmo teorijos teiginių. Morgenthau tarptautinę politiką įvardina kaip kovą dėl intereso, išreikšto per galią. Nors tokios politikos tikslai gali būti įvairūs (pavyzdžiui, socialinė gerovė ar saugumas), tačiau šie tikslai irgi tėra galios siekimo išraiška. Pati politinė galia apibrėžiama kaip psichologinis santykis ją naudojančių ir tų, kurių atžvilgiu ji yra naudojama. Kitais žodžiais, politinė galia – tai veiksmų kontroliavimas veikiant mąstymą. Dažniausiai šiai kontrolei naudojamos priemonės yra liepimai, grasinimai, institucijos ir pan., tačiau gali būti naudojamos ir ekonominės priemonės ar net bendradarbiavimas su kitomis valstybėmis, tarptautinėmis organizacijomis. Apskritai pats politinis realizmas remiasi nekintama žmogaus prigimtimi, apie kurią Džordžas Vašingtonas yra pasakęs: „*Kuklios žinios apie žmogaus prigimtį mus patikins, kad interesas didžiajai žmonijos daliai yra pagrindinis principas ir kad beveik kiekvienam žmogui jis daro didesnę ar mažesnę įtaką. Viešosios dorybės motyvai kurį laiką arba konkrečiomis aplinkybėmis gali paskatinti žmones elgtis visiškai nesavanaudiškai; bet [...] tik nedaugelis žmonių pajėgia nuolat aukoti visus privačius interesus arba asmeninę naudą dėl viešojo intereso.*“⁶

Šio darbo tikslas – išanalizuoti aukščiau aprašytą susidariusią tarptautinę krizę iš H. J. Morgenthau imperializmo doktrinos perspektyvos ir įrodyti, kad dabartinė Vakarų (NATO) politika Rusijos atžvilgiu pačia savo prigimtimi yra klaidinga, todėl turi būti peržiūreta. Tokiam tikslui rastis leidžia išsikelta prielaida, jog dabartinė Rusijos užsienio politika savo esme yra imperialistinė, nes siekia išardyti po Sovietų Sąjungos griūties susidariusį *status quo* (po Sovietų Sąjungos griūties Rusija nebėra laikoma rimta pasauline žaidėja, dažniau iš jos juokiamasi), o Vakarų nuolaidžiavimo

⁶ *The writings of George Washington*, edited by John C. Fitzpatrick (Washington: United States Printing Office, 1931–1944), Vol. X, p. 363.

politika (t.y. rimtų sankcijų nesiėmimas) jos atžvilgiu būtent ir yra bandymas išlaikyti minėtą *status quo*. Morgenthau teigimu, atsakas imperializmo politikai turi būti toks pats griežtas, nes *status quo* metodai prieš imperializmą neveikia. Tad čia ir užčiuopiama problema, kodėl NATO vykdomos ekonominės sankcijos kol kas nėra veiksmingos, o net dabar atsitraukusi Rusija jau būtų dalinai suardžiusi prieš tai egzistavusį *status quo* (pavyzdžiui, vien esamos tarptautinės teisės nepaisymas verčia visą prevencinę sistemą neveiksnia ir skatina ieškoti naujų kelių bei santykių modelių taikai išlaikyti, o tai yra buvusio *status quo* ardymas).

1. Morgenthau imperializmo doktrina

1.1. Pagrindinių sąvokų apibrėžimas

Morgenthau teigimu, visoje valstybių politikoje atsiskleidžia trys veiklos būdai: ja siekiama arba išlaikyti galią, arba didinti galią, arba rodyti galią. Šiuos būdus įkūnija trys tarptautinės politikos strategijos: *status quo*, imperialistinė ir prestižo politikos.⁷

Status quo politika yra valstybės siekis išlaikyti savo galią. Laikantis tokios politikos siekiama išsaugoti tuo konkrečiu istoriniu laikotarpiu egzistuojantį galios pasiskirstymą.⁸ Tačiau tai nereiškia, kad tokia politika priešinasi visiems be išimties pokyčiams, ji priešinasi tik tiems, kurie apverstų galios santykius: „*kuomet, pavyzdžiui, A iš pirmaelės galios paverčiama antraeile galia ir jos vieta užleidžiama valstybei B.*“⁹ Tad menki galios pasiskirstymo pokyčiai, nesuardantys esamos valstybių santykinės galios viena kitos atžvilgiu, nepažeidžia *status quo*. Tipinė *status quo* palaikymo politika remiasi taikos sutartimis, tarptautinėmis organizacijomis, tarptautine teise bei sąjungų sutartimis. Tačiau net ir savo įtakos plėtimas bei kitų teritorijų užėmimas gali būti laikomas *status quo* politika, jei taip siekiama ne

⁷ Morgenthau, Hans, *Politika tarp valstybių. Kova dėl galios ir taikos*. Vilnius: Margi raštai, 2011, p. 70.

⁸ Morgenthau, Hans, *Politika tarp valstybių. Kova dėl galios ir taikos*. Vilnius: Margi raštai, 2011, p. 70.

⁹ Ten pat, 74.

pakeisti susidariusį santykinį galios pasiskirstymą, bet tik sustiprinti jau šiame pasiskirstyme turimas pozicijas.¹⁰

Valstybė, siekianti pakeisti egzistuojančius galios santykius savo naudai, vykdo imperialistinę politiką.¹¹ Nors dabar imperializmu dažnai vadinamas bet koks siekis plėsti savo įtaką ar bet kokia invazija į kitą valstybę, tačiau Morgenthau šį terminą siūlo apibrėžti žymiai griežčiau: taip, kad naudojamas bet kokiai nepatinkančiai situacijai nusakyti jis neprarastų savo reikšmės. Išskiriamos trys dažniausiai pasitaikančios klaidingos nuostatos, o tuo pačiu ir tai, ko negalima laikyti imperializmu: 1) Ne kiekviena galios siekianti politika savaime yra imperialistinė. Kaip jau minėta *status quo* apibrėžime, jei nesistengiama keisti galios santykių, tuomet tokia politika nėra imperialistinė; 2) Ne kiekviena užsienio politika, kuria siekiama išlaikyti jau egzistuojančią imperiją, yra imperializmas. Kadangi imperializmas sietinas su dinamišku imperijos kūrimo procesu, siekis išlaikyti seną imperiją yra greičiau statiška *status quo* politika. Tokiu atveju paprasčiausiai siekiama stabilizuoti jau esamą situaciją (priimant ją kaip esamą faktą), bet nevykdoma plati ekspansijos programa; 3) Imperializmas sietinas tik su valstybių veiksmis, o ne su marksistų teigiamu kapitalistiniu imperializmu, liberalų teigiamu imperializmu kaip kapitalistinės sistemos trūkumų išraiška ir pan. Morgenthau istorija – tai valstybių istorija, ne ekonominių jėgų pasiskirstymo atspindys, jo teigimu, visiškai nesutampantis su istoriniu patyrimu (tokia teorija sureikšmina ribotą, pavieniais atvejais paremtą istorinę patirtį).¹²

Galiausiai, prestižo politika yra turimos galios demonstravimas siekiant išlaikyti arba padidinti galią.¹³ Pats prestižas labai retai būna savaiminis tikslas, kur kas dažniau tokia politika yra įrankis siekti *status quo* ar imperialistinės politikos tikslų. Vykdamas prestižo politiką, svarbiausia yra įspūdis, kurį kitoms valstybėms palieka tokią politiką vykdančios valstybės galia (esama ar menama). Tačiau galutinis tikslas yra ne galios reputacija, o pati galia, pats jos turinys. Prestižo politikai tarnauja dvi senos priemonės:

¹⁰ Ten pat.

¹¹ Ten pat, 70.

¹² Ten pat, 77–81.

¹³ Ten pat, 70.

diplomatinis ceremonialas ir karinės jėgos demonstravimas, tačiau šiam darbui svarbi yra tik pastaroji. Karinis pajėgumas yra akivaizdus valstybės galios matas, tad juo lengviausiai kuriamas valstybės galios išpūdis prieš kitus.¹⁴ Paradoksalu, bet prestižo politiką galime laikyti sėkminga tada, kai ją vykdanči valstybė įgyja tokią galią, jog sugeba apsieiti ir be tiesioginio galios taikymo.¹⁵

1.2. Imperializmo paskatos, tikslai ir metodai

Kadangi šio darbo tolesnei eigai labai svarbu iki galo išsiaiškinti imperializmo politikos sąvoką, verta aptarti Morgenthau išskirtas skirtingas imperializmo paskatas, tikslus ir metodus.

Egzistuoja konkrečios imperialistinei politikai palankios situacijos, kuomet imperialistinė politika yra bemaž neišvengiama, Morgenthau vadinamos trijomis imperializmo paskatomis: *pergalingas karas*, *pralaimėtas karas* ir *silpnumas*.¹⁶ Vykstant karui tarp valstybių, jo laimėtojas pasirašant taikos sutartį dažniausiai sieks galios santykių su pralaimėtoju pakeitimo savo naudai, net jei karas kilo dėl visai kitokio tikslo. Tai Morgenthau vadiną *pergalingo karo* imperializmo paskata. Tačiau nuolatinio nuolankumo perspektyva pralaimėtoją gali paskatinti patį imtis imperialistinės politikos bei suardyti nugalėtojo sukurtą *status quo*. Tai vadinama *pralaimėto karo* paskata. Trečioji imperializmui palanki situacija, *silpnumas*, susiklosto tada, kai atsiranda silpnos valstybės arba politiškai tuščios erdvės, patraukiančios stiprių (dažnai gretimų) valstybių dėmesį.¹⁷

Kaip imperializmas kyla iš trijų tipinių situacijų, taip jis gali turėti ir tris galutinius tikslus: viešpatavimą visame politiškai organizuotame pasaulyje, imperiją/hegemoniją, apytiksliai sutampančią su žemyno ribomis ir griežtai lokalų galios pranašumą¹⁸. Pirmosios, pasaulinės imperijos, atveju

¹⁴ Ten pat, 111.

¹⁵ Ten pat, 113.

¹⁶ Ten pat, 86–87.

¹⁷ Morgenthau, Hans, *Politika tarp valstybių. Kova dėl galios ir taikos*. Vilnius: Margi raštai, 2011, p. 86–87.

¹⁸ Ten pat, 87.

imperialistinis potraukis nebus patenkintas tol, kol liks bent vienas objektas, kuriam dar galima primesti savo valdžią¹⁹. Tuo tarpu kontinentinis imperializmas reiškia geografinį apibrėžtumą, dažniausiai žemyno, o kartais ir, pavyzdžiui, Žemės pusrutulio pagrindu. Trečiasis, lokalaus pranašumo, imperializmas remiasi nebe objektyviais geografiniais apribojimais, o laisvu pasirinkimu iš kelių alternatyvų. Šį skirtumą geriausia išreikšti istoriniais pavyzdžiais: Otas fon Bismarkas siekė viešpatavimo Vidurio Europoje (lokalizuotas pranašumas), Vilhelmas II – visoje Europoje (kontinentinis imperializmas), o Hitleris – visame pasaulyje (pasaulinis imperializmas).²⁰

Galiausiai, Morgenthau išskiria ir tris imperializmo politikos metodus/priemonės: karinį, ekonominį ir kultūrinį imperializmą. Šie trys metodai dažnai painiojami su imperializmo tikslais, teigiant, pavyzdžiui, jog ekonominis imperializmas nesiekia nieko daugiau nei ekonominio žmonių išnaudojimo, tačiau Morgenthau atsako taip: „*Tikra tiesa, kad karinis imperializmas siekia karinės pergalės, ekonominis imperializmas – ekonominio kitų žmonių išnaudojimo, o kultūrinis imperializmas – vienos kultūros pakeitimo kita, tačiau visi šie siekiai galiausiai veda į tą patį imperialistinį tikslą*“²¹. Žinoma, akivaizdžiausia, seniausia ir žiauriausia imperializmo forma yra karinis užkariavimas. Nors dažnai šis metodas yra pats veiksmingiausias, bet tuo pačiu jis ir lošimas iš pačių didžiausių statymų – viskas arba nieko. Ekonominis imperializmas paprastai yra ne toks veiksmingas kaip karinis, tačiau ir ne toks atgrasus. Jį apibūdinti galima Morgenthau žodžiais: „*Bendras tokių politikų, kurias vadiname ekonominiu imperializmu, bruožas yra noras, viena vertus, suardyti status quo [...], kita vertus, užuot užkariavus teritoriją, tai įgyvendinti per ekonominę kontrolę*“²². Valstybė gali būti suvereni, tačiau jei, pavyzdžiui, jos eksportas visiškai priklauso nuo kurios nors kitos vienos valstybės, tai bus efektyvus pastarosios ekonominis imperializmas pirmosios atveju. Kultūrinis liberalizmas, tuo tarpu, yra pati subtiliausia ir, jei ją galima būtų taikyti vieną, pati sėkmingiausia imperialistinė

¹⁹ Ten pat, 88.

²⁰ Ten pat, 89.

²¹ Ten pat, 90.

²² Ten pat, 91.

politika. Tačiau naujaisiais laikais kultūrinio imperializmo vaidmuo yra pagalbinis, susilpninant priešą paruošiantis dirvą užkariavimui arba ekonominiam įsiskverbimui. Tipiški kultūrinio imperializmo pavyzdžiai – vadinamoji penktoji kolona ar Komunistų Internacionalas²³.

2. Rusijos užsienio politikos tikslų ir metodų samprata

Šiame skyriuje bus identifikuojama Rusijos Ukrainos krizės metu vykdoma užsienio politika jau išdėstytos Morgenthau imperializmo teorijos rėmuose. Daroma prielaida, kad būtent tai gali padėti geriau suprasti tokios Rusijos politikos priežastis bei išaiškinti, kodėl ji turėtų būti laikytina imperialistine. Galiausiai, būtent tokia identifikacija būtina, kad galima būtų analizuoti NATO reakciją į Rusijos veiksmus bei įvardinti jos efektyvumą/neefektyvumą, pateikti bent abstrakčią veiksmų alternatyvą.

Pirmiausia, reikia įrodyti, jog Rusijos užsienio politika apskritai yra imperialistinė. Reikia pabrėžti, jog pati imperializmo sąvoka neturėtų savyje turėti nei blogų, nei gerų emocijų, nes tokiu atveju gresia, kaip pabrėžė ir Morgenthau, tikimybė bet kokią nepatinkančią politiką laikyti imperialistine. Toliau ši sąvoka bus naudojama grynai teorine prasme, be iš anksto dirbtinai jai sukurto įvaizdžio, tad ir Rusijos veiksmai neturėtų būti vertinami gerai ar blogai, o paprasčiausiai savo pobūdžiu identifikuojami Morgenthau imperializmo doktrinoje.

Akivaizdu, jog po Sovietų Sąjungos griūties XX a. pabaigoje Rusija visų akyse liko pralaimėtoja. Tai aiškinama tuo, jog buvo prarasta visa imperija, pralaimėtas Šaltasis karas, sekė prasta ekonominė padėtis ir karinės galios smukimas. Būtent tada išaiškėjo, kokia atsilikusi nuo Vakarų (ypač JAV) savo vidine padėtimi buvo Sovietų Sąjunga ir Rusijai iki šiol tenka vyti bei bandyti įsilieti į svarbiausių valstybių žaidimą. Tai galima laikyti viena iš Morgenthau įvardintų palankių situacijų imperializmui rasti – *pralaimėtas karas*. Aišku, Ukrainos krizės atveju prisideda ir kita palanki imperializmui aplinkybė – *silpnumas*, pasireiškiantis suirutę Ukrainoje. Esant šioms

²³ Ten pat, 93.

palankioms situacijoms ir aiškiems motyvams apie imperializmą byloja ir jau konkretūs Rusijos veiksmai. Pirmiausia, ilgą laiką prieš šią krizę Rusija vykdė ekonominį imperializmą, investuodama į Ukrainą milijardus ir darydama ją priklausoma nuo įplaukų iš Maskvos bei kultūrinį imperializmą, skleisdama pro-rusišką propagandą per rusiškus kanalus, vietos politikus ir pan. (tokia propaganda pastebima ir kitose posovietinėse šalyse, pavyzdžiui, Baltijos regione). Tokios veiklos vaisiai išaiškėjo jau vėliau pačios krizės metu, kuomet Rytų Ukrainoje vyko nemenki protestai, išreiškiantys valią atsiskirti nuo Ukrainos ir prisijungti prie Rusijos. Galiausiai įvykdyta ir karinė intervencija bei okupuotas Krymo pusiasalis, o po šios intervencijos ginklais ir apmokymu toliau remiami separatistai kituose Rytų Ukrainos miestuose. Žinoma, vien to dar neužtenka imperializmui identifikuoti, tačiau tokia apibrėžtis tampa akivaizdi, kai pridedi dar ir tai, jog buvo pažeistos tarptautinės sutartys bei okupuota suverenos valstybės teritorija, taip suardant buvusį *status quo* ir Ukrainai bei NATO primetant žaidimo taisykles (aiškiai pasakant, jos Vakarų sukurta tarptautinė teisė Rusijai nerūpi). Akivaizdu, kad savo galutiniu tikslu Rusijos imperializmas yra lokalizuotas, nes ši nesiekia sukurti nei pasaulinės, nei kontinentinės imperijos, o tik plėsdama įtaką tam tikrame pasirinktame regione – šiuo atveju, Ukrainoje (nors kultūrinis imperializmas bandomas primesti visai Rytų Europai).

*„Ir vidaus, ir užsienio politika turi vieną bendrą bruožą: pagrindinės jos išraiškos dažnai neatrodo tai, kas jos yra – kova dėl galios. Užuoat atskleidus tiesioginį politikos tikslą, kuris yra galia, jis aiškinamas ir teisinamas pasitelkiant etinę, teisinę ar biologinę terminiją.“*²⁴ Tokį teisinimą Morgenthau vadiną politinę tarptautinių santykių ideologiją, kurią turi tiek *status quo*, tiek imperialistinė politika. Tai verta pabrėžti todėl, jog puikiai dera su tuo, kaip Putinas racionalizuoja savo šalies veiksmus, teigdamas, jog gina terorizuojamus rusakalbius kitoje valstybėje bei imituodamas referendumus okupuotose vietovėse. Visa tai – ideologinis imperializmo pateisinimas, beje, labai gerai veikiantis pačios Rusijos viduje, nes apklausos rodo, jog Putino

²⁴ Morgenthau, Hans, *Politika tarp valstybių. Kova dėl galios ir taikos*. Vilnius: Margi raštai, 2011, p. 119.

populiarumas po Krymo aneksijos vis auga²⁵, o ne kai kuriose Vakarų Europos valstybėse nemaža dalis piliečių pateisina tokius Rusijos veiksmus. Morgenthau teigimu, imperializmo politikai ideologija visada būtina, nes jis visada priverstas įrodinėti savo tiesą: *„Jis privalo įrodyti, kad status quo, kurį jis siekia suardyti, toliau egzistuoti negali, o moralinis legitimumas, kurį daugelis sieja su faktiškai egzistuojančia tvarka, turįs užleisti vietą aukštesniam moraliniam principui, reikalaujančiam naujo galios pasiskirstymo.“*²⁶

3. Vakarų nuolaidžiavimo politika: kova prieš imperializmą status quo metodais

Išsiaiškinus Rusijos užsienio politikos vietą Morgenthau imperializmo doktrinoje, dabar reikia tą patį padaryti su NATO atsaku į šią politiką, o po to išsiaiškinti, ar toks atsakas tinkamas ir gali duoti norimų rezultatų.

Vakarų atsaką Rusijai neabejotinai galima įvardinti kaip pastangas išlaikyti prieš krizę buvusį *status quo*. Akivaizdu, jog Vakarų Europos šalys nori ir toliau prekiauti su Rusija, kaip tai darė prieš krizę. Pavyzdžiui, net pačios krizės metu Prancūzija Rusijai pardavė du Mistral tipo karinius laivus, kurių vienas Prancūzijai atnešė per 600 milijonų eurų pelno²⁷. Nenorint toliau eskaluoti konflikto ir su Rusija pyktis, praktiškai užsimerkiama prieš Krymo aneksiją (nors oficialiai NATO lyderiai ir paskelbė, kad ji neteisėta, tačiau nesiėmė jokių praktinių veiksmų), įvedant minimalias ekonomines sankcijas ir tik artimai Putino aplinkai. Taigi, Vakarai būtų linkę leisti Rusijai pasiimti Krymą, jei tik liautųsi ši krizė ir vien tai parodo, kad Rusijai jau pavyko dalinai pakeisti buvusį *status quo*, primetant savo žaidimo taisykles (net nepaisant to, jog JAV karine galia stipriai pranoksta Rusiją). Vienintele realia dimensija, kur vyksta šios tokios varžybos tarp Rusijos ir NATO, galima laikyti prestižo politiką, taikomą tiek vienos, tiek kitos pusės. Pavyzdžiui, Rusija

²⁵ Lzinios.lt, „V. Putino reitingai tik auga“, 2014. <http://lzinios.lt/lzinios/Pasaulis/v-putino-reitingai-tik-auga/179787> [Žiūrėta 2014 05 19]

²⁶ Morgenthau, Hans, *Politika tarp valstybių. Kova dėl galios ir taikos*. Vilnius: Margi raštai, 2011, p. 124.

²⁷ Verslo žinios, „Prancūzija parduos Mistral laivus Rusijai“, 2014. <http://vz.lt/article/2014/5/12/prancuzija-parduos-mistral-laivus-rusijai> [Žiūrėta 2014 05 19]

Ukrainai nuolat grasina ir konvenciniu karu, jei Ukrainos kariuomenė savo šalies viduje pažeis Rusijos interesus²⁸ bei nuolat vykdo didelio masto karines pratybas Kaliningrade, o NATO savo ruožtu pasiuntė 600 karių bei keliolika naikintuvų į Lenkiją ir Baltijos šalis, ten taip pat vykdomos gan didelio masto pratybos ir demonstruojama moderni karinė ginkluotė.

„Kadangi imperialistinė ir status quo politika yra iš esmės skirtingos prigimties, visiškai skirtingo pobūdžio privalo būti ir politika, skirta jai atremti. Politikos, tinkamos atremiant status quo politiką, grumtynėms su imperializmu nepakaks.“²⁹ Taip Morgenthau įvardina pagrindinę šios situacijos problemą. Jau išsiaiškinta, jog Rusija vykdo imperialistinę politiką, o NATO savo ruožtu jai atsako tik status quo ir prestižo politikos metodais. Tačiau autorius net mato loginį ryšį tarp vadinamosios nuolaidžiavimo ir imperialistinės politikų: „[...] svarbu pabrėžti loginį imperializmo ir nuolaidžiavimo ryšį. Kitaip tariant, vienos pusės vykdoma nuolaidžiavimo politika reiškia, jog kita pusė vykdo imperializmą. Pavyzdžiui, jei teigiame, kad valstybė A vykdo nuolaidžiavimo politiką valstybės B atžvilgiu, vadinasi, tuo pat metu pripažįstame, jog valstybės B politika valstybės A atžvilgiu yra imperialistinė.“³⁰ Nuolaidžiautojai, pasak Morgenthau, vienas po kito sekančiuose imperialistinės politikos reikalavimuose mato tik ribotus siekius, neva suderinamus su status quo, tačiau šie siekiai ir yra įnorių grandinė, galiausiai suardanti status quo. Panašu, kad Vakarai šios krizės metu būtent to ir nesuprato – imperialistinės politikos tikslas yra pakeisti galios pasiskirstymą (tuo labiau, kad Rusijai nebėra, kur trauktis, nes remiamasi pralaimėto karo paskata), o ne užimti paskiras teritorijas ar šiek tiek pralobti ekonomiškai. Imperialistinė valstybė gali pristabdyti savo veiksmus, tačiau ji nenustos siekusi savo tikslo, o kuo ilgiau jei nuolaidžiausi, tuo blogesnę startinę poziciją realioj konfrontacijoje (nebūtinai karinėj) turėsi ir tik dar labiau drąsinsi savo priešą.

²⁸ Aljazeera.com, „Timeline: Ukraine's political crisis“, 2014. <http://www.aljazeera.com/news/europe/2014/03/timeline-ukraine-political-crisis-201431143722854652.html> [Žiūrėta 2014 05 19]

²⁹ Morgenthau, Hans, *Politika tarp valstybių. Kova dėl galios ir taikos*. Vilnius: Margi raštai, 2011, p. 96.

³⁰ Ten pat.

Išvados

„Tuo atveju, kai nepaisoma, kokią poveikį susitarimas gali turėti galios pasiskirstymui, atitinkamų reikalavimų tenkinimas remiantis teisiniais ar moraliniais principais arba derybomis reiškia laipsnišką galios santykių kaitą imperialistinės valstybės naudais. Juk pastaroji, parinkdama tokius kompromiso pagrindus, kurie jos keliamiems reikalavimams bus palankūs, iš kompromiso visada tik išloš.“³¹

Panašu, jog ši Morgenthau citata turi tikimybę tapti pranašiška, nors ir būtų sunku patikėti, kad NATO, turėdama karinį ir ekonominį pranašumą prieš Rusiją, ilgai taikytų tokią užsienio politiką, kokią taiko dabar. Vienaip ar kitaip, šio darbo tikslas nebuvo nuspėti ateitį, bet tik pateikti dabartinių įvykių analizę iš klasikinio politinio realizmo perspektyvos, o ši mums teigia, kad dabartinė NATO politika pačia savo prigimtimi negali būti veiksminga. Net jei Rusija dabar atsitrauktų, ji jau bus išlošusi, o kompromiso paieškos būtų kompromisas ne NATO naudai.

Nors Rusija dar nesugriovė *status quo* ir panašu, kad jai tai padaryti būtų nepaprastai sunku (žinant NATO šalių karinę galią), tačiau nebeturėdama, kur trauktis, ji jau kelia realią grėsmę regiono saugumui (reikia prisiminti, kad Ukrainos krizė nėra pirmoji Rusijos karinė intervencija pastaruoju metu). Akivaizdu ir dar tai, jog ši Rusijos intervencija sukels kitų padarinių, pavyzdžiui, tarptautinės teisės efektyvumo klausimo kėlimą, o tai jau savotiška persvara Rusijai. Visame šiame kontekste vertėtų prisiminti Vakarų nuolaidžiavimą Hitleriui tarpukariu ir Miuncheno suokalbį, natūraliai kiek primenantį dabartinį Ukrainos palikimą likimo (Rusijos) valiai. NATO politika turi būti peržiūrėta, taip parodant ryžtingumą. Pavyzdžiui, siunčiant karius į Vakarų Ukrainą ir vykdant bendras pratybas su ukrainiečiais kariais (žinoma, nepradedant jokių karinių veiksmų su Rusija). Kuo NATO ilgiau delsia, tuo Rusijos imperializmas tampa alkanesnis.

³¹ Morgenthau, Hans, *Politika tarp valstybių. Kova dėl galios ir taikos*. Vilnius: Margi raštai, 2011, p. 97.

Doc. dr. Dovilės Jakniūnaitės komentaras:

Hansas Morgenthau – vienas ryškiausių ankstyvųjų tarptautinių santykių teoretikų, kuris siekė suvokti valstybių veikimo tarptautinėje politikoje principus, jų kovas ir bendravimą. Disciplinai besiplėtojant, ypač siekiant įtvirtinti savo mokslškumą, šis autorius buvo negailestingai kritikuojamas ar net ignoruojamas, dažnai paliekant jį vadovėlių įvadiniams skyriams. Tačiau ne veltui Morgenthau išlaikė savo klasiko statusą ir šiame darbe Marius Parčiauskas pademonstruoja kodėl: savo atveju pasirinkdamas 2014 m. ryškiausią regiono įvykį – krizę Ukrainoje – jis parodo, kaip Morgenthau leidžia suprasti Rusijos ir NATO susidūrimą, ir kaip tikras klasikinis realistas nupiešia gana niūrias šio konflikto perspektyvas.

NEPAMATUOTI VOKIEČIŲ LŪKESČIAI (TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ ISTORIJA)

*Agnė Baliukonytė, Raimonda Mackevičiūtė,
Marija Norkūnaitė, Inesa Ulichina,
Arnoldas Zdanovičius*

Įvadas

1919 m., dar tik derantis dėl būsimos taikos sutarties sąlygų, Jungtinių Amerikos Valstijų generolas, vienas iš keturių Taikos Komisijos narių T. H. Bliss, nusivylęs derybų dėl Vokietijos demobilizavimo proceso eiga, teigė, jog būtent per griežti Sąjungininkų reikalavimai, keliantys grėsmę Vokietijos egzistavimui, galėtų įkvėpti vokiečius kariniu patriotizmu ir taip iššaukti naują Vokietijos grėsmę, kurią Sąjungininkai siekė nuslopinti.¹ Tolimesnė įvykių eiga lėmė, jog skirtingos Sąjungininkų ateities vizijos, komunikacijos tarp komisijų stoka, Prancūzų nenoras nusileisti ir visų troškimas greičiau užbaigti taikos derybas sudarė sąlygas generolo Bliss'o žodžiams išsipildyti.

„Taika sugriausianti taiką“ – dar iki Vokietijai sutinkant pasirašyti Versalio taikos sutartį šie žodžiai sklandė ore. Atvykęs į Europą, JAV prezidentas V. Vilsonas tikėjosi sukurti „taiką be pergalės“, apsaugosiančią nuo vienos pusės triumfo ir bausmių pralaimėjusiems bei sukursiančią pasaulinę liberalią santvarką.² Pagrindiniai jo argumentai rėmėsi dar 1918 metų sausio 8 dieną JAV Kongrese paskelbtais Keturiolika Punktų, pagal kuriuos būtų įmanoma įtvirtinti taiką ir stabilizuoti tarptautinius santykius. Pirmieji punktai buvo skirti stiprinti atviros politikos ir laisvos prekybos principus, uždraudžiant slaptąją diplomatiją, suteikiant teisę laisvai plaukioti jūromis ir vandenynais, mažinant muitų barjerus, ribojant ginklavinimąsi. Tolimesni

¹ Klaus Schwabe *Woodrow Wilson, Revolutionary Germany, and Peacemaking, 1918–1919. Missionary diplomacy and the Realities of Power*, vert. Rita ir Robert Kimbar, The University of North Carolina Press, 1985, 210–213.

² Manfred F. Boemeke et al., *The Treaty of Versailles – A Reassessment After 75 Years* Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 609.

punktai pabrėžė tautų apsisprendimo teisę, nurodė kai kurioms Europos tautoms suteikti nepriklausomybę. Paskutiniame punkte Prezidentas pristatė Tautų Sąjungos idėją. Nors Keturiolikos Punktų vizija tenkino tiek Antantę, tiek pralaimėjusias šalis, abi pusės juos interpretavo skirtingai ir tai paklojo kelią tolimesniems nesusipratimams.³

Visą derybų laiką Vokietija ištikimai rėmėsi Vilsono taikos programa. JAV Prezidento taikos vizija apibrėžė teisiškai privalomą maksimumą, kurio taikos sutartis galėtų reikalauti iš Vokietijos aukos pavidalu.⁴ Atsižvelgdama į tai, Vokietija tikėjosi tapti visaverte Tautų Sąjungos nare ir bendradarbiauti su JAV bei likusia Vakarų Europa sprendžiant bolševizmo sklaidos klausimą. Be to, remdamiesi tautų apsisprendimo teise, vokiečiai reikalavo, kad teritoriniai pakeitimai būtų vykdomi organizuojant plebiscitus. Sprendžiant reparacijų klausimą, Vokietija referavo į 1918 metų lapkričio 5-osios Lansingo notą.⁵ Visos šios sąlygos būtų leidusios Vokietijai atlyginti karo žalą netampant vienintele karo kaltininke, taigi – išsaugant orumą. Šiame kontekste Vilsoną jie matė kaip Tautų Sąjungos moralinį lyderį ir tikėjosi, kad jo pasiūlyta taika bus žmonijos taika. Tuo tarpu kitos Antantės valstybės buvo įgijusios „Prancūzijos tigro“ ir „alkano britiško buldogo“ pavidalus, kėlusius grėsmę, jog taika bus padiktuota.⁶

Susikurdami priešišką Prancūzijos vaizdinį, vokiečiai nesuklydo. Vieni pagrindinių Prancūzijos motyvų, paskatinusių juos reikalauti ypatingai griežtų taikos sąlygų, buvo siekis išsaugoti Vokietijos aukso atsargas, užblokuoti bet kokias Vokietijos pastangas išsikovoti teritorines lengvatas bei neprarasti blokados kaip ginklo prieš Vokietiją.⁷ Be to, prancūzai nepasitikėjo vokiečių tauta.⁸

³ Nijolė Letukienė, Jonas Gineika *Istorija. Politologija*, Alma littera, Vilnius, 2008, 146.

⁴ Schwabe, 185.

⁵ Klaus Schwabe *Woodrow Wilson, Revolutionary Germany, and Peacemaking, 1918–1919. Missionary diplomacy and the Realities of Power*, vert. Rita ir Robert Kimbar, The University of North Carolina Press, 1985, 310–312.

⁶ Schwabe, 129

⁷ Ten pat, 198–201.

⁸ Ten pat, 175–176.

Tuo tarpu nesusieję savo lūkesčių su britais vokiečiai apsiriko. Daugeliu atvejų britai palaikė vokiečius. Net tokiu svarbiu vokiečiams teritorijų klausimu, britai buvo tie, kurie įtikino JAV dėl Vokietijos administruojamo geležinkelio, jungiančio Pomeraniją ir Rytų Prūsiją, bei dėl plebiscito pačioje Rytų Prūsijoje.⁹ Būtent Britanija palankiausiai vertino Vokietijos galimybę prisijungti prie Tautų Sąjungos, kai tuo tarpu JAV reikalavo karantininio laikotarpio.¹⁰ Nepaisant to, vokiečiai visą laiką idealizavo JAV vaidmenį tarptautinių derybų procese, kol jų lūkesčiai subliūško.

Siekiant nustatyti, kokią įtaką šis pirminis vokiečių požiūris į JAV darė jų vilčių formavimuisi, darbas buvo padalintas į keturias dalis, kurių kiekviena aptaria skirtingus Vokietijos lūkesčius po Pirmojo Pasaulinio karo. Situacija analizuojama iš amerikiečių ir iš vokiečių perspektyvos, remiantis Manfred F. Boemeke, Klaus Schwabe, Zara Steiner bei kitų autorių įžvalgomis, pirminiais to meto šaltiniais (Brest- Litovsko taika, Versalio sutartimi, Lansingo nota) bei tyrimui aktualiaomis Vilsono kalbomis. Tokiu būdu bandoma atsakyti į pagrindinį probleminį darbo klausimą: kokios priežastys lėmė Vokietijos lūkesčių neišsipildymą – jų neracionalumas ir neįgyvendinamumas ar klaidinga Keturiolikos Punktų programos interpretacija.

Tautų Sąjunga

Vienas iš svarbiausių Keturiolikos Punktų nurodė sukurti Tautų Sąjungą, kurios tikslas – suteikti politinės nepriklausomybės garantiją ir užtikrinti mažų bei didelių valstybių teritorinį vientisumą. Tai turėjo sukurti pasaulinę diplomatinę sistemą, palaikančią nuolatinę taikos būseną.¹¹ Vis dėlto, ši punktą skirtingi žmonės interpretavo savaip. Kol respublikonai Tautų Sąjungą matė kaip išskirtinį aljansą, Vilsonas ją laikė universalia organizacija,

⁹ Ten pat, 233 – 237.

¹⁰ Ten pat, 186

¹¹ United States Department of State, *Papers relating to the foreign relations of the United States, 1918. Supplement 1, The World War*, Vol. 1, U.S. Government Printing Office, 1918, 405–413. <<http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=turn&entity=FRUS.FRUS1918Supp01v01.p0505&id=FRUS.FRUS1918Supp01v01&size=M>>

kuri sujungtų ir laimėtojus, ir pralaimėtojus¹². Ji turėjo būti įkurta Krikščioniškos meilės kiekvienam kaimynui dvasios ir nepataikauti nugalėtojų interesams. Galiausiai, buvo nutarta palikti ją kaip areną tarptautinei diskusijai, bet išlaikyti nacionalinius suverenitetus.¹³

Vokietija keturioliktą punktą, kalbantį apie Tautų Sąjungos įkūrimą, interpretavo remdamasi Vilsono pavyzdžiu ir JAV laikė vienintele drauge ir užtarėja prieš Antantę. Tam įtakos galėjo turėti palankūs JAV pasisakymai Vokietijos atžvilgiu. Dar prieš Lapkričio Revoliuciją Vilsonas teigė, kad vokiečiai sugebėjo patys nusikratyti imperialistinių įstatymų gniaužtų, taigi, jei jie ir toliau „elgtųsi protingai, neprarastų darbštumo ir prigimtinės meilės tvarkai, galėtų tapti taikos tvirtove Europoje“.¹⁴ Pati Vokietija atsiliepė skelbdama vokiečių imperialistinės galios pabaigą ir prašydama leisti Vokietijai, kaip antrai po JAV didžiausiai respublikai, tapti visaverte Tautų Sąjungos nare.¹⁵

Vokietijos užsienio reikalų ministras grafas Ulrichas von Brockdorff-Rantzau Tautų Sąjungą matė kaip lygą, galinčią sukurti naujais principais paremtus tarptautinius santykius, į kuriuos būtų įtraukta tautų apsisprendimo teisė, laisva prekyba, universalus nusiginklavimas, tarptautinis konfliktų tarp valstybių reguliavimas, kartu atsisakoma griežtų galios balanso taisyklių. Anot jo, tapusi Sąjungos nare, Vokietija ne tik pasuktų moralumo ir demokratinių principų įgyvendinimo keliu, bet ir išlaikytų orios, garbingos valstybės statusą. Tai leistų, nepaisant Vokietijos karinio bejėgiškumo, jai iškilti kaip vienai lyderiaujančių pasaulio jėgų.¹⁶ Be to, ir Erzbergeris, atstovavęs Vokietijos intresus Paliaubų Komisijoje, suprato, kad Tautų Sąjunga, paremta JAV taikos idėjomis, gali tarnauti tiek trumpalaikiams, tiek ilgalaikiams Vokietijos tikslams. Jo nuomone, Vokietija, veikdama viena, bankrutuos, todėl jai gyvybiškai svarbu burtis į krikščionišką demokratišką

¹² Schwabe, 175–176.

¹³ Zara Steiner, *The Lights that failed – European International History 1919–1933*, New York: Oxford University Press, 2005, 32.

¹⁴ Schwabe, 123.

¹⁵ Ten pat, 124.

¹⁶ Boemeke, 44.

tautų sistemą.¹⁷ Taigi, Brockdorffas kreipėsi į Vilsoną ir nurodė, kad Vokietija yra lygiavertė partnerė, turinti visas teises demokratiškai derėtis dėl stojimo į Tautų Sąjungą.

Vokietijos priėmimo į Tautų Sąjungą klausimas sukėlė skirtingas reakcijas tiek tarp Antantės valstybių, tiek tarp skirtingų politikų. JAV vyriausybės nuomone, naujoji Vokietija turėjo būti priimta į pasaulinę organizaciją ir įgyti tas pačias teises kaip bet kuri tauta.¹⁸ Tuo tarpu prancūzai norėjo, kad Vokietija nepriklausytų Sąjungai, nes, nepaisant pakeistos Konstitucijos, tauta negali pasikeisti taip pat greitai kaip įstatymai. Pats Vilsonas buvo sunerimęs dėl Vokietijos, nes valdžioje vyraujantis chaosas teisingą valstybės reprezentaciją darė tiesiog neįmanomą. Laikui bėgant išryškėjo, jog Prezidentas Vokietiją matė kaip nepakankamai brandžią Tautų Sąjungai.¹⁹ Dar neseniai turėjęs užtikrinti Vokietijos dalyvavimą taikos derybose ir Tautų Sąjungoje, Vilsonas atsisakė tai daryti, nes negalėjo būti tikras, kokia valdžia įsigalės valstybėje. Netikėta, bet reaguodamas į Vokietijos atsakomąjį pasiūlymą dėl Tautų Sąjungos, jis pakeitė nuomonę ir pasiūlė Sąjungininkams iš naujo apsvarstyti Vokietijos narystę artimiausioje ateityje, tačiau šis pasiūlymas buvo iškart atmestas. Paradoksalu, tačiau taip įvyko dėl ankstesnių paties Vilsono pareiškimų, kuriuose jis išryškino, kad kol kas ne visai aišku, ar teigiami Vokietijos vyriausybės pokyčiai yra ilgalaikiai, todėl prieš priimant ją į Tautų Sąjungą, būtina tuo įsitikinti.²⁰ Vilsonas taip pasiekė savo tikslą – išlaikė savo, kaip žmogaus, ginančio pirmines idėjas, įvaizdį, kartu apsisaugant nuo, jo nuomone, pavojingos Vokietijos narystės Tautų Sąjungoje.

Vis dėlto, Vokietijos valdžios forma Vilsonui buvo tik antrinės svarbos klausimas. Daug svarbiau buvo pasiekti Sąjungininkų konsensuą ir patvirtinti pristatytą taikos viziją.²¹ Iš tiesų, nepaisant gražios Vilsono idėjos garantuoti taiką pasaulyje, Tautų Sąjunga reiškė ir viltį, jog karo metais sustiprėjusi JAV sugebės per Sąjungą vadovauti pasauliui. Vilsono akyse būtent

¹⁷ Schwabe, 34

¹⁸ Ten pat, 163.

¹⁹ Ten pat, 173.

²⁰ Schwabe, 367–375

²¹ Schwabe, 176–177.

Amerika buvo pavyzdys, kuriuo turėtų sekti visos likusios valstybės.²² Nėgama to, jo siūloma taikos programa, taip pat ir Tautų Sąjungos įkūrimas, buvo naudinga Prezidentui asmeniškai, nes arbitro vaidmuo jam leido orientuotis į įtakingą JAV elektorato dalį.²³ Tai turėjo padėti įteigti savo idėjas ne tik Senatui, bet ir visuomenei, taigi kurti palaikymą Prezidentui JAV viduje, suteikiant daugiau galios jo pozicijai per taikos derybas.

Vis dėlto, Vilsonui buvo sunku sleisti savo idėjas, nes kitų valstybių vadovai, dalyvavę konferencijose, buvo stipriai palaikomi tautiečių, tuo tarpu Vilsonui nepavyko pagerinti savo įvaizdžio JAV tiek dėl pralaimėtų partijos rinkimų apklausų, tiek dėl sumenkusios karinės galios, atsitraukus Vokietijai.²⁴ Tai reiškė, kad Prezidentas turėjo daryti nuolaidas, kurių pats niekada nebūtų daręs, nes mėgo priimti sprendimus vienas, tikėdamas, jog jam valdžią patikėjo Dievas.²⁵

Be tarptautinio spaudimo ir JAV vidaus politikos, Vilsono nuomonę Vokietijos priėmimo į Tautų Sąjungą klausimu keitė ir pačios Vokietijos veiksmai. Vienu stipriausių veiksmų tapo 1918 metais kovo 3 dieną pasirašyta Brest-Litovsko taika, kuri įrodė, kad militaristinė Vokietijos pusė stipresnė už nuosaikiąją²⁶ ir atmetė Vokietijos kaip demokratinės respublikos įvaizdį. Po šios taikos į visą vokiečių tautą Prezidentas ėmė žiūrėti neigiamai, teigdamas, jog vienintelis būdas priversti vokiečius nemėgti karo yra disciplinuoti tautą.²⁷ Tai reiškė griežtas sankcijas, tarp jų ir narystės Tautų Sąjungoje atmetimą. Prieš tapdama visaverte Sąjungos nare, Vokietija turėjo išlaikyti bandomąjį laikotarpį, kuris tiesiogiai nurodė Vokietiją kaip karo kaltininkę.²⁸ Taika be pergalės tapo neįmanoma, nes Vilsonas pradėjo nekęsti ne tik Vokietijos valdžios ir santvarkos bet ir priešišškai vertinti

²² Walter A. McDougall, *Promised Land, Crusader State*. New York: Houghton Mifflin Company, 1997, 136.

²³ Steiner, 39.

²⁴ McDougall, 140.

²⁵ Ten pat, 130.

²⁶ The Peace Treaty of Brest-Litovsk, 1918. <http://www.lib.byu.edu/index.php/The_Peace_Treaty_of_Brest-Litovsk>

²⁷ Schwabe, 398.

²⁸ Schwabe, 186.

visus žmones, kurie stovi už karinės Vokietijos nugaros ir yra patenkinti valdžia.²⁹ Kalbėdamas apie Tautų Sąjungą Vilsonas teigė, kad į ją gali stoti visos demokratiškos valstybės, net kolonijos, tačiau Vokietija neatitiko šio kriterijaus.³⁰ Dar daugiau, atsižvelgiant į Prancūzijos norus, buvo pridėta papildoma išlyga valstybėms naujokėms – sutarčių laikymasis, ypač iškeliant nusiginklavimo klausimą. Vilsonas siekė, kad taikos sutartis ir Tautų Sąjungos sandora būtų kaip vienas paketas, kurį vokiečiai turėtų pasirašyti automatiškai netapdami nariais. Tokiu būdu Vokietijos atstūmimas būtų legalus, o tolimesnis įstojimas – apsunkintas.³¹

Visi šie pokyčiai atmetė Vokietijos lūkesčius įstoti į Tautų Sąjungą ir išlaikyti valstybinį orumą, tačiau tuo pat metu jos gyventojai nesijautė kalti dėl karo, kurio sukėlimu buvo kaltinami. Verta pastebėti, jog Vokietiją pasiekdavo žinios apie JAV poziciją šalies atžvilgiu, bei Vilsono politikos ypatybes. Tačiau, regis, Vokietijos politikai sąmoningai užsimerkė prieš jiems nepalankias naujienas ir toliau vadovavosi savo asmenine Keturiolikos Punktų interpretacija³², kuri turėjo užtikrinti Vokietijos įjungimą į tarptautinę bendruomenę ir lygiavertes derybų sąlygas. Nepriimdami realybės vokiečiai ne tik sumažino tarpvalstybinio kompromiso tikimybę, tačiau ir negalėjo tinkamai bei laiku sureaguoti į aplinkybes. Vadovaudamasi paskelbtais punktais Vokietija pasiūlė universalius Tautų Sąjungos pamatus, nesuvokdama, kad Vakarų pasaulis Vokietijos net neplanuoja į tą Sąjungą priimti. Dar daugiau, Tautų Sąjunga buvo laikoma Vilsono sfera, į kurią nevalia kištis, o Vokietijos pasiūlymai nuskambėjo kaip nugalėtojų kritika.³³ Iki paskutinės akimirkos Vokietija tikėjo savo Keturiolikos Punktų interpretacija, kuriai nepasitvirtinus buvę pacifistai pareiškė, kad kiekvienas, tikėjęs Vilsono pažadais apie visiems lygias saugumo ir nepriklausomybės galimybes, buvo žiauriai apgautas. Tautų Sąjunga, turėjusi atnešti taiką, ėmė kurstyti karą.³⁴

²⁹ Ten pat, 390–391.

³⁰ Schwabe, 367–375.

³¹ Ten pat, 248–250.

³² Ten pat, 248–250.

³³ Ten pat, 306–307.

³⁴ Ten pat, 335–336.

Teritorija

Vokietijos valdžia ir taikos delegacija nebuvo absoliučiai naivūs – jie suprato, jog yra pralaimėtojai ir Antantė stengsis kuo griežčiau juos nubausti. Dauguma bausmių vokiečiams atrodė pakeliamos, tačiau juos gąsdino tikimybė, kad iš jų bus atimtos teritorijos, laikytos didžiausiu valstybės turtu, stiprybė ir vienintele galimybe laikui bėgant atsigausti po pralaimėjimo. Būtent todėl svarbiausias Vokietijos tikslas, pasibaigus karui, buvo vokiškų teritorijų išsaugojimas. Pagrindinis vokiečių vilties spindulys, kaip Paryžiaus taikos konferencijoje bus sprendžiamas teritorijų klausimas, buvo Vilsono kalba, kurioje pristatyta Keturiolikos Punktų programa. Vokiečiai buvo įsitikinę, jog derybų metu Vilsono tikėjimas šiomis idėjomis bus neįveikiamas, jis neabejotinai kovos už tautų apsisprendimo teisės įgyvendinimą realybėje ir taip savaime bus išpildyta didžioji vokiečių lūkesčių dėl teritorijų dalis. Mintis, jog jų ir JAV Prezidento tikslai dėl Vokietijos teritorijų gali kirstis, atrodė neįmanoma.

1918 metų vasario 11 dieną JAV Prezidentas kreipėsi į Kongresą, reaguodamas į Vokietijos ir Austrijos vadovų pasisakymus. Šios kalbos tikslas buvo papildyti Keturiolikos Punktų programą keturiais principais, išplečiančiais tautų apsisprendimo teisę. Tai padaryti Vilsonui patarė Bulitas, argumentuodamas, kad Centrinių valstybių kairieji, išgirdę savo pačių idėjas iš Vilsono lūpų, palankiau žiūrės į Amerikos prezidentą ir ims daryti spaudimą valdžiai dėl Keturiolikos Punktų programos taikymo, derantis dėl teritorijų. Pats Vilsonas turėjo daug abejonių dėl Europos socialistinių partijų, bet manė, kad šis jo patarėjo pasiūlymas yra taktiškai vertingas.³⁵ Dėl to jo išsakyti principai skelbė, jog tautos ir provincijos neturi būti iškeičiamos ir perduodamos vienos valstybės kitai, lyg jos būtų pėstininkai galios balanso žaidime. Teritoriniai reguliavimai turėtų būti įgyvendinami atsižvelgiant į populiacijos interesus, o ne remiantis vien stipriųjų valstybių interesais.³⁶ Šie principai turėjo užtikrinti teisingas taikos sąlygas, susijusias su teritoriniais klausimais ir prisidėti prie liberalios pasaulio tvarkos kūrimo.

³⁵ Schwabe, 18.

³⁶ *President Wilson's Address to Congress, Analyzing German and Austrian Peace Utterances*, delivered in Joint Session, 1918 02 11. <[//gwpda.org/1918/wilpeace.html](http://gwpda.org/1918/wilpeace.html)>

Visą laiką, kol Sąjungininkai derėjosi dėl taikos sąlygų, vokiečiai ištikimai klio vėsi Vilsono dažnai kartojama idėja, jog būtina ginti „demokratiškus žmones.“³⁷ Tuo vadovaujantis buvo tikimasi, jog rytinė Vokietijos siena bus perbraižoma tik remiantis plebiscito rezultatais, jei šie parodytų, jog rytinės Vokietijos žemės iš tiesų yra lenkiškos. Plebiscito buvo reikalaujama ir Elzase-Lotaringijoje, kur vokiečiai griežtai atsisakė palaikyti bet kokius Prancūzijos reikalavimus. Svarstant vakarinės Vokietijos sienos pakeitimus, vokiečiai vylėsi, jog Vakarų Prūsija išliks Vokietijos teritorija ir jog jai bus užtikrintas laisvas priėjimas prie jūros. Vokietijos užsienio reikalų ministras taip pat pasisakė už tai, kad Austrijos vokiečių noras prisijungti prie Vokietijos būtų išpildytas. Kolonijų klausimu buvo sutikta su tuo, kad Tautų Sąjunga prižiūrėtų vokiečių kolonijinę veiklą, tačiau pačios kolonijos turėjo būti paliktos Vokietijai. Visais šiais klausimais Vokietija rėmėsi tautų apsisprendimo teise kiekvienam vokiečiui, net ir gyvenančiam už Reicho ribų, ir siekė, jog minėtuose regionuose sprendimai, susiję su teritoriniais pokyčiais, būtų patvirtinti 2/3 dauguma plebiscitu.³⁸ Nepaisant visų taktinių svyravimų, Vokietijos užsienio politika niekada nenukrypo nuo Vilsoniškos taikos. Tačiau Vokietijos Keturiolikos Punktų interpretacija nuo pat pradžių skyrėsi nuo Vilsoniškos pasaulio vizijos.³⁹

Galutiniame derybų taške vokiečiai liko vieni su savo lūkesčiais. Sprendžiant kolonijų klausimą vokiečiams išsyk buvo pasakyta ne, Vilsonui argumentuojant tuo, kad pastarieji buvo ypač prasti administratoriai.⁴⁰ Kita esminė problema vokiečiams buvo Lenkijos klausimas, kur JAV įtaka buvo jaučiama labiausiai. Tačiau svarstant Lenkijos – Vokietijos sienų perbraižymą britai, o ne amerikiečiai, iškėlė plebiscito Rytų Prūsijoje idėją.⁴¹ Tuo tarpu plebiscito galimybė Silezijoje buvo atmesta paties Vilsono – anot jo, ji turi atitekti Lenkijai.⁴² Be to, jis sugerbėjo įtikinti britus, jog

³⁷ Schwabe, 404.

³⁸ Schwabe, 185–188.

³⁹ Ten pat, 395–397.

⁴⁰ Ten pat, 233–236.

⁴¹ Ten pat.

⁴² Ten pat, 369.

VokietijaturiperleistiLenkijaitiekGdanską,tiekkoridoriųtarpPomeranijosir Vistulos.⁴³

Derantis dėl Reino krašto Klemanso reikalavo, jog šis visiems laikams būtų atskirtas nuo Vokietijos. Šiuo klausimu vokiečių viltys sąlyginai pasiteisino, nes lygiai kaip ir Loidas Džordžas, Vilsonas nesutiko su prancūzais ir norėjo išsaugoti Vokietijos suverenitetą į Vakarus nuo Reino (išskyrus Elzasą ir Lotaringiją). Buvo viliamasi išlaikyti vientisą Vokietijos teritoriją. Derėdamasis dėl Saro, Vilsonas palaikė plebiscito idėją ir nekreipė dėmesio į istorinius prancūzų argumentus: regioną matė kaip grynai vokišką. Jis sutiko tik su ekonominiais argumentais, jog vokiečiai sužlugdė anglies kasyklas.⁴⁴ Tačiau kaip ir kitose derybų srityse, JAV pralošė. Reino žemių konvencija buvo pirmoji didelė amerikiečių nuolaida Sąjungininkams. Vilsonas sutiko su tuo, kad Reino žemės būtų okupuotos Sąjungininkų ilgajam laikotarpiui, garantuojant karinį saugumą Prancūzijai ir lojalų Vokietijos sutarties vykdymą.⁴⁵ Tuomet tampa neaišku, kodėl sprendžiant teritorinius klausimus atsirado dvigubi standartai, o Vilsonas, savo reikalavimus grįsdamas tais pačiais Keturiolika Punktų, elgėsi visai kitaip, nei tikėjosi vokiečiai.

Pasirašiusi taikos sutartį Vokietija turėjo atiduoti Prancūzijai Elzasą ir Lotaringiją. Tuo tarpu Reino žemės ir Saro sritis turėjo būti valdomos Tautų Sąjungos artimiausius penkiolika metų. Dalis Vokietijos žemių atiduota Belgijai ir Danijai, o Lenkijai atiteko dalis Silezijos. Gdanskas tapo laisvuju miestu, kurį globoti prisiėmė Tautų Sąjunga.⁴⁶ Vokietijai buvo uždrausta kėsintis į Austriją.

Turint omenyje visus vokiečių teritorinius lūkesčius ir prieš akis matant galutinius rezultatus, kyla klausimas, kur slypi priežastys, paskatinusios amerikiečius atsisakyti savo pirminės pozicijos ir daryti nuolaidas prancūzams Reino žemių klausimu bei kokia Keturiolikos Punktų interpretacija vadovavosi Vilsonas, sprenddamas Vokietijos rytinių sienų klausimą.

⁴³ Ten pat, 233–236.

⁴⁴ Ten pat, 268–271.

⁴⁵ Ten pat, 282–284.

⁴⁶ Letukienė et al, 147.

Deryboms įsibėgėjant, tiek Vilsonas, tiek jo patarėjai ėmė nerimauti dėl įsipareigojimų, kuriuos jiems žadėjo užkrauti Prancūzija. Daugumai Prezidento patarėjų jų pačių valstybės išsilaisvinimas iš Sąjungininkų gnaužtų buvo svarbesnis nei švelnesnės taikos sąlygos Vokietijai. Ši nuomonė dar smarkiau reiškėsi kitoje Atlanto vandenyno pusėje, laukiant grįžtančių JAV karių. Vilsonas negalėjo to ignoruoti. Jiems priešintis pasidarė dar sunkiau sužinojus, jog Prezidentui nepavyks suvienyti Europos kairiųjų jėgų po savo vėliava. Spaudžiamas Amerikos liberaliosios kairės, Vilsonas ėmė mąstyti nacionalinės ir galios politikos terminais – jo paties anksčiau deklaruotos idėjos prarado svorį, tad buvo nukeltos į antrą planą. Dėl šios priežasties Vokietijos apeliavimas į tarptautinį solidarumą tapo neveiksmingas.⁴⁷

Verta paklausti, kodėl Prezidentas sutiko nusileisti Prancūzijai. Vilsonas niekada nepasitikėjo Europos lyderiais, netgi būtų galima teigti, jog jis pasižymėjo anti-europine tapatybe.⁴⁸ Jis buvo priverstas derėtis su Prancūzija, nes praėjus porai mėnesių nuo derybų pradžios, Paryžiuje tvyrojo įtampa, mieste skambėjo protesto balsai. Vyriausybei grėsmę kėlė radikali dešinė, o tai būtų nenaudinga pačiam Vilsonui. Nepaisant to, kaip sunku buvo derėtis su tuometine Prancūzijos valdžia, jis puikiai suvokė, jog atėję dešinieji taikos sutarties pasirašymą padarytų bene neįmanoma misija. Toks ateities scenarijus būtų smūgis amerikiečiams, kurie labiau už viską norėjo palikti Europą. Visi buvo pavargę ir nelinkę derėtis, net bolševizmo argumentas, ligšiol gelbėjęs, šį kartą vokiečiams pakišo koją ir paskatino amerikiečius daryti nuolaidas Sąjungininkams, taip paspartinant proceso baigtį. Tačiau tokia derybų pabaiga būtų buvusi ne ką mažesnis smūgis pačiam Vilsonui, lėmęs jo liberaliojo pasaulio, kurio kūrėju jis save įsivaizdavo, griūtį.⁴⁹

Loidas Džordžas priešinosi 1919 metų kovo 19 dieną lenkų reikalų komisijos pirmininko pateiktam pasiūlymui Lenkijai atiduoti Gdanską ir Rytinę

⁴⁷ Schwabe, 402.

⁴⁸ Brian C. Rathbun, *From vicious to virtuous circle: Moralistic trust, diffuse reciprocity, and the American security commitment to Europe*, European Journal of International Relations, June 2012 (18), 332. <<http://ejt.sagepub.com/content/18/2/323.full.pdf+html>>

⁴⁹ Steiner, 64–65.

Vakarų Prūsijos dalį, įžvelgė tame grėsme. Tačiau Vilsonas palaikė komisijos sprendimą. Jis pats pripažino, jog Lenkijos laisvas priėjimas prie jūros ir jos ekonominė bei strateginė gerovė yra svarbesnė už tautinės populiacijos pasiskirstymą. Tautų apsisprendimo teisė buvo nukelta į antrą planą. Priežastys slypi tame, jog JAV planuose iškilo Lenkijos, kaip galingos valstybės, galinčios sukontroliuoti Rusiją ir apsaugoti Europą nuo bolševizmo plėtros, vaizdinys. Patys amerikiečiai tai suvokė ir savo veiksmus ėmė grįsti tuo, jog šis regionas esąs Vokietijos kolonizacijos auka, kuri tik visai neseniai pasidavė germanizacijai.⁵⁰ Galų gale sprendimas palikti Gdanską laisvuju miestu buvo nulemtas ne solidarumo Vokietijai, bet paskatintas įvykių Italijoje ir baimės, jog šie gali sulaukti atgarsio Vokietijoje.⁵¹ Dar kartą išryškėjo tai, jog Vokietija Vilsonas naudojosi kaip priemone savo interesų įgyvendinimui ir nelaikė jos verta įsiliesti į demokratiškų valstybių bendriją.

Apžvelgus situaciją galima pastebėti, kodėl Vokietijos vilties spindulį, jog JAV prezidento tikėjimas savomis idėjomis bus palankus Vokietijai, sprendžiant teritorinius klausimus, galima laikyti miražu. Vokiečiai matė tik tai, ką norėjo matyti – Vilsono išsakytus principus apie tautų apsisprendimo teisę, jo idėjas, jog valstybių ribos jokių būdu negali būti apspręstos remiantis vien didžiųjų valstybių interesais. Jie ignoravo gaunamus įspėjimus, kad nugalėtojai planuoja ženkliai apkarpyti valstybės teritoriją ir jų didžiosios vilties – „teisingojo“ Vilsono – siekiai visiškai nesutampa su Vokietijos. Iš tiesų čia reiškėsi Vilsono savimeilė ir arogancija, nes labiau nei savo idėjomis jis tikėjo pačiu savimi. Tautų apsisprendimo teisę jis savinasi ir laikė priemone, padėsiančia sukurti tobulą pasaulį, todėl realybėje jis neabejojo, turintis absoliučią teisę kiekvieną kartą ją interpretuoti skirtingai, kaip palanku jam pačiam. Vilsonas laikė save matančiu daug plačiau ir toliau nei kiti, tad niekas netrukė jam pačiam interpretuoti, kokie turi būti konkrečios populiacijos interesai.⁵² Vokiečiai pasinaudojo pirmine Vilsono idėja, jog jų valstybė gali tapti skydu, apsaugosiančiu nuo bolševikų grėsmės, ir tai tapo pagrindiniu jų argumentu, bandant įtikinti Antantę, kad Vokietijos teritorija neturi būti mažinama.

⁵⁰ Schwabe, 238–239.

⁵¹ Ten pat, 255.

⁵² Bullitt Lowry, *Armistice 1918*, Kent University Press, Kent, Ohio, 1996, 29.

Tačiau laikui bėgant, Vilsonas Lenkiją ėmė matyti kaip naują galimybę užkirsti kelią bolševizmo plėtrai, jis išvelgė naudą teritorijų klausimais nusileisti prancūzams – Vilsono tobulo pasaulio siekimo priemonės buvo apmąstytos iš naujo ir Vokietijos interesams dėl teritorijų čia nebeliko vietos.

Bolševizmo grėsmė

Kaip jau minėta anksčiau, Vokietija buvo įsitikinusi, jog Sąjungininkams nesutikus pripažinti Vokietijos lygiaverte partnere (kokia ji save matė) dėl bendrų ideologinių nuostatų, jie tai padarys vedami bolševizmo grėsmės. 1919 metais, sprendžiant maisto perdavimo ir blokados atlaisvinimo klausimus, Melchioras amerikiečiams pripažino, jog Vokietija atsidūrusi dilemoje – Eberto-Scheidemano vyriausybei grasino tiek politinė kairė, tiek dešinė. Negavus maisto, Vokietijai grėstų kairiųjų ir darbininkų judėjimai, prieš kuriuos vyriausybė nebūtų galėjusi atsilaikyti. Tai puikiai suprato ir Erzbergeris, ir vokiečių armija, bolševizmo argumentą pasitelkusi manipuluoti Sąjungininkais.⁵³

Svarbu paminėti, jog dar nuo 1918 metų rugsėjo mėnesio Vokietijos – bolševikų konspiracijos tema buvo viena esminių Sąjungininkų skleistos karo propagandos dalių. Nuo tų pačių metų gruodžio mėnesio Vakaruose įsivyravo nepasitikėjimas Eberto vyriausybe, kuri buvo kaltinama „kamufliaziniu“ vadovavimu, slapta kurstant bolševikų judėjimus. Amerikiečiai buvo žymiai palankesni USPD partijai Vokietijoje, tačiau dėl jos per didelio radikalumo, jie neturėjo jokios kitos išeities, kaip tik palaikyti Eberto-Scheidemano vyriausybę.⁵⁴

Vokiečiai buvo sąlyginai teisūs manydami, jog bolševizmo klausimu jų ir amerikiečių interesai sutapo. Tai ypač matoma analizuojant amerikiečių požiūrį į paliaubų ir taikos sutarties problemas Vokietijos demobilizavimo kontekste. Viena ryškiausių figūrų, determinavusių JAV poziciją šiuo klausimu, buvo generolas T. H. Blisas. Anot jo, pagrindinis Sąjungininkų tikslas turėjo būti Vokietijos ir Habsburgų monarchijos sienos atstatymas, taip

⁵³ Schwabe, 201–203.

⁵⁴ Ten pat, 191–193.

užtikrinant Vakarų Europos gynybinę liniją nuo grėsmės iš Rytų. Šio tikslo įgyvendinimui reikėjo nacionaliniu pagrindu sukurtos Vokietijos valstybės, kuri būtų pajėgi atremti Rusijos grėsmę. Jis sutiko su Vokietijos nuginklavimu, tačiau priešinosi drastiškam karių skaičiaus mažinimui ir bet kokiems teritoriniams įsipareigojimams, ar nekarinei Vokietijos kontrolei. Jis buvo vedamas ne tik psichologinių priežasčių, tačiau ir suvokimo, jog jei Vokietija sukiltų dėl nepalankių taikos sąlygų, JAV prarastų savo poziciją, igitą dėl Keturiolikos Punktų programos.⁵⁵

Generolas Blisas buvo užsitikrinęs Vilsono palaikymą. Prezidentas pripažino, jog negalima rizikuoti karo atsinaujinimu dėl papildomų sąlygų paliaubų sutarime.⁵⁶ Ši jo nuostata buvo grįsta trimis strateginiais lygmenimis, lydėjusiais visą jo taikos programą: trumpuoju periodu Vilsonas norėjo išlaikyti demokratinę vyriausybę Vokietijoje, tuo tarpu vidutinio nuotolio laiko perspektyvoje Vilsonas apeliavo į tautų apsisprendimo teisę, bijodamas, kad šios teisės ignoravimas sukels masių nepasitenkinimą ir taip bus sumažintas nugalėtojų atsakingumas. Ilgalaikėje perspektyvoje Vokietija vėl turėjo tapti viena svarbiausių ekonominių (tik ne karinių) jėgų.⁵⁷

Taigi ankstyvuju derybų laikotarpiu amerikiečių pozicija buvo stipriai determinuota bolševizmo baimės. Vilsonas netgi siūlė mainais už nusiginklavimą Vokietijai lengvinti blokados sąlygas bei tam tikslui suformuoti nepriklausomą nuo Focho civilinę komisiją.⁵⁸ Matydami tai, vokiečiai bolševizmo kortą pavertė vienu svarbiausių ginklų savo arsenale. 1919 metų kovo mėnesį ji sėkmingai pasinaudojo kairiųjų judėjimais išprovokuodama Sąjungininkus nusileisti maisto perdavimo klausimu ir kovo 25 dieną sulaukti pirmojo amerikiečių laivo, gabenančio maistą.⁵⁹ Vokiečiai puikiai suvokė, kad mažėjant bolševizmo grėsmei kartu silpsta ir jų galimybės derėtis dėl taikos sąlygų, o tai vertė juos blefuoti.⁶⁰

⁵⁵ Schwabe, 210–213

⁵⁶ Ten pat, 214.

⁵⁷ Ten pat, 398.

⁵⁸ Ten pat, 214.

⁵⁹ Ten pat, 205–208.

⁶⁰ Boemeke, 210.

Vokiečiai buvo taip stipriai įsitikinę bolševizmo argumento galia, jog 1919 metų kovo mėnesį V. Groeneris pristatė britų, amerikiečių ir vokiečių kampanijos prieš bolševizmą projektą, turėjusį būti pirmąja praktine priemone, kurios imtųsi Tautų Sąjunga. Groeneris ir jo komanda jau nuo metų pradžios puoselėjo šio plano idėją ir buvo pristatę ją JAV armijai. Šis planas turėjo leisti išlaikyti 400 000 vyrų armiją ir tęsti universalų karinį paruošimą Vokietijoje. Be to, turėjo būti imtasi priemonių vidaus fronto sutvirtinimui. Groeneris taip pat tikėjosi, kad Vokietijai ir toliau bus tiekiamas maistas, net jei ši nepasirašys sutarties. Tuo pačiu, buvo viltasi išlaikyti nepakitusią rytinę sieną. Visos šios priemonės turėjo apsaugoti Vokietiją nuo padiktuotos taikos ir suvienyti ją su buvusiais priešininkais.⁶¹

Tačiau amerikiečiai užtrenkė vokiečiams duris. JAV pranešė Vokietijai, jog ji nesiruošia dalyvauti jokioje misijoje Rytų Europoje ir kad jau yra nuspręsta Vokietijos savanorių armiją sumažinti iki 100 000 vyrų. JAV nebent būtų sutikusi teikti materialinę pagalbą, tačiau pati misijoje nedalyvautų.⁶² Galiausiai, nepaisant JAV armijos intencijų, Vokietijos karinė galia buvo sumažinta iki visiško minimumo. Nebebuvo įmanoma kalbėti apie jokių karinių jėgų balansą Europoje, ar Vokietiją kaip barjerą prieš Rusiją.⁶³

Nepaisant visų Bliso argumentų, vėlesniame derybų etape Vilsonas sutiko su Focho siūlymais dėl Vokietijos armijos demobilizacijos. Jis pritarė, kad Tautų Lyga kontroliuotų Vokietijos karinį potencialą ir pripažino, jog vokiečiams neliks nieko kito, kaip sutikti. Šiuos savo veiksmus pats Vilsonas grindė Keturiolikos Punktų programa ir Vokietijos keliama grėsme mažoms naujoms valstybėms Rytų Europoje.⁶⁴ Tačiau kyla klausimas, ar ideologiniai faktoriai tebuvo vieninteliai paskatinę pasikeitusią Prezidento poziciją.

Jau kovo mėnesį buvo aišku, jog JAV nebenorėjo kištis į Europos reikalus per kontrolę ir priežiūrą. Vos iškilus klausimui, kas kontroliuos Vokietijos karinį potencialą po to, kai nusiginklavimas bus baigtas, amerikiečiai

⁶¹ Schwabe, 222–223.

⁶² Schwabe, 223.

⁶³ Ten pat, 231–232.

⁶⁴ Ten pat, 230.

nusileido Sąjungininkų reikalavimams.⁶⁵ Šiuo atveju svarbų vaidmenį vaidino nacionalistinė JAV politika, nes buvo norėta grąžinti amerikiečių karius atgal į tėvynę.⁶⁶ Galiausiai JAV nuostata Vokietijos demobilizacijos klausimu susivedė į norą kuo greičiau pasitraukti iš Europos. Tuo ir buvo vadovaujamas likusių derybų laikotarpis.⁶⁷

Po Lapkričio revoliucijos anti-bolševizmo elementas buvo vienas pagrindinių, svarstant apie taikos sąlygas. Pati Vokietija nuolat pateikdavo bolševikų grėsmės argumentą. Bet kuo stabilesnė darėsi Vokietijos vidinė politika, tuo rečiau didysis ketvertas iškeldavo šį tikslą savo svarstymuose. Noras nugaleti bolševizmą nebuvo pakankamas, kad sušvelnintų Vilsono politiką vokiečių atžvilgiu. Bėgant laikui Prezidentas pradėjo Veimaro respubliką laikyti imperijos „palikuone“, kuri turėjo būti nubausta už senų valdovų padarytus nusikaltimus.⁶⁸

Svarbu atkreipti dėmesį, jog net pritardamas generolui Blisui ankstyvuoju derybų periodu, Vilsonas jau buvo persismelkęs šio nepasitikėjimo. Net ir pristatydamas savo taikos strategijos lygmenis, jis niekada nekreipė dėmesio į pačios Vokietijos interesus. Siekis išlaikyti demokratinę vyriausybę, kuri, anot Prezidento, nebuvo verta pasitikėjimo, buvo grindžiamas grynai gynybiniais sumetimais. Dalyvaudamas debatuose dėl Saro regiono ir sprendamas Gdanskio problemą jis ignoravo Veimaro Respublikos prestižo klausimą. Prezidentas nejautė jokio solidarumo Vokietijos vyriausybei,⁶⁹ tai tebuvo būtini žingsniai einant liberalios pasaulinės taikos link.

Tuomet dera atkreipti dėmesį, kokios priežastys lėmė šį nepasitikėjimą. Verta prisiminti, jog JAV Prezidentas Vokietijos nematė kaip visavertės demokratinės partnerės, tai tebuvo vokiečių susikurta iliuzija. Vilsonui pagrindinis pasibaigusio karo tikslas buvo teisingumas. Jis puikiai suvokė, kad Vokietijos pergalė kare vestų prie teritorijų aneksijos, Europos militarizacijos ir reparacijų naštos visoms likusioms valstybėms. Tuo tarpu, laimėjus

⁶⁵ Ten pat, 224.

⁶⁶ Ten pat, 210–213.

⁶⁷ Ten pat, 224.

⁶⁸ Ten pat, 399.

⁶⁹ Schwabe, 399.

kitai pusei, iš Vokietijos būtų atimtos kolonijos, atskirtos Austrija ir Vengrija, o britai imtų kontroliuoti vandenį. Vilsonas negalėjo to leisti – pasauliui buvo reikalingas toks jėgų balansas, kuris remtųsi teisingumu ir taika bei būtų stabilus: „justice and only justice shall always be our motto“.⁷⁰

Vilsono tvirtu įsitikinimu, tokią tvarką galėjo sukurti tik jo atstovaujama Amerika, Versalio taikos konferencijoje atlikdama arbitro vaidmenį ir primdama nešališkus bei nesavanaudiškus sprendimus. Šį scenarijų Vilsonas numatė dėl kelių priežasčių. Visų pirma, JAV nedalyvavo kare, tad neturėjo jokių nuoskaudų, ar keršto planų. Antra, ji nebuvo suinteresuota teritorijų dalybomis asmeniniais tikslais, o tik dėl bendro saugumo ir tvarkos.⁷¹ Visgi, už šių racionaliai paaiškinamų argumentų slypi daug gilesni, iš paties Vilsono asmenybės kylantys motyvai: besąlygiškas tikėjimas Dievo jam pavesta misija sukurti stabilią demokratinę pasaulio tvarką, kurios šaltinis – JAV, kaip pavyzdys, kuriuo seka kitos valstybės.⁷² Vilsono įsitikinimai buvo tokie tvirti, jog laikė juos įrodymu, kad kalba visos Amerikos balsu. Prezidentas su niekuo nesitarė, nes buvo įsitikinęs, kad žino, ką daro, nes jam tai patikėjo Dievas.⁷³

Tuo tarpu Vokietija kėlė grėsmę jo susikurtai taikaus pasaulio vizijai. Brockdorfas manė, jog Vokietijos demokratizacija, kaip ir ginkluotų veiksmų nutraukimas, buvo išankstinė nuolaida Vakarams.⁷⁴ Tačiau Vilsonas nenoriai pripažino Vokietijos revoliuciją kaip demokratinį principų gynimo išraišką. Pačios vyriausybės Vilsonas nelaikė Vokietijos atstovais, o tik įgaliotiniais, nes šalyje nevyko rinkimai. Jo manymu, vyriausybė nebuvo legituota tautos.⁷⁵ Šį požiūrį tik dar labiau stiprino nuo 1918 metų puoselėjamas kaltinimas Vokietijos valdžiai, jog ši tėra fasadinė ir slepia tikrąsias savo galias – armiją ir ankstesniąją imperinę biurokratiją.⁷⁶

Taigi, šiame derybų periode Vokietija neįsipaišė į Vilsono demokratinę valstybių bendruomenės viziją. Jos valdžią jis matė kaip nelegitimią ir

⁷⁰ Boemeke, 609.

⁷¹ Ten pat, 609–611.

⁷² McDougall, 136.

⁷³ Schwabe, 130.

⁷⁴ Ten pat, 187.

⁷⁵ Schwabe, 135–136.

⁷⁶ Ten pat, 191–193.

«fasadinę», tik ir laukiančią progos vėl įvesti imperialistinį režimą ir sugriauti jo puoselėjamą pasaulio viziją. Šią jo poziciją sustiprino rimstanti vidinė situacija Vokietijoje ir amerikiečių noras greičiau palikti Europą.

Galiausiai Keturiolikos Punktų programa buvo panaudota, pagrindžiant JAV nuolaidas Sąjungininkams demobilizacijos klausimu. Vokietijos vizija, grįsta pirminiais amerikiečių teiginiais ankstyvajame derybų laikotarpyje, vėl subliuško. Tačiau akivaizdu, jog tai nebuvo Vilsono išdavystė, bet pačių vokiečių trapios iliuzijos, jog JAV Prezidentas puoselėja solidarumo jausmą Vokietijos valstybei ir veikia vedamas noro užtikrinti jai partnerės statusą Vakarų pasaulyje.

Ekonomika

Pagrindinis visų valstybių tikslas po karo buvo taika, tačiau tai, kaip ją suvokė Vilsonas, skyrėsi nuo likusių Sąjungininkų vizijos. Prezidentui taika buvo pati sau pakankama ir reiškė daugiau nei tik susitarimą dėl materialinės naudos, o likusioms valstybėms taikos sąlygos reiškė konkrečias sankcijas, dažniausiai ekonomines. Ši skirtis ryškėjo visų derybų metu, taip pat ir sprendžiant reparacijų klausimą. Kol Sąjungininkai skaičiavo Vokietijos reparacijas ir savo skolas JAV, Vilsonas kreipė dėmesį į tai, kaip reiktų teisingai paskirstyti išmokas.⁷⁷ Jo nuomone, buvo svarbu neperžengti ribos ir pernelyg nenustekenti Vokietijos, nes kitu atveju nebus, kas atlygintų karo nuostolius.⁷⁸

Kaip ir sprendžiant visus taikos klausimus, derybose dėl reparacijų vokiečiai labiausiai pasiklioivė JAV. Vokietijos užsienio reikalų ministras Ulrichas von Brockdorff-Rantzau buvo įsitikinęs, jog Amerika yra suinteresuota juos palaikyti dėl dviejų priežasčių: Vokietijos kaip eksporto rinkos išnaudojimo galimybės, bei tam tikros atsvaros Didžiajai Britanijai, kuria JAV galėtų pasinaudoti, jeigu iškiltų konfliktas tarp dviejų didžiųjų Anglo-saksiškų valstybių.⁷⁹ Dar daugiau, Vokietija tikėjosi pagalbos iš JAV ne tik

⁷⁷ Schwabe, 166–167.

⁷⁸ Ten pat, 153–154.

⁷⁹ Schwabe, 188–189.

derybų metu, bet ir vykdant Sutarties sąlygas. Sužinoję, kokių reparacijų tikisi britai ir prancūzai, vokiečiai suprato, kad išmokėti reikiamą kiekį pinigų galėtų tik gavę tarptautinę JAV paskolą.⁸⁰ Vokiečiai puoselėjo šią viltį apeliuodami į Vilsono išsakytą siūlymą panaikinti, ar bent palengvinti blokadą, kuri leistų atsigauti Vokietijos ekonomikai, taip dar labiau sutvirtinant JAV kaip Vokietijos draugės įvaizdį. Tačiau laikas parodė, kad Prezidento veiksmai turėjo kitus motyvus.

Derybų metu Vokietija stengėsi ne blokuoti Sąjungininkų pasiūlymus, tačiau teikti savo pataisymus, į kuriuos, kaip ji tikėjosi, būtų atsižvelgta, konstruojant visiems tinkantį galutinį sutarties variantą. Vokietija sutiko su griežtesniais ekonominiais apribojimais su sąlyga, kad tai padės išlaikyti teritorijas.⁸¹ Tokį sprendimą Brockdorffas priėmė todėl, kad reparacijas matė tik kaip bausmę, tuo tarpu teritorijas – kaip tikrąją valstybės ekonominės galybės potencialą. Vokietija nesijautė vienintele karo kaltininke, todėl griežtai atsisakė mokėti reparacijas, nesusijusias su jos karių padaryta žala. Ji pasirinko tokią poziciją, motyvuodama Lansingo nota, pagal kurią Vokietija turėtų atlyginti tik už Belgijos ir šiaurės Prancūzijos vietovių, kurios buvo okupuotos Vokietijos karių, rekonstrukciją. Vokietija taip pat priešinosi daugiausiai Prancūzijos palaikomai vilčiai, jog į reparacijas bus įtrauktos pensijos ir karių atskyrimo išmokos, kaip žalos likvidavimo priemonės.⁸² Pateikdama pasiūlymus Vokietijos valdžia aiškiai formulavo, kad tikisi būti įtraukta į pasaulinę ekonominę rinką⁸³ ir, žinoma, viltingai laukė JAV paramos.

Kad būtų lengviau suprasti, kodėl Vokietija JAV matė kaip išgelbėtoją ir užtarėją, verta atkreipti dėmesį į kitų nugalėtojų veiksmus Vokietijos atžvilgiu. Pagrindinė problema kilo dėl to, jog nors Prancūzija ir Didžioji Britanija norėjo į reparacijas įtraukti pensijas ir atskyrimo išmokas, tačiau iš principo nenorėjo nustatyti tikslios sumos, kuri būtų aiški dar iki pasirašant Sutartį.⁸⁴ Sąjungininkai grindė savo reikalavimus dėl reparacijų teoriniais

⁸⁰ Ten pat, 301.

⁸¹ Ten pat, 329–330.

⁸² Ten pat, 356.

⁸³ Ten pat, 361.

⁸⁴ Schwabe, 243–248.

ir moraliniais argumentais, tačiau jie neturėjo jokio legalaus ekonominio pagrindo ir nesutapo su Vilsono principais bei Vokietijos pajėgumais sumokėti. Sąjungininkų įvaizdis Vokietijos akyse dar labiau smuko dėl maisto tiekimo ir kompensacijų klausimų, dėl kurių buvo deramasi tuo pat metu kaip ir dėl reparacijų. Prancūzija nenorėjo tiekti maisto greitai pradėsiančiai badauti Vokietijai, nes bijojo, kad susimokėjusi savo turtu, ji nebebus pajėgi išmokėti reparacijas⁸⁵.

Tuo tarpu JAV stengėsi atsižvelgti į visas ekonomines dilemas, kylančias vokiečiams: be užsienio pagalbos jie neišgyventų iki kito derliaus, tačiau tuo pat metu Vokietija neturėjo reikiamos sumos, kad susimokėtų už maisto importą, reikalingą maisto deficitui panaikinti.⁸⁶ JAV pripažino Vokietijos prastą padėtį, nes vokiečiai neturėjo aktyvų neutraliose valstybėse, o tik obligacijas,⁸⁷ todėl kaip išeitį matė blokados atlaisvinimo galimybę. Visgi, daugiausia, ką pavyko pasiekti JAV, tai įkurti Aukščiausią Ekonominę Tarybą, kurios darbas buvo nustatyti finansines sąlygas Vokietijai, pagal kurias ji galės importuoti maisto daivinius. Buvo nutarta leisti jai užsiimti ribotu eksportu ir imti paskolas iš neutralių valstybių, kad sugebėtų susimokėti už importą. Tačiau mokėjimas auksu iš rezervų ar užsienio valiuta buvo uždraustas.⁸⁸

Vis dėlto, daugelis JAV veiksmų Vokietijos atžvilgiu tikrai nebuvo draugiškumo gestas, o greičiau asmeninės naudos siekimas. Vienas iš interesų, diktavęs Vilsono sprendimus, buvo ekonominis. Vilsonui rūpėjo, kaip Vokietijos, vyravusios jėgos Europoje, pozicija gali būti pakeista, kad nebūtų sunaikintas jos ekonominis potencialas ir Prancūzija neatsidurtų Vokietijos vietoje, kaip nauja imperinė jėga žemyne.⁸⁹ Be to, JAV buvo suinteresuota, kad priskirtas reparacijas Vokietija išgalėtų susimokėti, todėl reikalavo atsižvelgti į jos ekonominius pajėgumus, bei nustatyti išmokų teikimo laikotarpį, neviršijantį vienos kartos amžiaus, t.y. trisdešimties metų.⁹⁰ Taip Vilsonas siekė apsaugoti

⁸⁵ Schwabe, 193–198.

⁸⁶ Ten pat, 193–198.

⁸⁷ Ten pat, 193–198.

⁸⁸ Ten pat, 201–203.

⁸⁹ Ten pat, 399.

⁹⁰ Ten pat, 243–248.

savo kapitalo rinką, nes pati Antantė buvo skolinga JAV ir reguliarios reparacijų išmokos būtų galėjusios užtikrinti jos atsiskaitymus su Amerika. Dar daugiau, neapibrėžus konkrečios sumos, būtų suteiktos sąlygos Vokietijai išsisukti ir laikui bėgant nebemokėti reparacijų. Be ekonominės žalos pastaroji situacija būtų kenksminga ir Vakarų įvaizdžiui, nes tai reikštų, jog laimėtojai nesugebėjo užtikrinti teisingo bausmės įvykdymo.

Kitas svarbus veiksnys buvo JAV izoliacionistinės tradicijos. Dar iki įsitraukiant į karą, Amerikoje nebuvo populiariu kištis į Europos reikalus, todėl jam pasibaigus JAV norėjo kuo greičiau iš jos pasitraukti ir leisti pačiai išspręsti savo problemas. Nors JAV jautė moralinę užuojautą sąjungininkų reikalavimams, ji buvo griežtai nusistačiusi prieš Antantės bandymus Vokietijos reparacijas perkelti Amerikai vietoje savo pačios skolų.⁹¹ Dėl šios priežasties JAV mieliau rėmė Vokietiją, kad ji galėtų susimokėti sąjungininkams.

Izoliacionistinės tradicijos formavo ir daugiau JAV interesų, kurie išprovokavo teigiamus Vilsono veiksmus Vokietijos atžvilgiu, sprendžiant maisto tiekimo klausimą. Tuo metu, kai vyko derybos, JAV patyrė kiaulienos krizę, nes Prancūzija ir Didžioji Britanija atsisakė maisto tiekimo iš JAV.⁹² Maisto tiekimas į Vokietiją, o dar svarbiau – per Vokietijos uostus kitoms neutralioms valstybėms, galėjo padėti išspręsti vidaus suirutę.⁹³ Negana to, maisto eksporto klausimas buvo glaudžiai susijęs ir su Vokietijos laivais, kurių norėjo šalys laimėtojos, tačiau negalėjo pasiimti prievarta, nes šie stovėjo neutraliuose uostuose. Skyrus dalį laivų maisto tiekimui į Vokietiją, kita dalis galėjo būti skirta JAV karių grąžinimui namo iš Europos,⁹⁴ ko norėjo dauguma JAV piliečių.

Nuraminti amerikiečius buvo vienas pagrindinių Vilsono vidaus politikos tikslų. Jie skundėsi didėjančiomis maisto kainomis ir užsitęsusia JAV misija Europoje. Didėjant spaudimui iš sąjungininkų pusės, vidinis JAV visuomenės palaikymas turėjo užtikrinti tvirtesnę Vilsono poziciją derybose. Tuo metu valdžia Prancūzijoje ir Didžiojoje Britanijoje siekė savo

⁹¹ Schwabe, 243–248.

⁹² Ten pat, 150–151.

⁹³ Ten pat, 203–205.

⁹⁴ Ten pat, 145.

populiarumo viršūnes, todėl išlaikyti piliečių palaikymą buvo ir asmens orumo klausimas bendrame vadovų kontekste.⁹⁵ Vienintelis būdas tai padaryti buvo siekti JAV ekonomiškai naudingų derybų rezultatų, kas tam tikrais momentais lėmė Vokietijos palaikymą.

Taigi, Vokietija dažnai pervertino savo ir JAV santykius, ignoruodama Amerikos asmeninius interesus ir sąjungininkų spaudimą Vilsonui. Dar daugiau, vokiečiai dažnai savo poziciją remdavo įvairiomis notomis, kurias suformuluodavo ne Prezidentas, tačiau tik dėl to, jog jos buvo naudingos Vokietijai, jie savaime tai interpretuodavo kaip JAV poziciją.⁹⁶ Tuo tarpu, gavę išpėjimus iš JAV apie besikeičiančią politiką, vokiečiai tuo netikėdavo ir laukdavo geresnių pasiūlymų.⁹⁷ Tai ypač išryškėjo derybų pabaigoje, kai Vilsonas dažnai sirgdavo, todėl sprendimus priimdavo jo atstovai. Vienas ryškesnių pavyzdžių – Vilsono patarėjo House ir sąjungininkų paruošti straipsniai, kurie turėjo būti įjungti į Taikos sutartį reparacijų klausimu, neatsižvelgiantys nei į Vokietijos pajėgumus jas išmokėti, nei į laiko periodą.⁹⁸ Prisimenant ankstesnę Vilsono poziciją, kuri buvo radikaliai priešinga nurodytiems straipsniams, Vokietija, žinoma, tikėjosi, kad Prezidentas prieštaraus šioms savo įgaliojimo veiksmams. Vis dėlto, Vilsonui Vokietija buvo interesas tiek, kiek sutapo su jo interesais JAV, o išlaikyti vieningos valstybės paveikslą ir nekelti vidinių konfliktų buvo svarbiau, nei tai, kas dėjosi Europoje. Vokietija turėjo visus šansus suvokti savo padėtį, tačiau sąmoningai kartais užsimerkdavo prieš realybę, sudievindama Vilsono asmenį ir tikėdamasi, kad visi jo sprendimai bus naudingi Vokietijai.

Išvados

Pirmasis pasaulinis karas buvo beprecedentis įvykis, tad sunku įsivaizduoti, kiek dilemų ir klausimų iškilo didžiosioms pasaulio valstybėms jam pasibaigus: ar reikia bausti karo sukėlėjus, kokias sankcijas taikyti pralaimėjusiems, kaip dalintis „karo grobį“, kas turi teisę visą tai spręsti. Dėl plintančių liberalios

⁹⁵ McDougall, 140.

⁹⁶ Schwabe 345.

⁹⁷ Ten pat, 196–198.

⁹⁸ Ten pat, 287.

taikos idėjų, tuo metu sklandžiusios ateities vizijos buvo gana optimistiškos dauguma aspektų. Tikėtasi, kad bus sąžiningai atlyginta karo padaryta žala, teisingai nubausti karo pralaimėtojai, kvestionuojamų teritorijų likimas bus sprendžiamas remiantis tautų apsisprendimo teise, užkirstas kelias bolševizmo plėtrai, bei sukurta Tautų Sąjunga, užtikrinanti amžiną pasaulinę taiką. Apmaudu, tačiau realybė gerokai nutolo nuo tokių planų. Buvo viliamasi, jog Versalio taika sukurs visiems priimtiną status quo, tačiau žvelgiant iš laiko perspektyvos tampa akivaizdu, kad buvo sukurta tik trumpalaikė taikos iliuzija, pasmerkta žlugti.⁹⁹ Šiame darbe atskleidžiama, jog pagrindine to priežastimi tapo neišsipildę vokiečių lūkesčiai dėl taikos sąlygų.

Negalima teigti, jog Vokietijos lūkesčiai buvo nepamatuoti ar visiškai nepagrįsti. Vokietijai buvo uždrausta dalyvauti Paryžiaus taikos konferencijoje, tad iki Versalio sutarties paskelbimo ji neturėjo jokios konkrečios informacijos apie tai, ko galima tikėtis. Tačiau JAV gimusi taikos be pergalės idėja, Vilsono paskelbta Keturiolikos Punktų programa, bei viešos Prezidento kalbos sudarė tvirtą ir realų pagrindą vokiečiams nesitikėti blogiausio scenarijaus. Vokietijos valdžia nebuvo atitrūkusi nuo realybės, puikiai suvokė nepalankią savo padėtį ir tai, jog didžiosios Europos valstybės sieks kuo griežčiau juos nubausti. Tačiau Amerikos prezidento viešai skleidžiama pozicija, jo kuriamas asmeninis įvaizdis, bei numanoma jo nuomonės reikšmė derybų metu buvo ryškus vilties spindulys, kuriam buvo lemta negailestingai užgesti. Tai, kad Vokietija visas savo viltis kreipė į Vilsono asmenį, buvo jų didžioji klaida – pradinis taškas, nulėmęs tolesnę Versalio taikos nesėkmę.

Tarptautiniame kontekste Vokietija idealizavo JAV vaidmenį taikos derybų proceso metu, dėl to visi vokiečių lūkesčiai buvo siejami būtent su JAV, o konkrečiau, Vilsono asmenybe. Problema iškilo dėl to, jog Vokietijos lūkesčiai dėl ateities buvo grindžiami aklu tikėjimu, kad JAV prezidentas yra neįveikiamas idealistas. Tačiau pats Prezidentas nematė Vokietijos kaip lygiavertės demokratinės partnerės, o veikiau kaip jo kuriamos liberalios pasaulio tvarkos pūlinį. Realūs Prezidento veiksmai atskleidė jo aroganciją,

⁹⁹ Ian Clark, *The Spoils of War and the Spoiling of the Peace*, Journal of Contemporary History 2003 (38), 659. <<http://jch.sagepub.com/content/38/4/659.full.pdf+html>>

egoistiškumą¹⁰⁰, o svarbiausia savęs kėlimą virš visų kitų ir tikėjimą išskirtinai tik savo tiesa. Tokie charakterio bruožai ir įsitikinimai, savęs laikymas vieninteliu teisingo pasaulio kūrėju, leido Vilsonui kiekvieną kartą interpretuoti seniau išsakytas idėjas taip, kaip jam pačiam buvo palanku. Pabrėžtina, jog Amerikos Prezidentas nematė jokių galimybių išsakytų minčių autonomijai – jo sukurtos, jos visą laiką turėjo absoliučiai priklausyti tik nuo jo. Kiekvieną apeliavimą į idėjas Vilsonas laikė asmeniniu įžeidimu. Visgi, jos nebuvo Vilsono galutinis tikslas, kaip tikslas per se. Tai buvo tik priemonės, padėsiančios pasiekti galutinį rezultatą – tobulą pasaulio santvarką. Verta atkreipti dėmesį, jog tobulą būtent Vilsono akimis, kur JAV su Prezidentu priešakyje galėtų užimti reikšmingą taikos arbitro poziciją. Tai, kad vokiečių puoselėjami lūkesčiai buvo nepamatuoti, kilo iš Vokietijos valdžios aklo tikėjimo idėjinio pagrindu ir sąmoningo akių užmerkimo prieš gaunamus realius įspėjimus apie nepalankią baigtį. Vokietija nesugebėjo įžvelgti esmės – per visus Vilsono veiksmus atsiskleidusios kelio priklausomybės. Kitaip tariant, vokiečiams nepavyko suvokti, kad pirminis Vilsono tikslas buvo sukurti tobulą liberalaus pasaulio tvarką, kuri turėjo būti naudinga JAV ir jo paties interesų įgyvendinimui. Būtent tai tapo išeities tašku, apibrėžusiu tolimesnę Vilsono pasirinkimų ir veiksmų eigą.

Dėl šių priežasčių, išvydus Taikos sutartį vokiečių viltys ėmė dužti viena po kitos. Žadėta narystė Tautų Sąjungoje buvo atmesta ir tai buvo padaryta paties Vilsono, nes, laikui bėgant, Vokietijoje jis ėmė įžvelgti grėsmę savo kūrinio „tobulumui“. Amerikos palankumą Vokietijai ekonominiais klausimais vėl galima aiškinti jų asmenine nauda – JAV siekė išlaikyti jiems palankų galios balansą Europoje bei nerizikuojant savo kaip taikos kūrėjos įvaizdžiu nebūtinai užtikrinant, jog nubaustieji įvykdytų jiems paskirtas sankcijas. Tačiau šiuo klausimu Vilsonas turėjo derintis prie kitų Konferencijos narių, nes bendro sprendimo, padėsiančio pasiekti taiką, priėmimas jam buvo neabejotinai svarbesnis už Vokietijos interesus ar aiškiai neapibrėžtas „teisingumo“ idėjas.

¹⁰⁰ Ross A. Kennedy (sud.), *A Companion to Woodrow Wilson*. Oxford: John Wiley & Sons, 2013, 473.

Svarbiausias vokiečių siekis buvo išsaugoti savo teritorijas, bet šiuo klausimu jie buvo nubausti ypač griežtai. Vilsono tautų apsisprendimo laisvės interpretacija buvo labiau kontraversiška, nei vokiečiai galėjo įsivaizduoti. Vokietija turėjo viltį užsitikrinti Vilsono palankumą, referuodami į save kaip į sąjungininkus prieš bolševizmo sklaidą. Kol Prezidentas matė šios idėjos galimybę, jis atidžiau vertino Vokietijos interesus, tačiau kai ėmė ryškėti alternatyvos ir šio plano trūkumai, vokiečių siekiai jam tapo nebesvarbūs – vėl atsiskleidė Vilsono racionalumas, siekiant pirminių savo tikslų.

Visus šiuos lūkesčius ir jų žlugimą galima apibendrinti: Vokietija tikėjosi, jog jai bus taikomos karo pralaimėtojos sankcijos, tačiau nenujautė, kad ji bus laikoma vienintele karo sukėlėja ir už tai baudžiama. O būtent tuo Vilsonas žmonių akyse ir teisino visus savo veiksmus – Versalio taika tapo karo nusikaltėlės bausme.

Galiausiai buvo priimta visai kitokia taika, nei Vokietija tikėjosi – valstybė buvo nubausta, kartu užkertant kelią bet kokioms realioms galimybėms jiems atsigauti. Derybų metu Vilsonui savo politiką dažnai tekdavo derinti prie Sąjungininkų. Tačiau sukurtas tobulas įvaizdis padėjo išlaikyti išdidumą – tiek visuomenės, tiek savo akyse jis išliko „nenugalėtu principo žmogumi“.¹⁰¹ Taika griuvo, nes Vilsonas ir kiti Sąjungininkai taip pat nesugebėjo apskaiciuoti ateities kelio priklausomybės. Amerikos Prezidentas nesuvokė, kad vokiečiai gali būti tokie išdidūs, įžeidūs, arogantiški ir turintys tokį patį stiprų tikėjimą savo idėja, kaip ir jis pats. Vilsono „išdavystė“ sudaužė visus Vokietijos lūkesčius į šipulius. Ironiška, tačiau vėlesniuose Vokietijos veiksmuose, dėl kurių žingsnis po žingsnio ėmė byrėti fasadinė taika, galima įžvelgti pagrindinių Vilsono bruožų atspindį...

Dr. Deivido Šlekio komentaras:

Tarptautinių santykių istorijos kurso metu studentai turėjo parašyti grupinius rašto darbus. Pagrindinė šių raštų darbų idėja buvo parodyti studentams konkrečių istorinių momentų kompleksiskumą, daugiapriežastingumą. Kiekvienos

¹⁰¹ Schwabe, 396.

komandos darbas buvo parodyti ir apginti poziciją, teigiančią, jog viena konkreči priežastis nulėmė svarbaus istorinio įvykio raidą. Šiuo atveju laimėjusi komanda turėjo parodyti, jog Versalio taikos sutartis, pasirašyta 1919 m. birželį, buvo taika, sugriovusi taiką, nes ji nepateisino vokiečių lūkesčių ir struktūriškai užprogramavo jų revizionizmą. Komanda vėliau dar susiaurino tyrimo kampą, parodydama, jog didžiausias kaltininkas, suteikęs vokiečių tautai nepagristų lūkesčių buvo tuometinis JAV prezidentas V. Vilsonas. Vokiečiai tikėjosi, jog V. Vilsonas laikysis savo 14 punktų programos ir tai leis sudaryti teisingą taikos sutartį.

Kiekviena komanda turėjo perskaityti ir susisteminti didelį kiekį antrinių ir pirminių šaltinių ir jais remiantis parašyti nuoseklų, glaustą raštą darbą. Atsižvelgiant į šaltinių apimtį, ši užduotis nebuvo tokia lengva, kaip kad gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio ir nemažai komandų nesugebėjo suvaldyti informacijos kiekio. Šiai komandai pavyko tai padaryti. Taip pat svarbu pabrėžti, jog skaitant darbą, nesijaučia, jog jį būtų rašę keli žmonės. Pasakojimo stilius, argumentų nuoseklumas rodo, jog komanda tikrai daug dėmesio ir laiko skyrė diskusijoms, turinio derinimui. Todėl šį darbą galima laikyti pavyzdžiu to, kaip turi atrodyti grupinis rašto darbas.

KAIP IŠRŪKYTI NELEGALIUS RŪKALUS? (POLITIKOS ANALIZĖ)

*Raimonda Mackevičiūtė, Gabrielius Sužiedelis,
Inesa Ulichina, Arnoldas Zdanovičius*

Įvadas

*„Rūkyt rūkysiu, o dėl pirkimo pagalvosiu.
Ko jau ko, bet cigarečių žinau kur gaut.
Galiu ir tau parūpint“*

Petras, Alytus¹

Kas trečia Lietuvoje surūkyta cigaretė yra kontrabandinė. Pagal šį rodiklį, naujausiais KPMG tyrimų duomenimis, šalis yra viena iš “lyderių” Europoje.² Laisvosios rinkos instituto duomenimis, Lietuva dėl nesurinkto pridėtinės vertės mokesčio ir cigarečių akcizo 2012m. į biudžetą nesurinko apie 300 mln. litų mokesčių.³ Tačiau kalbant apie kontrabandos žalą valstybei svarbu žvelgti į šį reiškinį holistiškai ir suvokti ne tik ekonominius padarinius. Esant dideliame nelegalių rūkalų kiekiui šalyje dažniau pažeidinėjami įvairūs teisiniai apribojimai. Tabako gaminiai tampa prieinami nepilnamečiams ir kitoms pažeidžiamoms grupėms, įmonės praranda pelną dėl iškrypusios konkurencijos, nelegali prekyba ypač skatina didėjančių nusikaltimų skaičių šalies viduje.⁴ Akivaizdu, jog neigiamos tabako gaminių kontrabandos pasekmės milžiniškos.

¹ Indrė Mikelionytė, 25 metus rūkantis vyras: jei cigaretės pirkčiau parduotuvelyje, išleisčiau 400 Lt, 2013- 06- 18 <<http://www.delfi.lt/verslas/verslas/25-metus-rukantis-vyras-jei-cigaretes-pirkciau-parduotuveje-isleisčiau-400-lt.d?id=61657281#ixzz34GK6Cl6h>> [žiūrėta 06 10]

² „Lietuva be šešėlio“, <<http://www.beseselio.lt/statistika>> [Žiūrėta 2014 06 10]

³ „Lietuva be šešėlio“, <<http://www.beseselio.lt/naujienos/bendros/didziausios-kontrabandiniu-cigareciu-rinkos-es-baltijos-salyse-17>> [Žiūrėta 2014 06 10]

⁴ Luk Joossens, Martin Raw, Cigarette smuggling in Europe: who really benefits?, Tobacco Control Site, 1998 <<http://tobaccocontrol.bmj.com/content/7/1/66.full>> [Žiūrėta 06-05]

Dėl Lietuvos geografinės padėties (išorinė ES siena su Kaliningrado sritimi ir Baltarusija), bei reikšmingo nelegalių ir legalių prekių kainos skirtumo, susidaro itin palanki terpė klestėti kontrabandai. Valstybėje identifikuojami trys iš keturių esminių nelegalios praxybos tabako gaminiais (NPTG) veiksniai: ekonominis prieinamumas, pasiekiamumas ir pelningumas.⁵ Tiek kontrabandininkams, tiek piliečiams prekyba nelegaliais tabako gaminiais atrodo kaip racionalus ir nesunkiai įvykdomas sprendimas. Dėl šių priežasčių problemos mastai yra didžiuliai ir sunkiai suvaldomi. Todėl Lietuvai ypač svarbu priimti tinkamus sprendimus siekiant apriboti šešėlinės ekonomikos mastą šalyje. Kyla klausimas, kaip tai padaryti. Šiame darbe naudojantis daugelio tikslų analizės metodu bus siekiama įvertinti alternatyvas, skirtas apriboti kontrabandos mastams. Atliekant šią analizę politikai, bus stengiamasi atsakyti į pagrindinį klausimą: kokios kovos su cigarečių kontrabanda priemonės būtų naudingiausios Lietuvos atveju.

1. Metodas

Kalbant apie cigarečių kontrabandos padarinius Lietuvai, nuolatos pabrėžiama milžiniška finansinė žala valstybei. Bet ar iš tiesų ši problema yra tokia siaura ir taip lengvai apibrėžiama? Įsigilinus paaiškėja, kad prekyba nelegaliais rūkalais turi reikšmingos įtakos keletui viešojo gyvenimo sričių, neapsiribojant finansais. Kontrabandos problema turi nemažai padarinių, kurių dalis negali būti monetarizuojami, o efektyvumas nėra vienintelis alternatyvų vertinimo kriterijus. Tai veda prie tyrimo metodo pasirinkimo. Vertinant skirtingas šiame tyrime pasirinktas alternatyvas, geriausia būtų taikyti daugelio tikslų analizę (Multi-goal analysis MGA).

Daugelio tikslų analizės esmė yra sistemiškai palyginti politikos pasirinkimus, stebint kokią įtaką jie daro tyrimo pradžioje nustatytiems tikslams, kurie yra matuojami atitinkamais kriterijais.⁶ Tyrimo tikslas yra užpildyti Veimar ir Winning sukurta daugelio tikslų matricą, kurioje yra

⁵ Elizabeth Allen, *The Illicit Trade in Tobacco Products and How to Tackle It*, International Tax and Investment Center, http://www.kangaroogroup.eu/DB_beelden/booklet_illicit_trade_tobacco_products.pdf p. 8–10

⁶ Edwards, Ward and J. Robert Newman 1982. *Multiattribute Evaluation*, Beverly Hills, CA: Sage Publications

sugretinamos alternatyvos ir kriterijai. Susumavus alternatyvų įverčius kiekvienam kriterijui, gali būti atliekamas pasirinkimas.⁷

2. Alternatyvų parinkimas

Prieš pradėdant pačią analizę, pateikiame glaustus abiejų kovos su cigarečių kontrabanda kelių aprašymus. Pirmasis yra dabartinio *status quo* išlaikymas – koncentravimasis į sienos apsaugos stiprinimą, tarptautinių projektų bei operacijų vykdymą, šitaip, remiantis papildomomis išlaidomis, siekiant sumažinti į Lietuvą patenkančių nelegalių cigarečių kiekį bei jų prieinamumą arba paprasčiau – pasiūlą. Šį kelią, paremtą kontrole, o ne lankstesnėmis ekonominėmis priemonėmis, apibrėžėme kaip „konservatyvųjį“. Jo alternatyva yra mūsų pateikiamas „liberalusis“ kelias, kuris, paremtas ne kontrabandos kontrole plačiąja prasme, o visai kitu aspektu, akcizo tarifo mažinimu, siektų sumažinti legalių cigarečių kainą, tad ir nelegaliųjų paklausą.

3. *Status quo* – „konservatyvioji“ alternatyva

„O valstybė gerai elgiasi, kainas užkeldama?! Ar logiška konfiskuotas cigaretes naikinti? Latvijoje tokių galima legaliai nusipirkti pigiau. Mūsų šaliai patys kuria sąlygas kontrabandai klestėti.“

Jonas, Rumšiškės⁸

Renkantis galimus prekybos nelegaliais tabako gaminiais sumažinimo būdus, viena svarbiausių aptartinių alternatyvų yra *status quo* išlaikymas. Didžiulis problemos mastas lemia, kad jau dabar yra imamasi įvairių priemonių.

Visų pirma, derėtų aptarti Lietuvos valstybės institucijų bendradarbiavimą siekiant užkirsti kelią kontrabandai. Kontrabandos kontrolę vykdo muitinės departamentas, valstybinė mokesčių inspekcija, valstybės sienos

⁷ Ahmed M. E. Mansour, Use of ‘policy analysis’ to improve the quality of policy-making by government and non-governmental organizations, United Arab Emirates University, 2011. P. 175–176

⁸ Vismantas Žuklevičius, Lietuviai pateisina cigarečių kontrabandą, ekonomika.lt, 2014-01-11 [žiūrėta 06-03] <http://www.ekonomika.lt/naujiena/lietuviai-pateisina-cigareciu-kontrabanda-47151.html?page=1>

apsaugos tarnyba, policija ir kt. institucijos. Jos dalijasi įvairiomis duomenų bazėmis, elektroninėmis rizikos nustatymo priemonėmis ir informacija apie užfiksuojamus pažeidimus.⁹ Bendram darbui koordinuoti yra sudaryta speciali Vyriausybės komisija.¹⁰

Kitas svarbus aspektas – bendradarbiavimas su užsienio valstybių, ypač kaimyninių, muitinių administracijomis: regioninė muitinių operacija „Via Baltica“, kurioje dalyvavo Latvijos, Estijos, Lietuvos ir Lenkijos muitinių pareigūnai, kovoja su neteisėtai gabenamais tabako gaminiais tarptautiniu greitkelio „Via Baltica“, taip pat Europos kovos su sukčiavimu tarnybos (OLAF) koordinuojamas Lietuvos, Lenkijos ir Vokietijos teisėsaugos institucijų tyrimas cigarečių kontrabanda besiverčiančių nusikalstamų grupuočių atžvilgiu.¹¹

Pastaraisiais metais ypatingai padidėjo tarptautinio dėmesio, skiriamo kovai su kontrabandiniais rūkalais, kiekis. Vykdoma bendrai ES apibrėžiama kovos su kontrabanda politika.¹² 2014 m. Sausį buvo pasirašyta Pasaulio sveikatos organizacijos tabako kontrolės pagrindų konvencija, kuria siekiama kovoti su neteisėta prekyba tabako gaminiais, kontroliuojant visą tiekimo grandinę ir skatinant tarptautinį šalių bendradarbiavimą. Šalys, ratifikavusios šį tarptautinį dokumentą, per penkerius metus turės prisidėti, kuriant pasaulinę stebėjimo ir sienų apsaugos sistemą.¹³ Jau ir dabar matomi tokių susitarimų rezultatai – neseniai įdiegta matematiniais modeliais paremta sistema, naudojanti anksčiau sukauptus pažeidimų duomenis, suranda neteisėtai veiklai būdingus dėsningumus, sąryšius ir požymius, išskiria netipiškus atvejus. Jos

⁹ Muitinės departamentas, „Smuggling via Lithuanian EU External Border“, Briuselis, 2013. <<http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201304/20130429ATT65438/20130429ATT65438EN.pdf>> [Žiūrėta 2014 06 07]

¹⁰ Lietuvos Respublikos Vyriausybė, „Kova su kontrabanda ir nelegalia prekių apyvarta“. <<http://www.lrv.lt/bylos/veikla/viesosios%20konsultacijos/Kova%20su%20kontrabanda.pdf>> [Žiūrėta 2014 06 07]

¹¹ Muitinės departamentas, „Smuggling via Lithuanian EU External Border“, Briuselis, 2013. <<http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201304/20130429ATT65438/20130429ATT65438EN.pdf>> [Žiūrėta 2014 06 07]

¹² Lietuvos pirmininkavimo Europos Sąjungos Tarybai programa. 2013. <http://static.eu2013.lt/uploads/documents/Programos/Programa_LT.pdf> [Žiūrėta 2014 06 07]

¹³ Lrt.lt, „Pasirašytas protokolas nelegaliai platinamų rūkalų išguji“ <http://www.lrt.lt/naujienos/ekonomika/4/33564/pasirasytas_protokolas_nelegaliai_platinamu_rukalu_isgujimai> [Žiūrėta 2014 06 07]

nauda valstybės biudžetui jau skaičiuojama milijonais litų.¹⁴ Dar vienas visiškai naujas projektas – Baltarusijos pasienyje įrengti požeminiai ir antžeminiai sensoriniai kabeliai, seisminiai davikliai ir dieninio/naktinio matymo kameros. Analogiška sistema veikia ir pasienyje su Kaliningrado sritimi.¹⁵

Galiausiai, šiuo metu šalyje yra labai aktyviai vykdomas visuomenės įtraukimas į kontrabandinių tabako gaminių vartojimo mažinimą. Sėkmingai jau daugiau nei vienerius metus veikiantis pirmasis tokio pobūdžio Lietuvoje projektas – „Lietuva be šešelio“. Specialiai tam sukurtame tinklapyje¹⁶ kiekvienas šalies gyventojas gali anonimiškai pranešti apie pastebėtą nelegalios prekybos židinį.

Taigi, trumpai apžvelgus dabartinę Lietuvos vykdomą anti-kontrabandinę politiką, galima teigti, jog nelegalios prekybos tabako gaminių problemos šiuo metu yra skiriama daug dėmesio, kuriami nauji projektai ir iniciatyvos, o pasitelkiamų priemonių įvairovė yra orientuota į efektyvų ir ilgalaikį kontrabandinių tabako gaminių platinimo sumažinimą.

4. „Liberalioji“ alternatyva

*„Nežinau, ką daryčiau, jei ne Anatolijus (kontrabandinių cigarečių pardavėjas – red.past.). Kioske dvigubai tiek mokėčiau, Baltarusiškos (cigaretės) stipresnės, jas maloniau rūkyti. Tokių negausi jokiaje parduotuvėje.“
Juozas, Šeškinė¹⁷*

Mūsų pasirinkta dabartinės cigarečių kontrabandos kontrolės alternatyva yra liberalusis variantas, kurio pagrindą sudaro du elementai – cigarečių akcizo mažinimas bei lėšų, skirtų sienos apsaugai, apribojimas.

¹⁴ Lrytas.lt „Išmaniosios sistemos padeda užkirsti kontrabandos kelius“, 2014. <http://it.lrytas.lt/techno/ismaniosios-sistemos-padedu-uzkirsti-kontrabandos-kelius.htm#U5bUk_mSwvw> [Žiūrėta 2014 06 10]

¹⁵ DMN, „Baltarusijos pasienyje įrenginėjamos sienos stebėjimo sistemos“, 2014. <<http://www.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/baltarusijos-pasienyje-irenginejamos-sienos-stebėjimo-sistemos-630346>> [Žiūrėta 2014 06 10]

¹⁶ „Lietuva be šešelio“, <<http://www.beseselio.lt>> [Žiūrėta 2014 06 07]

¹⁷ Vismantas Žuklevičius, Lietuviai pateisina cigarečių kontrabandą, ekonomika.lt, 2014-01-11 [Žiūrėta 2014 06 03] <<http://www.ekonomika.lt/naujiena/lietuviai-pateisina-cigareciu-kontrabanda-47151.html?page=1>>

Dabar Lietuvoje cigaretės apmokestinamos taikant kombinuotąjį akcizo tarifą. Jį sudaro specifinis elementas – 157 litai už 1000 cigarečių ir vertybinis elementas – 25 procentai nuo maksimalios mažmeninės kainos.¹⁸ Abi mokesčio dalis sudėjus į vieną procentinę išraišką, šis Lietuvoje sudaro maždaug 61 procentą.¹⁹ Nors bendrame Europos šalių kontekste tai nėra pats didžiausias tarifas, o Europos Sąjunga Lietuvai yra iškėlusį reikalavimą nuo 2018 m. išlaikyti jį ne mažesnę nei 60 procentų (dabartinis minimumas – 57 procentai²⁰)²¹, mes tyrime kliaujamės prielaida, jog specifinė Lietuvos padėtis – itin ilgas ją supančios išorinės ES sienos ruožas bei nepaprastai dideli plūstančių nelegalių cigarečių kiekiai verčia ieškoti išskirtinių priemonių bei sprendimų.

Tokį poreikį įrodo ir statistinė informacija. 2007–2009 m. Lietuvoje įvyko drastiškas akcizo tarifo didinimas: specifinis elementas didėjo nuo 47,5 litų už tūkstantį cigarečių iki 132, o vertybinis – nuo 15 procentų iki 25.²² Akcizo augimas sukėlė įvairaus tipo neigiamų padarinių – smuko akcizo pajamų surinkimas bei plano įvykdymo lygis, taip pat žymiai išaugo gyventojų pakantumas šešėlinei rinkai. Labai svarbus ir dar vienas faktorius – Lietuvoje akcizinių prekių įperkamumas yra vienas žemiausių ES – čia ji nusileidžia tik Bulgarijai.²³ Akcizo mokesčio galimą persotinimą (realų ekonominį negebėjimą surinkti jo daugiau, nepaisant procentinio jo kėlimo bei aritmetinių skaičiavimų) rodo ir Lafero kreivė, pagal kurią daugiau surenkamų mokesčių lėšų gali lemti ne nuolatinis mokesčio didinimas ir artėjimas prie pelno neteikiančios 100 procentų ribos, bet jo sumažinimas bei optimalaus taško

¹⁸ EKT, *Studija „Akcizo mokėstis Lietuvoje“*: <http://www.ekt.lt/wp-content/uploads/2014/02/Studija_Akcizo-mokestis-Lietuvoje.pdf>, p. 75.

¹⁹ European Commission, *Excise duty tables*: <http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/excise_duties/tobacco_products/rates/excise_duties-part_iii_tobacco_en.pdf>, p. 6.

²⁰ EKT, *Studija „Akcizo mokėstis Lietuvoje“*, p. 25.

²¹ European Council, 10 November 2009 Agreement on a reform of excise duties on cigarettes and other tobacco products <http://europa.eu/rapid/press-release_PRES-09-324_en.htm>; European Commission, *Excise duty tables*, p. 6.

²² EKT, *Studija „Akcizo mokėstis Lietuvoje“*, p. 75.

²³ EKT, *Studija „Akcizo mokėstis Lietuvoje“*. *Pristatymas*: <<http://www.ekt.lt/wp-content/uploads/2014/02/Akcizu-mokestis-Lietuvoje-pristatymas.pdf>>, p. 3-4, 6.

radimas.²⁴ Dėl to, atsižvelgiant į minėtas tendencijas, mūsų alternatyvos esminį pagrindą sudaro akcizo tarifo mažinimas iki 2008 m. lygio (atitinkamai 79 litų bei 20 procentų), kuomet jo buvo surinkta daugiausiai. Siekiant išanalizuoti kuo ryškesnio akcizo pokyčio padarinius, ES reikalavimai šiuo atveju yra traktuojami kaip neesminis veiksnys, kuris gali būti ir koreguojamas (pvz., Lietuvai derybose įrodžius akcizo mažinimo būtinybę, lygiai tai pat, kaip 2009 m., jau matant tarifo didinimo neigiamus padarinius, buvo išsiderėta dėl šio proceso pristabdymo).²⁵

Kitas šios alternatyvos aspektas, sienos apsaugai skirtų lėšų augimo mažinimas. Daroma prielaida jog sumažinus nelegalių cigarečių paklausą, būtų galima mažiau dėmesio ir lėšų skirti sienos apsaugos stiprinimo tęstinumui.

5. Kriterijų atranka

Būtina atlikti kriterijų, kuriais remiantis bus vertinami projekto rezultatai, atranką.²⁶ Atliekant būtent MGA analizę, kriterijai yra neatskiriami nuo pasirinktų programos tikslų, kurių kiekvienas yra orientuotas į konkrečius problemos padarinius.²⁷ Nelegalių rūkalų mastai veikia dvi viešąsias sritis – ekonominę ir visuomeninę. Todėl analizės kriterijai bus nustatinėjami joms abiems atskirai.

Įtaka ekonomikai

Ekoniminiai padariniai gali būti skirstomi į dvi grupes: pirmieji, apibrėžiantys įtaką valstybės biudžetui, antrieji – legalios tabako industrijos finansinę padėtį.

1. **Valdžios išlaidos kovai su kontrabanda** – pirmasis analizės kriterijus. Logiška, jog tikslas yra kuo labiau sumažinti išlaidas. Bus įvertinta ir palyginta, kokia biudžeto dalis bus skiriama prieš kontrabandą nukreiptoms priemonėms kurti ar stiprinti.

²⁴ EKT, *Studija „Akcizo mokėstis Lietuvoje“*, p. 65.

²⁵ European Council, *10 November 2009 Agreement*.

²⁶ Anthony E. Boardman, David H. Greenenberg, Aidan R. Vining ir David L. Weimer: *Cost-Benefit Analysis: Concepts and Practice*. New Jersey: Prentice Hall, 1996. P. 37

²⁷ Mansour, P. 175–176.

2. **Valstybės biudžeto pajamų pokytis.** Nelegali prekyba tabako gaminiais trukdo ekonominiam valstybės vystymuisi. Pažeidinėjant įstatymus yra išvengiama akcizo, pridėtinės vertės mokesčio, tokiu būdu silpninama mokestinė bazė, o tai lemia didžiulius prarastų pajamų kiekius. Reiškia, kad dėl cigarečių kontrabandos valstybė gauna mažiau pajamų, kurios būtų skiriamos viešajam sektoriui – sveikatos apsaugai, švietimui, gynybai ir t.t.²⁸ Tikslas yra padidinti finansines valstybės įplaukas.
3. **Teisėtos industrijos ir rinkos pajamų pokytis.** Teisėti tabako gaminiai turi konkuruoti su kontrabandiniais produktais – taip iškreipiama rinką. Prarandami didžiuliai kiekiai potencialių pajamų, mažiau lėšų skiriama inovacijoms, gaminių kokybės tobulinimui, didėja nedarbas.²⁹ Tikslas yra kuo labiau padidinti legalios rinkos pajamas.

Įtaka visuomenei

4. **Nacionalinis saugumas ir organizuotų nusikaltimų skaičius.** Dideli kontrabandos mastai sukuria terpę kriminalinių grupuočių klestėjimui. Taip yra nuolatos pažeidinėjami demokratijos, žmogaus teisių ir teisiniai principai, skatinama korupcija valdžioje ir tarp paprastų piliečių. Todėl nusikaltimų skaičiaus sumažėjimas yra pasirenkamas kaip vienas iš kriterijų, veikiančių visuomenę.
5. **Pagarba įstatymui (pilietinis sąmoningumas).** Jei visuomenėje yra matoma, jog valstybė nesugeba susekti arba nubausti už neleistinus veiksmus, vyksta pagarbos valdžiai bei įstatymams erozija.³⁰ Taip pat, jei neleistiną elgesį galima lengvai pateisinti apskaičiuojama didesne jo ekonomine nauda, mažėja pilietinis sąmoningumas.³¹ Bus siekiama palyginti, kuri alternatyva didins piliečių pagarbą įstatymams.

²⁸ Elizabeth Allen, The Illicit Trade in Tobacco Products and How to Tackle It, International Tax and Investment Center, http://www.kangaroogroup.eu/DB_beelden/booklet_illicit_trade_tobacco_products.pdf psl. 13

²⁹ Ten pat, p. 13–14

³⁰ Algimantas Misiunas, Vladas Rimkus, Preconditions and Consequences of Illegal Goods Traffic, Intellectual Economics, 2007 p. 43–50

³¹ Faktai apie nelegalią prekybą tabako gaminiais, transcrime, 2013 http://www.transcrime.it/wp-content/uploads/2014/05/LITUANIA_LT_V10.pdf p. 59

6. **Visuomenės sveikata.** Nereguliuojamoje aplinkoje pigesnės cigaretės tampa prieinamos pažeidžiamiausioms visuomenės grupėms, pvz. nepilnamečiams. Taip nelegali tabako rinka kenkia viešosios sveikatos iniciatyvoms, siekiančioms sumažinti tabako vartojimą. Tyrimų rezultatai demonstruoja, jog nelegalios cigaretės yra gaminamos iš paties prastiausio tabako, jose yra iki penkių kartų daugiau nikotino bei kitų žalingų medžiagų, nei leistina. Bus vertinama, kurios programos padariniai labiau prisidėtų prie visuomenės sveikatos gerinimo.

6. Analizė ir prognozavimas

Pasirinkus alternatyvas ir apibrėžus jų vertinimo kriterijus, galima atlikti daugelio tikslų analizę. Bus vertinama kaip konkrečios alternatyvos pritaikymas paveiktų kiekvieną analizės vertinimo kriterijų.

1. **Valdžios išlaidos kovai su kontrabanda.** 2013 m. Lietuvos valstybės biudžeto išlaidos Valstybės sienos apsaugos tarnybai, esminiam organui, kovojančiam su cigarečių kontrabandos patekimu į Lietuvos teritoriją, siekė 185,5 mln. litų.³² Šiuo metu šios lėšos kasmet yra didinamos itin sparčiais tempais (pvz., 2012–2013 m. jos augo 9,5 mln. litų³³) bei pagal dabartines tendencijas, panašu, augs bent iki 2008 m. lygio – 239, 2 mln. litų.³⁴ Toks spartus augimas, laikantis dabartinės *status quo* politikos, nieko nuostabaus, yra reikalingas finansuoti visoms šiuo metu VSAT vykdomoms kovos su kontrabanda funkcijoms. Tačiau atsižvelgiant į tai, jog mūsų sumodeliuotas alternatyvusis „liberalusis“ kelias koncentruotųsi ne į sienos apsaugą, o akcizo mažinimą ir natūralų nelegalių cigarečių rinkos susitraukimą, mažėtų ir poreikis taip aktyviai rūpintis sienos apsauga ir didinti išlaidas, skirtas VSAT. Tai natūraliai reikštų ir mažesnes biudžeto išlaidas bei tai, jog „liberalusis“ variantas, remiantis šiuo kriterijumi, yra pelningesnis už dabartinį „konservatyvųjį“.

³² VSAT, 2013 m. veiklos aptarimas: <http://www.pasienis.lt/lit/Aptarta_praejusiu_metu_VSAT_veikla_foto/7068>.

³³ Ten pat.

³⁴ Lietuvos Respublikos Valstybės kontrolė, *Valstybinio audito ataskaita: Valstybės sienos apsaugos tarnybos veikla*: <www.vkontrolė.lt/failas.aspx?id=2014>.

2. **Valstybės biudžeto pajamos.** Turint omenyje, jog mūsų pasirinkto alternatyvaus kelio hipotetinį akcizą sudaro 2008 m. tarifas (79 litų už 1000 cigarečių bei 20 procentų nuo maksimalios mažmeninės kainos), šiuo atveju svarbiausia užduotimi tampa palyginti dabartinę bei to meto akcizo surinkimo situacijas, bei, remiantis ekonomine Lietuvos padėtimi, nustatyti bendrą ekonominę projekciją.

Kaip jau minėta, 2007–2009 m. radikaliai padidinus akcizo tarifą cigaretėms, įvyko žymūs pokyčiai rinkose: legalioji per 2007–2013 m. laikotarpį susitraukė bemaž dvigubai, o šešėline, iki tol sudariusi palyginus nežymią dalį, ėmė sparčiai augti ir šiuo metu sudaro maždaug 35 procentus visos cigarečių rinkos.³⁵ Tai natūraliai lėmė tai, jog nuo 2008 iki 2010 m. bendrojo akcizo surinkimas Lietuvoje smuko nuo 3,4 iki 3,0 milijardų litų, o akcizo pajamų plano įvykdymas dar 2008 m. krito žemiau 100 procentų ribos ir neperžengia jos iki šiol.³⁶ Turint omenyje, jog 2013 m. Lietuvos valstybės surinktų akcizo mokesčių suma vėl pasiekė 2008 m. lygį – 3,4 milijardus litų, o iš cigarečių surenkamų mokesčių dalis išliko panaši (maždaug 1/5 nuo bendrojo akcizo)³⁷ bei tai, jog 2013 m. Lietuvos ekonomika jau yra gerokai peržengusi 2008 m. lygį (BVP milijardais dolerių 2008 m. siekė 39,1, o 2013 m. – 42,2)³⁸ ir ekonominės krizės įtaka šiuo atveju yra nebereikšminga, galima pateikti tam tikrą išvadą.

Lyginant 2008 ir 2013 m., svarbu, jog tam tikri kintamieji (akcizo surinkimo sumos dydis, iš cigarečių surenkamo mokesčio proporcija) nesikeitė ir šių metų lyginimo atveju tampa neutraliais, bet keitėsi kiti dydžiai (palyginus, padidėjo Lietuvos BVP, išaugo šešėlinė ir sumažėjo legalioji rinka). Tai reiškia, jog šiuo metu sumažinus akcizą iki 2008 m. lygio ir išauginus legaliąją cigarečių rinką, kuri po 2007–2009 m. smuko

³⁵ EKT, *Studija „Akcizo mokesčiai Lietuvoje“*, p. 56, 60.

³⁶ EKT, *Studija „Akcizo mokesčiai Lietuvoje“*. Pristatymas, p. 6.

³⁷ Ten pat; EKT, *Studija „Akcizo mokesčiai Lietuvoje“*, p. 64; Lietuvos Respublikos Finansų ministerija, *Lietuvos Respublikos 2013 metų valstybės biudžeto vykdymas*: <http://www.finmin.lt/finmin.lt/failai/Biudzeto_vykdymas/2013_m_.pdf>, p. 1.

³⁸ Trading Economics, *Lithuania GDP*: <<http://www.tradingeconomics.com/lithuania/gdp>>.

dvigubai, akcizo (o tuo pačiu ir PVM) surinkimo lygis turėtų bet koku atveju kilti sparčiau nei tai vyksta dabar. Taigi, „liberalioji“ alternatyva šiuo atveju yra pranašesnė bei mūsų daugelio tikslų analizės lentelėje gaus didesnę įvertį nei „konservatyvusis“ *status quo*.

Pirmasis ir antrasis analizės kriterijai apibrėžia kontrabandos ir kovos su ja įtaką valstybės biudžetui. Kadangi pirmojo kriterijaus ir alternatyvų skirtumai kiekybiškai yra daug reikšmingesni nei antrojo, jiems bus suteiktas skirtingas svoris. Pirmojo kriterijaus įverčiui pritaikomas 0,6, o antrojo – 1,8 koeficientas.

3. **Teisėtos industrijos ir rinkos pajamų pokytis.** Euromonitor duomenimis, 2012 m. legalios cigarečių rinkos vertė buvo 1163,8 mln. litų³⁹. Kadangi net 35 proc. surūkomų cigarečių Lietuvoje yra kontrabandinės⁴⁰, legalių cigarečių rinkos vertė šalyje yra trečdaliu mažesnė negu turėtų būti. Šis praradimas galimai siekia apie pusę milijardo litų. Tai atneša nuostolių tabako įmonėms. Dideli kontrabandos mastai šalyje ypač iškraipo cigarečių rinką, nes mažmeninė cigarečių kaina Lietuvoje net 8 kartus didesnė negu kaimyninėje Baltarusijoje ir 4 kartus negu Rusijoje⁴¹. Nelegalūs produktai yra konkurencingesni savo kaina, kuri yra mažesnė kilmės šalyje nei prekės realizavimo šalyje dėl išvengiamų teisinių reguliavimų ir akcizo mokesčių. Tęsiant dabartinę vykdomą politiką ir aktyviai mažinant nelegalių rūkalų pasiūlą valstybėje, galimai sumažėtų pasiūla ir jų prieinamumas, tačiau tai nesumažintų atotrūkio tarp kainų. Konkurencingumo problema vis tiek išliktų, o tai yra viena pagrindinių priežasčių, verčiančių žmones rinktis kontrabandinius rūkalus. Taikant alternatyvią kovos su kontrabanda strategiją ir sumažinus cigarečių akcizą, automatiškai sumažėja kainų atotrūkis. EKT ekspertų

³⁹ Ernesto U. Savona, The Illicit Trade in Tobacco Products and How to Tackle It, International Tax and Investment Center, psl. 29–30. <http://www.kangaroogroup.eu/DB_beelden/booklet_illicit_trade_tobacco_products.pdf> [Žiūrėta 2014 06 10]

⁴⁰ Lietuva be šesėlio, Statistika. 2014. <<http://www.beseselio.lt/statistika>> [Žiūrėta 2014 06 10]

⁴¹ UAB “Ekonominės konsultacijos ir tyrimai“, Vilnius: 2014, psl. 57. <http://www.ekt.lt/wp-content/uploads/2014/02/Studija_Akcizo-mokestis-Lietuvoje.pdf> [Žiūrėta 2014 06 10]

išvadamis, tai viena efektyviausių priemonių mažinančių šėšėlinės ekonomikos mastą⁴².

Pagal šį kriterijų, tabako gaminių akcizo mažinimas yra rezultatyvesnė kovos su šėšėliu strategija, kuri padėtų didinti legalios rinkos konkurencingumą lyginant su nelegalios.

4. **Nacionalinis saugumas ir organizuotų nusikaltimų skaičius.** Lietuvoje, lyginant su kitomis valstybėmis, nusikalstamumo lygis yra gana aukštas.⁴³ Visuomenės nuomone, kontrabanda yra viena pagrindinių tokių rodiklių priežasčių. Visgi, remiantis statistika, galima teigti, jog pastaruoju metu registruojamas bendras nusikalstamumo sumažėjimas. Tai lemia ir saugumo jausmo Lietuvoje augimą.⁴⁴

Šias tendencijas galima sieti su sėkmingai tobulinama sienų apsaugos sistema. 2013 m. ikiteisminiuose tyrimuose sulaikyta 84,6 mln. vnt. cigarečių, t. y. 37 proc. mažiau, palyginti su 2012 m. (133,69 mln. vnt. 1). Ikiteisminiuose tyrimuose sulaikytų prekių vertė – 32,7 mln. Lt, t. y. 32 proc. mažiau, palyginti su 2012 m. (48,06 mln. Lt). Vadinasi, diegiamos naujos atneša teigiamų rezultatų ir pastebimai mažina nelegalių tabako gaminių pasiūlą Lietuvoje.

Antrosios alternatyvos implikuojamas sienų apsaugos finansavimo augimo mažinimas, greičiausiai, po kurio laiko vėl padidintų kontrabandininkų galimybes įvežti į Lietuvą nelegalius tabako gaminius, ir lemtų jų pasiūlos išaugimą, o tai suponuotų didesnius nusikalstamumo rodiklius ir sumažintų saugumo jausmą. Abiejų alternatyvų siūlomos politikos įvertinimas leidžia teigti, jog, siekiant užtikrinti nacionalinį saugumą ir sumažinti organizuotų nusikaltimų skaičių, *status quo* yra geresnis pasirinkimas.

5. **Pagarba įstatymui (pilietinis sąmoningumas).** Lietuvoje bausmės už kriminalinius nusikaltimus daugelyje NPTG atvejų yra labai griežtos.

⁴² Ten pat, psl. 58.

⁴³ (užimama 72 vieta iš 156 valstybių.) http://www.transcrime.it/wp-content/uploads/2014/05/LITUANIA_LT_V10.pdf

⁴⁴ Ten pat.

Daug įvairių institucijų yra įsijungusios į kovą su kontrabanda. Kasmet yra susekama vis daugiau neleistinių atvejų.⁴⁵ Tai parodo, jog valstybė yra pajėgi ir suinteresuota bausti už pažeidimus šioje srityje – nepagarba įstatymui nekyla iš požiūrio, kad valstybė nesugeba jų apginti. Nepaisant to, šiuo metu Lietuvoje daugiau kaip 60% gyventojų pateisina šešėlinės produkcijos vartojimą ir ją pasitiki (plg. Estijoje – 36%)⁴⁶.

Pagrindines priežastis, kodėl yra jaučiama tokia nepagarba įstatymams, nukreiptiems prieš kontrabandą, anonimiškai įvardija patys nelegalių tabako gaminių vartotojai ir prekyautojai. Dažniausiai yra pažymima, jog šių įstatymų laikymasis atneša didžiulius finansinius nuostolius.⁴⁷ Kontrabandinio tabako pirkimas yra suvokiamas kaip būdas „vogti iš turtuolio ir atiduoti vargšui“ arba laikomas priemone atkeršyti už vyriausybės vartojamas nepriimtinas priemones.⁴⁸ Reiškia, jog visi veiksniai, mažinantys pilietinį sąmoningumą, gali būti paaiškinami ekonomiškai. Todėl ryškus legalių ir nelegalių prekių kainų skirtumas ugdo nepagarbą įstatymui. Galima daryti išvadas, jog sumažėjus legalių cigarečių kainai, visuomenė mažiau pateisintų prekybą kontrabandiniais gaminiais. Tai lemtų didesnę pagarbą ir kitiems įstatymams bei didintų pilietinį sąmoningumą. Kalbant apie visuomenės (ne)pagarbos įstatymui priežastis ir kaitą, siūloma akcizo mažinimo alternatyva turėtų atnešti teigiamų rezultatų.

6. **Visuomenės sveikata.** Tabako gaminių vartojimas daro neigiamą įtaką visuomenės sveikatai. O nelegalių gaminių daroma žala dar didesnė, nes juose nepaisoma jokių kriterijų – yra daugiau kenksmingų medžiagų, nei leistina.

Pasirinkus dabartinės strategijos tęstinumą, nelegalių rūkalų pasiūla Lietuvoje mažėtų. Tai yra teigiamas rezultatas vertinant tai, kad kontrabandinių cigarečių yra lengviau įsigyti nepilnamečiams, o ši grupė

⁴⁵ Faktai apie nelegalią prekybą tabako gaminiais, transcrime, p. 52– 55

⁴⁶ EKT, Studija „Akcizo mokėstis Lietuvoje“, p. 59

⁴⁷ Vismantas Žuklevičius, Lietuviai pateisina cigarečių kontrabandą, ekonomika.lt, 2014-01-11 [Žiūrėta 2014 06 03] <<http://www.ekonomika.lt/naujiena/lietuviai-pateisina-cigareciu-kontrabanda-47151.html?page=1>>

⁴⁸ Faktai apie nelegalią prekybą tabako gaminiais, transcrime, p. 59

ypač pažeidžiama. Sumažėjęs kontrabandos kiekis lemtų teigiamus padarinius visuomenės sveikatai, nes kontrabandinėse cigaretėse beveik visada nustatomas daug didesnis nikotino ir kitų kenksmingų medžiagų kiekis. Išlaikant akcizą aukštą, dėl finansinių priežasčių neturėtų augti rūkančių žmonių skaičius, o dėl griežtos sienų apsaugos, galimybės įsigyti sveikatai kenksmingų nelegalių cigarečių labai sumažėtų.

Valstybė taiko įvairius reguliavimus, kurių tikslas – mažinti rūkančiųjų skaičių ir riboti cigarečių prieinamumą.⁴⁹ Pasirinkus „liberaliąją“ mūsų alternatyvą, mažėtų akcizo mokestis. Reiškia viena iš esminių priemonių, skirtų mažinti rūkančiųjų skaičių, taptų nebe tokia veiksminga. Pasekoje to, atsirastų galimybė, kad atsirastų daugiau tabako gaminių vartotojų, tai lemtų didžiulę žalą visuomenės sveikatai. Kadangi nestiprinant sienų apsaugos įvežamų nelegalių cigarečių kiekiai išliktų tokie patys arba net išaugtų, valstybėje ir toliau egzistuočių palanki terpė įsigyti pigesnių už legalius, tačiau labai kenksmingų kontrabandinių rūkalų. Taip pat nebūtų sumažintos sąlygos nepilnamečių rūkymui. Tai skatintų tabako gaminių pasiekiamumas „juodojoje“ rinkoje, o jau dabar net 72% 15–16m. moksleivių teigia, kad rūkalų įsigyti yra lengva⁵⁰. Įvertinus abiejų alternatyvų padarinių įtaką visuomenės sveikatai, paaiškėja, kad šioje srityje „laimi“ status quo išlaikymas.

Išvados

Remiantis itin opia ir aktualia prekybos nelegaliais tabako gaminiiais problema Lietuvoje, buvo atliktas analizės politikai tyrimas. Juo siekiama rasti geriausią būdą, kaip sumažinti nelegalių cigarečių ir kitų tabako gaminių prekybos ir vartojimo kiekius Lietuvoje. Tam pasirinktas MGA (multi-goal analysis) metodas. Analizėje nagrinėjamos dvi alternatyvos – „konservatyvioji“,

⁴⁹ LR Seimas, Tabako kontrolės įstatymas. Vilnius: 1995. <http://www3.lrs.lt/pls/inter2/dokpaieska.showdoc_l?p_id=266840> [Žiūrėta 2014 06 10]

⁵⁰ Algimantas Šimaitis, 15–16 metų paauglių alkoholio, tabako ir kitų narkotikų vartojimo tendencijos ir prencija Lietuvoje, Jaunųjų mokslininkų darbai, Nr. 1 (22), 2009 <http://www.su.lt/bylos/mokslo_leidiniai/jmd/09_01_22/simaitis_22.pdf> p. 186 [Žiūrėta 2014 06 10]

atitinkanti status quo, ir „liberalioji“. Pirmoji vadovaujasi griežta nelegalių tabako gaminių pasiūlos ribojimo strategija – bendrais Lietuvos valstybės vidaus institucijų projektais, sienos apsaugos ir kontrolės mechanizmais, tarptautiniais susitarimais ir kt. priemonėmis stengiamasi kaip įmanoma labiau apriboti įvežamos kontrabandos kiekius. Antroji siūloma alternatyva implikuoja dabartinės politikos ir tabako gaminių akcizo reguliavimo pokyčius – siūloma mažinti akcizą ir skirti mažiau lėšų sienos apsaugai, motyvuojant tuo, jog, sumažėjus akcizui, padidės legalių rūkalų perkamumas, o kontrabandinių tabako gaminių paklausa smuks. Analizė atlikta kiekvieną alternatyvą nagrinėjant pagal šešis kriterijus, suskirstytus į dvi dimensijas – įtaką ekonomikai ir visuomenei.

Įvertinus valdžios išlaidas kovai su kontrabanda, valstybės biudžeto pajamų bei teisėtos industrijos ir rinkos pajamų pokyčius, bei pagarbos įstatymas augimą, „liberalioji“ alternatyva atrodo tinkamesnė už status quo. O išanalizavus programų padarinius nacionaliniam saugumui ir visuomenės sveikatai, paaiškėja, kad status quo išlaikymas šiose srityse atneštų geresnių rezultatų. (Priedas Nr. 1)

Įverčiams buvo suteikta kiekybinė išraiška. Geriau atitinkančiai kriterijaus nurodomą tikslą buvo suteiktas didesnis įvertis (atitinkamai 1 ir 2). Susumavus kiekvienos alternatyvos vertinimą abejose dimensijose, efektyvesnė ir tinkamesnė alternatyva pasirodė liberalioji. (Priedas Nr. 2) Jos implikuojamas akcizo mažinimas ir lėšų sienos apsaugai didinimo sustabdyimas turėtų mažesniais kaštais atnešti didesnę naudą siekiant išspręsti darbe nagrinėjamą problemą – kokiomis priemonėmis Lietuvoje turėtų būti kovojama su nelegaliais tabako gaminiais. Daromos prielaidos, jog pagrindinė didelių kontrabandos mastų Lietuvoje priežastis yra reikšmingas skirtumas tarp legalių ir nelegalių tabako gaminių kainos. Tai leidžia teikti rekomendacijas, jog siekiant sumažinti cigarečių kontrabandos srautus, Lietuvos strategija turėtų būti nukreipta į paklausos mažinimą: o to priemone turėtų tapti mūsų siūloma „liberalioji“ alternatyva – akcizo ir sienos apsaugai skirtų lėšų augimo mažinimas.

Priedas Nr. 1

	I. Status quo ("konservatyvusis" kelias)	Paly- gini- mas	II. Cigarečių akcizo mažini- mas bei lėšų, skirtų sienos apsaugai, apribojimas („liberalusis“ kelias)
1. <i>Valdžios išlai- dos kovai su kontrabanda</i>	Daugiau nei 185 mln. litų 2013m. + Sparčiais tempais kasmet didėjantis skiriamų lėšų kiekis.	<	Nebedidinamos sienos apsaugai skiriamos sumos.
2. <i>Valstybės biu- džeto pajamų pokytis</i>	Akcizo surinkimas pasie- kė prieškrizinį lygį (apie 700 mln. Lt.)	<	Valstybės pajamos, gauna- mos iš akcizo surinkimo, išaugtų lyginant su status quo.
3. <i>Teisėtos indus- trijos ir rinkos pajamų pokytis</i>	Metinės industrijos pajamos daugiau nei 1 mlrd. litų, ta- čiau apie 35 proc. surūkomų cigarečių yra kontraban- dinės, reiškia legali rinka praranda didžiules sumas	<	Sumažėjęs nelegalių taba- ko gaminių konkurencin- gumas – išaugęs teisėtos industrijos pelnas
4. <i>Nacionalinis saugumas ir organizuotų nusikaltimų skaičius</i>	Dėl sugriežtintos sienos apsaugos, kasmet sulaikoma vis daugiau kontrabandi- ninkų. Fiksuojamas pasto- vus nusikaltimų skaičiaus mažėjimas.	>	Prognozuojamas kon- trabandinių nusikaltimų skaičiaus pastovumas arba didėjimas, vedantis į nacionalinio saugumo sumažėjimą.
5. <i>Pagarba įstaty- mui (pilietinis sąmoningum- as)</i>	Apie 60 proc. piliečių pa- teisina prekybą kontraban- dinėmis cigaretėmis – labai žema pagarba įstatymui.	<	Dėl sumažėjusio legalių ir nelegalių prekių skirtumo, kontrabanda taptų mažiau pateisinama – auganti pagarba įstatymui.
6. <i>Visuomenės sveikata</i>	Dėl griežtos sienų apsaugos, galimybės įsigyti sveikatai kenksmingų nelegalių ciga- rečių tolygiai mažėtų	>	Atsirastų daugiau galimy- bių įsigyti nelegalių tabako gaminių – žala visuomenės sveikatai

Priedas Nr. 2

Analizuojamos dvi alternatyvos. Siekiant kuo tiksliau jas palyginti, suteikiamas 1 arba 2 įvertinimas kiekvienos programos poveikiui siekiant skirtingų tikslų (geresnė alternatyva gauna 2). Įvertinimams suteikus pasirinktus svorius, gaunami galutiniai balai. Juos susumavus, galima daryti išvadas kuri alternatyva yra tinkamesnė.

	I. Status quo („konservatyvus“ kelias)	Palyginimas	II. Cigarečių akcizo mažinimas bei lėšų, skirtų sienos apsaugai, apribojimas („liberalusis“ kelias)
1. Valdžios išlaidos kovai su kontrabanda (koeficientas 0,6)	$1 \cdot 0,6 = 0,6$	<	$2 \cdot 0,6 = 1,2$
2. Valstybės biudžeto pajamų pokytis (koeficientas 1,8)	$1 \cdot 1,8 = 1,8$	<	$2 \cdot 1,8 = 3,6$
3. Teisėtos industrijos ir rinkos pajamų pokytis	1	<	2
4. Nacionalinis saugumas ir organizuotų nusikaltimų skaičius	2	>	1
5. Pagarba įstatymui (pilietinis sąmoningumas)	1	<	2
6. Visuomenės sveikata	2	>	1
Įverčių suma:	8,4	<	10,8

Balų daugelio tikslų analizėje suteikimas leidžia teigti, jog Lietuvai tinkamesne galima laikyti „liberaliąją“ alternatyvą, siūlančią mažinti akcizo mokestį. Jos kiekybinis įvertis būtų 10,8, lyginant su 8,4, kuriais įvertinamas dabartinis status quo.

Dr. Vytauto Kuokščio komentaras:

Pasirinkta neabejotinai aktuali tema ir problema. Į ją pažvelgta pakankamai originaliai. Darbo tyrimo pagrindas – daugelio kriterijų (daugelio tikslų) analizė – yra tinkama ir gerai pritaikyta. Sveikinta tai, kad stengiamasi pateikti konkrečius skaičiavimus ir vertinimus. Galbūt darbas pernelyg platus, tačiau toks požiūris taip pat pateikia įdomių įžvalgų.

KAS NUTIKO GANDRAMS? SUMINIO GIMSTAMUMO RODIKLIO SKIRTUMAI KETURIOSE VAKARŲ EUROPOS ŠALYSE (LYGINAMOJI POLITIKA)

*Agnė Baliukonytė, Linas Braukyla,
Raimonda Mackevičiūtė, Marija Norkūnaitė,
Inesa Ulichina*

Įvadas

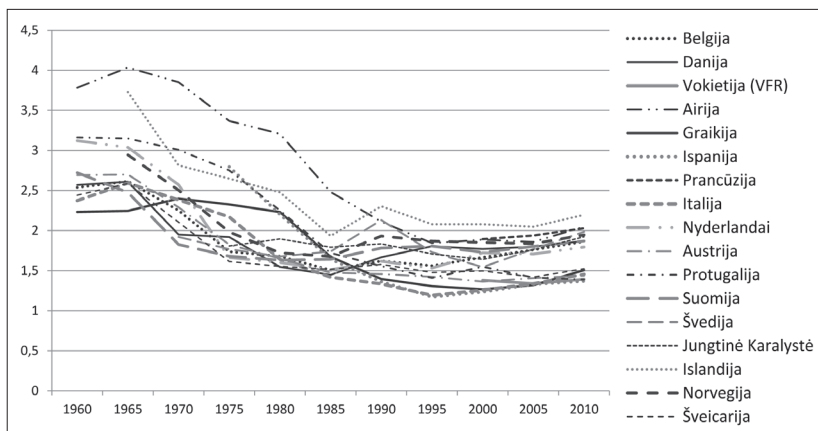
Jau nuo XIX a. pastebima, jog Vakarų Europos demografiniai rodikliai krenta. Viena labiausiai išsivysčiusių ir turtingiausių pasaulio regionų nuolat eskaluojama mažų gimstamumo reitingų problema. Baiminamasi ypač spartaus žemyno „senėjimo“ proceso.¹ Šis dažnai matomas kaip determinuotas priežasčių ir sąlygų, kurios negali būti pakeistos. Ieškoma priežastinių ryšių tarp žemų gimstamumo rodiklių ir aukšto išsivystymo lygio, ekonomikos augimo, išsilavinimo. Kadangi šios priežastys yra lemiamos faktorių, kurie visuomenei teikia naudą, ši problema dažniausiai ignoruojama.

Į demografinius rodiklius yra įtraukiami trys esminiai kintamieji: 1) gimstamumas, 2) mirtingumas ir 3) migracijos srautai². Gimstamumo ir mirtingumo santykis yra apibrėžiamas kaip natūralus prieaugis. Vakarų Europoje mirtingumo rodikliai stabiliai krenta, t.y. gyvenimo trukmė ilgėja, gyvenimo sąlygos gerėja, mirčių skaičius per metus tūkstančiui gyventojų mažėja. Nepaisant to, rodiklių kritimas būdingas ir gimstamumui. O blogiausia tai, kad gimstamumo rodikliai mažėja daug sparčiau nei mirtingumo.

¹ Joel Kotkin, What's Really Behind Europe's Decline? It's The Birth Rates, Stupid, Forbes, 2012-05-30 <<http://www.forbes.com/sites/joelkotkin/2012/05/30/whats-really-behind-europes-decline-its-the-birth-rates-stupid/>> [žiūrėta 05-13]

² Russ Long, Introduction to Demography, 2012 <<http://dmc122011.delmar.edu/socsci/rlong/intro/pop-101.htm>> [žiūrėta 05-19]

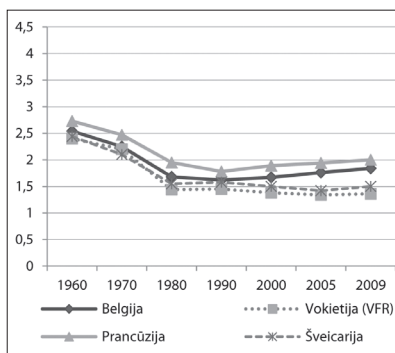
Analizuojant gimstamumo rodiklius Vakarų Europoje kaip vienas objektyviausių kriterijų išskiriamas vaisingumas (fertility). Šis apibrėžiamas kaip palikuonių skaičius vienai porai, individui ar populiacijai. Svarbu pabrėžti, jog vaisingumas neturėtų būti painiojamas su produktyvumu (fecundity), kuris aiškinamas biologinėmis galimybėmis turėti vaikų. Vaisingumas matuojamas pasitelkiant suminį gimstamumo rodiklį (Total Fertility Rate — TFR). Tai yra vaikų skaičius, kurių susilauktų moteris, jei „pragyventų“ gimdymui skirtus metus (nuo 15 iki 49), skaičiuojant pagal nustatyto laiko atskirų amžiaus grupių gimdymo dažnius. Pastovaus dydžio populiacijos rodiklis būtų maždaug 2,1. TFR yra sintetinis rodiklis, neatsižvelgiantis į jokios realios moterų grupės produktyvumą ir tarpgrupinius skirtumus. Taigi galima teigti, kad tiriant mažėjančių gimstamumo rodiklių problematiką yra logiška ir pagrįsta analizuoti TFR dinamiką.

Šaltinis: Eurostat, Hara (2003).

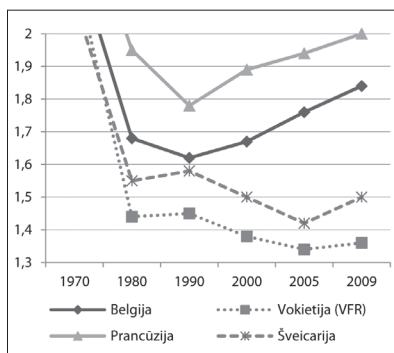
Įsigilinus į statistinius duomenis apie Vakarų valstybių TFR įverčio kaitą, išryškėja viena įdomi tendencija. XX a. antrojoje pusėje demografiniai rodikliai ėmė kristi be išimties visose Vakarų Europos šalyse. Tačiau, dar apie 1960 m. buvę panašūs, vaisingumo rodikliai išsiskyrė. Analizei pasirinktos keturios Vakarų Europos valstybės yra panašios savo išsivystymu: jas jungia bendra istorinė patirtis, kultūra, geopolitinė padėtis, panašios

gyvenimo sąlygos, apimančios žmogaus dvasinę, socialinę ir fizinę gerovę. Tačiau problema išryškėja mąstant apie kardinaliai skirtingą vaisingumo rodiklių dinamiką šiose valstybėse. Prancūzijoje vaikų skaičius vienai moteriai smuko lėtai ir palyginus nedaug, o kitos šalys, pavyzdžiui, Belgija, Vokietija ir Šveicarija, patyrė daug didesnę nuosmukį. Dar vėliau, Belgijos rodikliai ėmė kilti, Šveicarijoje jie didėjo lėčiau, o Vokietijoje liko labai žemi. Būdamos panašioje padėtyje, šios keturios šalys patyrė visiškai skirtingus demografinių pokyčių scenarijus.³

Gimstamumo rodikliai (a)

Šaltinis: Eurostat, Hara (2003)

Gimstamumo rodikliai (b)

Šaltinis: Eurostat, Hara (2003)

Analizuojant skirtingų valstybių TFR raidą, žiūrima į kiekvieną valstybę atskirai ir taip bandoma nustatyti priežastis.⁴ Mokslinėje literatūroje atsiveria spraga, nes nėra stengiamasi skirtingų rodiklių paaiškinti taikant lyginamąjį metodą. Bandant užpildyti šį akademinį vakuumą darbas bus padalintas į keturias pagrindines dalis, prieš kurias seks smulkesnis įsigilinimas į problemą ir metodo pristatymas. Pirmojoje dėstymo dalyje bus lyginama

³ Eurostat, Total fertility rate, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/images/e/e8/Total_fertility_rate%2C_1960-2011_%28live_births_per_woman%29.png> [žiūrėta 2014-05-26].

⁴ Spiegel Online International, „A Land Without Children: Why Won't Germans Have More Babies?“, 2011 <<http://www.spiegel.de/international/germany/a-land-without-children-why-won-t-germans-have-more-babies-a-779741.html>>.

valstybių vykdoma sveikatos politika, antrojoje — migracijos srautai, trečiojoje ir ketvirtojoje dalyse — valstybių pasirinktos šeimos politikos. Tokiu būdu bus siekiama atsakyti į pagrindinį tyrimo klausimą, kokie būtent kintamieji ir kaip lemia išsiskyrusią valstybių TFR dinamiką.

1. Metodologija

Savo tyrimą grįsime sisteminė proceso analize⁵. Tai lyginamosios politikos metodas, skirtas atrinkti problemai spręsti tinkamas teorijas, analizuojant įvykių raidą. Į viską žvelgsime tik iš keturių šalių (Prancūzijos, Belgijos, Šveicarijos ir Vokietijos) perspektyvos, todėl galėsime giliau pažinti atskirus atvejus, surasti subtilesnius ryšius ar sąveikas bei atmesti arba patikslinti jau esančias teorijas.

Pirmiausia mes peržiūrėsime jau esančius demografinių ir vaisingumo pokyčių aiškinimus. Turėdami daugiau duomenų apie kiekvieną šalį ir kontekstą, peržvelgsime ryškiausias teorijas ir bandysime pritaikyti jas valstybių skirtumams. Daugelis aprašytų dėsningumų grindžiami statistine duomenų analize ir didesnio atvejų skaičiaus stebėjimu, todėl tikėtina, kad visas jas reikės vienaip ar kitaip modifikuoti.

Vėliau, turėdami teorinį kontekstą (tinkamų ar netinkamų teorijų apžvalgą), atliksime sisteminę proceso analizę. Nagrinėdami šalių skirtumus trejose sferose — sveikatos apsaugoje, migracijos politikoje ir šeimos politikoje (institutinėse šeimų sąlygose) — atrasime reikšmingus kintamuosius ir ryšius tarp jų, jau galinčius nušviesti TFR skirtumus tarp keturių šalių.

Galiausiai, radę reikšmingiausius kintamuosius, dar kartą žvelgsime į istorinį procesą. Kadangi demografijos rodikliams įtaką daro daugelis šalyje veikiančių ilgalaikių veiksnių, jie turi aiškią priklausomybę nuo kelio. Ją mes bandysime atskleisti nagrinėdami pagrindinių kintamųjų raidą laike.

⁵ Peter A Hall, „Aligning Ontology and Methodology in Comparative Politics“. Kn. Mahoney, James ir Dietrich Rueschmeyer (sud.). *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 373–404.

2. Teorijų taikymas keturioms Vakarų Europos šalims

Demografiniai pokyčiai Europoje nėra nauji. Mažu gimstamumu Europa pasižymėjo dar prieš Pirmąjį Pasaulinį karą. Tačiau naujo mokslininkų dėmesio gimstamumo rodikliai susilaukė tiek dėl dar nematytų jų žemumų, tiek dėl nykstančių senų ir atsirandančių naujų dėsningumų⁶.

Klasikinės „demografinio perėjimo teorijos“ nuspėjo, kad modernios valstybės pasieks vis didesnę modernizacijos lygį ir gimstamumas kris. Pagal šį požiūrį, kuris formavosi XIX a. pab.–XX a. pradž. valstybės išgyvena tris etapus: prieš-pereinamąjį (pre-transition), pereinamąjį (transition) ir post-pereinamąjį (post-transition). Pirmąjį etapą žymi didelis gimstamumas ir didelis mirtingumas; antrąjį — sumažėjęs mirtingumas ir vis dar didelis gimstamumas (todėl populiacija smarkiai didėja); trečiąjį — mažas mirtingumas ir mažas gimstamumas⁷. Šis spėjimas tikrai pasitvirtino.

Visgi tai labai abstraktus spėjimas. Paaiškėjo, kad daugelis empirinių atvejų arba prieštarauja tiesmukam „demografinio perėjimo teorijos“ taikymui, arba reikalauja išsamesnio paaiškinimo. Europoje, kuri trečiąjį etapą pasiekė bent prieš šimtą metų, reikėjo naujų teorijų. Universalios demografinės teorijos tapo nebetinkamos aiškinti XX a. antrosios pusės Vakarų Europos gimstamumo mažėjimą dėl dar vienos priežasties: jos kurtos pagal vakarietišką pasaulį. Caldwell pastebėjo, kad teorijose figūruojanti „modernizacija“ tėra „vesternizacija“⁸ — Vakarų modernizacijos modelis, kuris dažnai primetamas kitoms šalims, bet tikrai nėra vienintelis. Peržvelgus socio-ekonominius, ekonominius, institucinius, kultūrinius, idėjinius ir kitus „demografinio perėjimo“ pagrindimus, tenka atsisakyti universalistinio požiūrio, ypač nagrinėjant Vakarų Europos valstybes⁹.

⁶ Francesco C. Billari, „Europe and its Fertility: From Low to Lowest Low.“ *National Institute Economic Review*, 194, 2005, 56–73.

⁷ Jean-Claude Chesnais, „The Demographic Transition Theory.“ *Encyclopedia of Life Support Systems*.

⁸ John C Caldwell, „Toward A Restatement of Demographic Transition Theory.“ *Population and Development Review*, 2 (3/4), 1976, 321–366.

⁹ Dudley Kirk, „Demographic Transition Theory.“ *Population Studies*, 50, 1996, 361–387.

Kai kurie tyrėjai¹⁰ dešimtąjį dešimtmetį laiko lūžiniu, bet dar iki tada gimstamumo rodikliai (svarbiausias iš jų — suminis gimstamumo indeksas arba TFR¹¹) Vakarų Europoje žymiai krito (žr. 1 grafiką). Bendrą tendenciją galima aiškinti šalių panašia istorine situacija (po visą žemyną apėmusio Antrojo pasaulinio karo kilęs, o vėliau atsitraukęs demografinis pakilimas, dar vadinamas „baby boom“), vis panašėjančia kultūra (ypač visą Vakarų Europą apėmusi seksualinė revoliucija ir silpstantis šeimos vaidmuo), sinchroniškai vykstančiais socio-ekonominiais (moterų įsitraukimas į darbo rinką) bei mediciniais pokyčiais (plintančios hormoninės kontracepcijos priemonės), visur augančiu pragyvenimo lygiu ir panašiai. Dėl visų šių priežasčių panašiu metu Vakarų Europoje imta gimdyti mažiau vaikų.

Žinoma, šalia to, kad yra viena bendra visų šalių TFR trajektorija, matyti ir skirtumai. Jiems tirti reikalinga lyginamoji analizė. Bendra tendencija ir ją aiškinančios priežastys gali padėti spręsti per didelio kiekio kintamųjų problemą: daugelis svarbių gimstamumui veiksnių yra vienodi visoms šalims. Be to, lyginant valstybes, kurių gimstamumas nagrinėjamo periodo pradžioje buvo labai panašus, o išsiskyrė tik vėliau, eliminuojama dar daugiau kintamųjų. Taip atsisojus nereikšmingus kintamuosius lieka (ar bent jau tenka viltis, kad lieka) viena pagrindinė veiksnių grupė: valstybių vykdoma politika. Panašų iššūkį — gimstamumo mažėjimą — šalys sutiko skirtingai. Darome prielaidą, kad aktyviu valstybių veikimu per politiką galima paaiškinti Vakarų Europos šalių vaisingumo rodiklių pokytį.

Nors tyrimui pasirinkome keturias šalis, kurios 1960 metais buvo panašios savo suminio gimstamumo rodikliais, visgi visai Vakarų Europai būdingo TFR nuosmukio metu valstybės išsiskyrė. Prancūzijos suminis gimstamumo indeksas nekrito taip smarkiai ir ilgai nei atsitiesė; Belgijos krito labiau, bet vėliau stabiliai kilo. Vokietijos ir Šveicarijos rodikliai krito labai žemai, bet net ir čia yra skirtumas, kuris išlieka: Šveicarija laikosi kiek geriau.

¹⁰ Billari, 2005; Joshua R. Goldstein, Tomáš Sobotka, Aiva Jasilionienė, „The End of ‘Lowest-Low’ Fertility?“ MPIDR (2009–029). Rostock, 2009.

¹¹ Total fertility rate. Tai vaikų skaičius, kurių susilauktų moteris, jei „pragyventų“ gimdymui skirtus metus (nuo 15 iki 49), skaičiuojant pagal nustatyto laiko atskirų amžiaus grupių gimdymo dažnius. Pastovaus dydžio populiacijos rodiklis būtų maždaug 2.1.

Lyginant tik keturias valstybes ir pasineriant į gilesnį atvejų pažinimą, išryškėja daugelio vaisingumo rodiklių kaitą aiškinančių teorijų ribotumas, todėl naudosime sisteminę proceso analizę. Keturių šalių gimstamumo rodiklių dinamika yra sudėtinga įvykių ir priežasčių grandinė. Ją reikia išpinti ir, atrenkant gilesnės analizės neatitinkančius aiškinimus, pritaikyti tinkamiausią teorinį pagrindą. Darbe tai bus atliekama peržiūrint įtakingiausias teorijas keturių mūsų lyginamų šalių kontekste. Svarbu pabrėžti, kad jų tvarka bus kiek atsitiktinė.

Analizę pradėti vertėtų atmetant požiūrį, kad gimstamumo rodiklius išskirtinai lemia piniginė parama. Visų Vakarų šalių moterys vidutiniškai nori turėti daugiau, nei 2 vaikus. Manoma, kad, egzistuoja tik skirtumas tarp noro ir galimybių, o antrąsias riboja ištekliai. Kiek valstybė geba palengvinti vaikų „kainą“, tiek didėja ir gimstamumas. Visgi požiūris nepasitvirtino: santykis tarp esamo ir norimo vaikų skaičiaus yra toks pats Vokietijoje ir Prancūzijoje — 0,7¹², o šių šalių TFR labai skiriasi.

Suminio gimstamumo rodiklio nuosmukis kartais aiškinamas paties rodiklio specifika. Jei šalies moterys nusprendžia atidėti vaikų gimdymą, TFR sumažėja labiau, nei tikras gimstamumas. Tačiau dėl biologinių priežasčių atidėti negalima per ilgai, todėl galima būtų tikėtis suminio gimstamumo indekso atsistatymo¹³. Tokiu pavyzdžiu laikomos JAV, kur pakoregavus indeksą matyti, jog didelio gimstamumo nuosmukio nebuvo, nors TFR ir buvo nukritęs¹⁴.

Rasta ir koreliacija tarp vaikų atidėjimo ir TFR¹⁵. Visgi net ir pakoreguotas indeksas nepakeičia esmės: TFR pakyla per 0,2 ar 0,3 punkto visose šalyse. Tuo labiau, kad pirmo vaiko atidėjimo rodikliai¹⁶ nekoreliuoja su mūsų nagrinėjamų šalių rodiklių tendencijomis: pirmame etape (1970–1995 m.)

¹² Gosta Esping-Andersen et al., *Why We Need a New Welfare State*. New York: Oxford University Press, 2002.

¹³ Goldstein et al., 2009.

¹⁴ John Bongaarts, Griffith Feeney, „On the Quantum and Tempo of Fertility.“ *Population and Development Review*, 24 (2), 1998, 271–291.

¹⁵ Francesco C Billari., „Lowest-Low Fertility in Europe: Exploring the Causes and Finding Some Surprises.“ *The Japanese Journal of Population*, 6 (1), 2008, 2–18.

¹⁶ OECD, 2012 duomenys.

Prancūzijos ir Vokietijos moterų nėštumą atidėjo labiausiai (bet panašiai), o tarp jų ir yra didžiausias skirtumas. Galiausiai, po staigaus TFR kritimo 1970–1980 m. jau praėjo bent 30 metų, o rodikliai nekyla¹⁷. Nėštumo atidėjimo aiškinimas mums daug nepasako.

Įdomi yra teorinė prieiga, TFR dinamiką grindžianti moterų įsitraukimu į darbo rinką. Tačiau ryšys yra netikėtas. 1983 m. jis buvo atvirkštinis (ten, kur moterų aktyviau jungėsi į darbo rinką, gimstamumas buvo mažesnis), o 2008 m. jau pastebimas stiprus tiesioginis ryšys¹⁸. Vakarų Europos visuomenės persitvarkė taip, kad moterų įtraukimas į darbo rinką ėmė smarkiai tiesiogiai koreliuoti su vaisingumo rodikliais. Deja, taikomas šis abstraktus modelis, neatsižvelgiantis į kitus esminius faktorius, mūsų šalims irgi netinka. Didžiausią moterų įtrauktumą (apie 60 proc.) turi Šveicarija, Prancūzijos ir Vokietijos rodikliai panašūs (51 ir 53 proc.), o Belgijos yra kiek mažesni (47 proc.)¹⁹. Netiko jis ir pirmuoju laikotarpiu, 1983 metais, kai Vokietijoje moterų darbo rinkoje buvo kiek mažiau nei Prancūzijoje, o TFR smuko daug žemiau²⁰.

Tokiu pačiu — iš pradžių, atvirkštiniu, o vėliau tiesioginiu — ryšiu pasižymi ir dar vienas aiškinimas: suminių gimstamumo rodiklį lemia santuokos silpnėjimas, t.y. proporcija vaikų, gimusių ne santuokoje. Iki tol buvęs, nors ir silpnas, atvirkštinis ryšys (kuo didesnė dalis vaikų gimsta ne santuokoje, tuo mažesnis TFR), prieš 1990 m. tapo stipriu tiesioginiu ryšiu²¹. Pagal 2007–2008 metų duomenis, Prancūzijoje nesantuokinių vaikų dalis yra 51,6 proc., Belgijoje 39 proc., Vokietijoje 32,1 proc., o Šveicarijoje 17,1 proc.²². Atmetus Šveicariją, tendencija lieka neprieštaringa. Tačiau bėda ta, kad šalių suminiai gimstamumo rodikliai išsiskyrė daug anksčiau,

¹⁷ Ron Lesthaeghe, Paul Willems, „Is Low Fertility a Temporary Phenomenon in the European Union?“ *Population and Development Review*, 25 (2), 1999, 211–228.

¹⁸ Ronald R. Rindfuss, Karen Benjamin Guzzo, S.Philip Morgan, „The changing institutional context of low fertility.“ *Population Research and Policy Review* 22, 2003, 411–438; Anton Hemerijck, *Changing Welfare States*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

¹⁹ Pasaulio banko duomenys 2009–2013 metams.

²⁰ Hemerijck, 2013: 65.

²¹ Rindfuss, 2003: 429.

²² United Nations, World Fertility Report 2009.

dar 1980 m. (žr. grafiką b), kai reikšmingo ryšio tarp veiksmų nebuvo. Jei dabartinį gimstamumą ši hipotezė paaiškintų neblogai, tai TFR kaitai kelių dešimtmečių tarpe ji netinkama.

Šalis galima būtų lyginti pagal gerovės režimą. Esping-Andersen skiria tris: liberalų, socialdemokratinį ir konservatyvųjį.²³ Režimai parodo, kaip visuomenės pasidalina gerovės funkcijas: sveikatos draudimą, pensijas, socialines išmokas ir panašiai. Autorius režimus skirsto pagal tris kategorijas: darbo rinkos reguliavimą, gerovės valstybės dydį ir valstybės santykį su šeimomis. Socialdemokratinis režimas, kuris pasižymi dideliu valstybės vaidmeniu darbo rinkoje, beveik išskirtinai valstybei patikėta socialine apsauga bei šeimų socialinių funkcijų nenaudojimu (*non-familialist*), būdingas Šiaurės Europos šalims. Pastebėta, kad dėl socialdemokratinio režimo užtikrinamo didesnio moterų darbingumo ir geresnių socialinių garantijų šių šalių gimstamumo rodikliai bent iš dalies aukštesni.

Kontinentinėje Europoje vyrauja konservatyvusis gerovės režimas, kuris gerovės valstybės funkcijas vykdo per korporacijas ir šeimas. Šiam tipui priklauso Vokietija, Prancūzija ir Belgija (pirmoji tipą atitinka tiksliausiai). Šveicariją tiek Esping-Andersen, tiek kiti autoriai²⁴, priskiria liberaliam gerovės režimui: valstybė menkai kišasi į darbo rinką, jos socialinės paslaugos kuklesnės ir labiau tikslingos, o šeimos vaidmuo nesureikšminamas. Nepaisant viso to, mūsų pasirinktų šalių skirtumai lieka nepaaiškinti: Šveicarija, laikoma kito gerovės režimo šalimi, kurios suminis gimstamumo rodiklis įsiterpia tarp Belgijos ir Vokietijos, o Prancūzija ir Vokietija, tarp kurių skirtumas yra didžiausias, abi yra konservatyviojo režimo valstybės.

Klasikinės demografinės teorijos nenušviečia skirtumų tarp Prancūzijos, Belgijos, Šveicarijos ir Vokietijos TFR raidos. Rodiklių pokyčių negalima paaiškinti nei didesniu pinigų skyrimu vaikų auginimui, nei didesniu moterų

²³ Gosta Esping-Andersen, *Social Foundations of Postindustrial Economies*. New York: Oxford University Press, 1999.

²⁴ Anne H. Gauthier, „Family Policies in Industrialized Countries: Is There Convergence?“ *Population*, 3, 2002, 447–474; Olivier Thévenon, „Family Policies in OECD Countries: A Comparative Analysis.“ *Population and Development Review*, 37(1), 2011, 57–87.

įsitraukimo į darbo rinką, nei vaikų atidėjimu, nei nesantuokinių vaikų proporcija, ar šalies gerovės režimu. Visgi tai, kad nėra viena teorija nėra pakankama, nedraudžia jas sujungti ar praplėsti toliau taikant sisteminę proceso analizę. Šiam metodui reikalingos sritys, kuriose gilinsimės ir lyginsime šalis.

Demografijos studijose išskiriamos trys pagrindinės sritys: gimstamumas, mirtingumas ir migracijos srautai. Todėl sisteminę proceso analizę atliksime lygindami valstybes pagal tris kertines politikos sritis: sveikatos apsaugą (kaip esminį mirtingumą lemiantį veiksnį), imigracijos politiką (lemiančią migraciją) ir institucinę šeimų padėtį (lemiančią gimstamumą).

3. Sveikatos politika

Nors kalbant apie gimstamumo skatinimą daugiausiai dėmesio yra skiriama emigracijos, šeimos subsidijavimo, moterų darbo bei vaikų rūpybos klausimams, darbe atsižvelgiama ir į sveikatos sistemos faktorių. Jis pasirinktas dėl kelių priežasčių. Visų pirma, jau yra įrodyta, jog gimstamumo lygiui kelti neužtenka keisti tik minėtų sričių įstatyminę bazę, nes tie patys įstatymai skirtinguose valstybių kontekstuose gali suveikti radikaliai skirtingai²⁵. Tai reiškia, jog jie yra būtina, bet ne visada pakankama gimstamumo rodiklių pokyčių sąlyga. Antra, sveikatos sistema glaudžiai susijusi su finansų klausimu, kuris dažnai minimas kaip vienas pagrindinių planuojant šeimą.²⁶ Tai leidžia iškelti pirmąją tyrimo hipotezę:

H1: Sveikatos politika daro įtaką skirtingai valstybių gimstamumo rodiklių dinamikai.

Norint patikrinti pirmąją hipotezę šiame skyriuje bus lyginamos nagrinėjamų valstybių sveikatos sistemos, dėmesį kreipiant į jų sveikatos apsaugos sistemų skirtis, bei kitus su visuomenės sveikata susijusius veiksnius.

²⁵ Rand corporation, „Population Implosion? Low Fertility and Policy Responses in the European Union“, 2005, < http://www.rand.org/pubs/research_briefs/RB9126/index1.html>, [žiūrėta 2014-05-25]

²⁶ Gray, Matthew, Lixia Qu and Ruth Weston, „Fertility and family policy in Australia“, Research paper, 41, 2008, 9–12

3.1. Vokietija

Vokietijos sistema, žinoma kaip Bismarko modelis, siekia dar 1883 metus, taigi, išlaikant senuosius rėmus, pati sistema yra reformuota jau ne vieną sykį. Žvelgiant į gimstamumo duomenis Vokietijoje, galima pastebėti nežymų rodiklių kilimą nuo 2005 iki 2010 metų²⁷, todėl iš visų atliktų reformų darbe nagrinėjamos būtent tos, kurios pradėtos vykdyti minėtu laikotarpiu.

2007 m. vykdomi pokyčiai įgalino privalomą universalią sveikatos apsaugą, medicininės priežiūros kokybės kilimą, ligonių kasų tobulinimus, bei sveikatos fondo, kuriuo remiasi sveikatos rūpybos finansavimas šalyje, reformas. 2008 m. šalyje vyko sisteminiai pokyčiai, iššaukti bandymo racionalizuoti ir supaprastinti vidinį subsidijavimo modelį. Vadovaujantis juo, piliečiai turėjo mokėti solidarumo mokestį ir sveikatos apsaugos priemokas į ligonių kasą.

Tai buvo reformuotina sistema, nes realiai ligonių kasos perskirstydavo išmokas solidarumo fondui, iš kurio vėliau gaudavo atgal subsidijų priemokas. Nors vyriausybė subsidijavo draudimo įmokas tam tikrai gyventojų grupei, pavyzdžiui, su mažomis pajamomis, ar specialios klasės gyventojams, taip išlaikydama solidarumo principą, iš esmės, visos valstybės išmokos ligonių kasoms tebuvo lygios skirtumui tarp sukauptų solidarumo įnašų ir subsidijų priemonių, pridedant mokestį, skaičiuojamą pagal pajamas.²⁸

Dėl šių priežasčių, nuo 2009 metų vietoje ankstesnio finansavimo modelio buvo sukurtas naujas, pagal kurį asmenys turi mokėti vienodos procentinės normos įmokas tiesiai sveikatos fondui. Lygiai taip pat tiesiogiai fondą pasiekia ir federalinės subsidijos. Šalia to, naujoje sistemoje išlieka rizikos faktorių, t.y. tam tikro amžiaus, lyties ar ligos sąlygotų statusų, išskyrimas. Kuriami draudimo planai leidžia geriau manipuliuoti lėšomis, grąžinant gyventojui atgal nepanaudotą pinigų dalį ar suteikiant galimybę papildomoms įmokoms, jei jų trūksta. Kitaip tariant, pokyčiai perbraižė

²⁷ Eurostat, „Total fertility rate, 1960–2011 (live births per woman).png“, <[http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Total_fertility_rate,_1960-2011_\(live_births_per_woman\).png&filetimestamp=20130129121040](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Total_fertility_rate,_1960-2011_(live_births_per_woman).png&filetimestamp=20130129121040)>, [žiūrėta 2014-05-25]

²⁸ Schabloski, Alyssa Kim, *Health care systems around the world*, 2008, 11–12.

finansavimo schemą: valstybė, vartotojas ir įmonės moka įnašus sveikatos fondui, kuris juos skirsto socialinės sveikatos apsaugos įmonėms, o jos — apdraustajam, kuris turi galimybę individualiai didinti savo priemokas iki 1 proc. pajamų dydžio.²⁹

Nuo 2009 metų visiems Vokietijos piliečiams ir nuolatiniais gyventojams sveikatos apsauga yra privaloma.³⁰ Nors Vokietijoje yra sudaromos visos galimybės priklausyti valstybinei sveikatos apsaugos sistemai, yra leidžiama rinktis ir privačias paslaugas. Iš tiesų, formuojami net trys pasirinkimo variantai, nes šalies gyventojas gali išmėginti valstybinės ir privačios sveikatos apsaugos jungtinį derinį. Grynai privačių planų pasirinkimas yra ribojamas minimalaus metinio uždarbio, arba su sąlyga, jog asmuo dirba savarankiškai. Paskutiniaisiais duomenimis, jeigu 2013 metais gyventojo pajamos yra ne didesnės už 53,550€ per metus arba 4,463€ per mėnesį, 2014 metais jis jau privalo rinktis valstybinę sveikatos apsaugos sistemą. Pati valstybė jai išleidžia 11 proc. bendro vidaus produkto. Tuo tarpu kiekvienas gyventojas, priklausantis valstybinei sistemai, turi mokėti po 15.5 proc. grynojo darbo užmokesčio per mėnesį. Verta paminėti, jog sistema numato mokesčių ribas, t.y. jeigu mėnesinė alga viršija 4050€, procentai nuo perviršio nebėra skaičiuojami.³¹

2011 metais reformos pratęstos: įmokų tarifas nustatytas įstatymo, o ne federalinės valdžios, papildoma sveikatos apsaugos premija, kurią gali primokėti pats gyventojas, neberibojama iki 1 proc., įvestas papildomas socio-ekonominis reguliavimas, ginantis vartotojus su žemomis pajamomis. Galiausiai, 2013 metais dėmesys sutelktas į žmogaus teises, pavyzdžiui, įvesta paciento teisė į informaciją.³²

Visgi, nesvarbu, kaip dažnai kuriamos reformos, esminiai sistemos elementai išlieka. Ir toliau didžiausią dalį sveikatos politikos kontrolės atlieka

²⁹ Ten pat, 13.

³⁰ The common wealth fund, „International profiles of health care systems, 2013“, New York, 2013, 57.

³¹ Cathy J. Matz-Townsend, „Health Insurance Options in Germany – 2014“, Konberg, <<http://www.howtogermany.com/pages/healthinsurance.html>>, [žiūrėta 2014-05-25]

³² The common wealth fund, „International profiles of health care systems, 2013“, New York, 2013, 64–65

Vokietijos valdžia. Dauguma sprendimų, susijusių su sveikata, turi būti patvirtinti abiejų parlamento rūmų (*Bundestag* ir *Bundesrat*). Išlaikyta ir valstybinė pozicija sveikatos klausimais, kuri pabrėžia solidarumo principą. Tai reiškia, jog kiekvienas pilietis turi turėti lygias teises į aukštos kokybės sveikatos apsaugą, nepaisant jo finansinės padėties.

Taigi, Vokietijoje veikiantis Bismarko sveikatos apsaugos modelis iškelia stiprios valstybinės kontrolės idėją. Visgi, sistemą sudaro ir smulkesnės institucijos, tokios kaip Solidarumo, Sveikatos fondai. Pati sistema grindžiama tuo, jog šalyje turi būti užtikrinta universali ir lygiavertė sveikatos apsauga visiems gyventojams. Tai ypač atsispindi šio modelio finansavimo schemoje, kuri gina tiek žemas, tiek dideles pajamas gaunančiųjų interesus. Pirmiesiems padeda diferenciacija pagal pajamas, amžių, lytį, ar kitas skirtis. Tuo tarpu antrieji ginami nustatant mokesčių lubas ir kuriant galimybę rinktis privačias paslaugas. Nors Sveikatos fondo renkamos lėšos yra fiksuotos, sistema racionalizuojama, nes nepanaudoti mokesčiai grąžinami gyventojams. Kita vertus, jei jų trūksta, patys gyventojai gali teikti priemokas fondui.

3.2. Prancūzija

Žvelgiant į Prancūzijos demografijos rodiklių pokyčius laiko perspektyvoje, pastebima, jog gimstamumas didėti pradėjo tarp 1990 ir 2000 metų³³, todėl kyla klausimas, kokie pokyčiai sveikatos politikoje buvo vykdomi būtent šiuo periodu. 1996 metais premjeras Alain Juppé pateikė planą, kurio esmė — rinkti mokesčius sveikatos sistemai finansuoti nebe iš realiai uždirbtų pajamų, bet visų pajamų, gerinti informacijos sklaidą, nustatyti atsakomybes visuose sveikatos sistemos lygmenyse kiekvienam dalyviui, sukurti regionines ligonines. Įgyvendinus šias reformas, jau 2000 m. Pasaulio sveikatos ataskaitoje Prancūzija pakilo į pirmą vietą, kurioje yra iki šiol.³⁴

³³ Eurostat, „Total fertility rate, 1960–2011 (live births per woman).png“, <[http://epp.eu-rostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Total_fertility_rate,_1960-2011_\(live_births_per_woman\).png&filetimestamp=20130129121040](http://epp.eu-rostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Total_fertility_rate,_1960-2011_(live_births_per_woman).png&filetimestamp=20130129121040)>, [žiūrėta 2014-05-25]

³⁴ Cases, Chantal, „French health system reform: recent implementation and future challenges“, *Eurohealth*, 12(3), 2006, 10

Šiandien Prancūzija teikia universalią sveikatos apsaugą visiems savo gyventojams, įtraukiant ir ne piliečius, pateikusius prašymą tokiais tapti³⁵. Tačiau sistema modifikuojama toliau siekiant spręsti augančių išlaidų sveikatai, mažėjančių gydytojų skaičiaus, medicinos inovatyvumo problemas. Be smulkių pokyčių dar 2000 m., dėmesys kreiptinas ir į periodą tarp 2004–2006 metų, per kurį buvo įtvirtinti nauji susitarimai tarp nacionalinių sveikatos apsaugos fondų ir medicinos profesinių sąjungų dėl privačių praktikų valdymo.³⁶ Nepaisant to, pagrindiniai sistemos rėmai, kurti dar XXa. pabaigoje, išliko.

Tam, kad būtų lengviau įgyvendinti atsakomybių išskirstymo modelį, sveikatos sistema yra padalinta į nacionalinį, regioninį ir departamentų valdymo lygius. Valstybiniu lygiu parlamentas nustato nacionalines ribas sveikatos apsaugos išlaidoms metams ir pritaiko naujas nuostatas, atsižvelgiant į naudą ir reguliavimo normas, kurias pateikia Socialinės apsaugos įstatyme³⁷. Tuo tarpu sveikatos ministerija reguliuoja pačią sveikatos sistemą: skirsto finansavimą tarp regionų, nustato įkainius, tvirtina mokėjimų tvarkaraščius, nustato nacionalinius sveikatos prioritetus, kontroliuoja iškilusius šalutinius sveikatos sistemos klausimus. Regioninis lygmuo yra atsakingas už finansavimo paskirstymą regiono ligoninėms, mokesčių pritaikymą privačioms sveikatos įstaigoms, ligoninių, nepriklausomai nuo jų tipo, planavimą. Visos agentūros turi pateikti savo veiklos aprašymus Sveikatos ministerijai.³⁸

Iš viso Prancūzijoje veikia apie 4000 ligoninių, iš kurių ketvirtadalis yra valstybinės. Beveik trečdalis ligoninių yra priskiriamos prie ne pelno siekiančių privačių ligoninių tipo, tuo tarpu siekiančios pelno privačios ligoninės dažniausiai pasirenka tam tikrą kryptį ir specializuojasi joje. Tokių ligoninių valstybėje yra kiek mažiau nei pusė. Priklausomai nuo tipo yra nustatoma ir finansavimo dienai norma.³⁹

³⁵ The common wealth fund, „International profiles of health care systems, 2013“, New York, 2013, 45.

³⁶ Cases, Chantal, „French health system reform: recent implementation and future challenges“, *Eurohealth*, 12(3), 2006, 10

³⁷ A propos du fonds CMU: présentation générale http://www.cmu.fr/presentation_generale.php, [žiūrėta 2014-05-25]

³⁸ Schabloski, Alyssa Kim, *Health care systems around the world*, 2008, 8–9.

³⁹ Ten pat, 10.

Didžioji dalis Prancūzijos sveikatos sistemos yra finansuojama didelės įvairovės šaltinių. Pirmieji, teikiantys didžiausias įplaukas sistemai, yra bendrosios socialinės paramos mokesčiai bei darbdavių ir darbuotojų įmokos. Antrieji yra priklausomi nuo asmens pajamų. Be to, priklausomai nuo pajamų šaltinio, mokamas mokestis socialinės apsaugos sistemai. Sveikatos draudimo tarifas uždirbtoms pajamoms, kapitalo prieaugiui, ir azartinių lošimų laimėjimams yra 5,25 proc. Pajamomis pagrįsti įnašai yra apmokesstinami iki 0,75 proc. grynojo darbo užmokesčio, neatskaičius mokesčių.⁴⁰

Tuo tarpu likusios lėšos skiriamos iš valstybės subsidijų ir tikslinių mokesčių, pavyzdžiui, automobilio nuosavybės, alkoholio ir tabako vartojimo ir farmacijos bendrovių reklamos mokesčių. 2011 metais viešosios išlaidos sudarė 76,8 procentų visų sveikatos išlaidų⁴¹, kas įrodo, jog, nepaisant sąlyginai didelio privačių įstaigų skaičiaus, didžiausia dalis sveikatos apsaugos yra teikiama pačios valstybės. Lyginant išlaidas ne sveikatos sektoriaus viduje, o bendrame valstybės išlaidų kontekste, verta paminėti, kad bendrai sveikatos sistemai valstybė skiria apie 11,6–12 proc. bendro vidaus produkto.⁴²

Išnagrinėjus asmenines gyventojų pajamas, skiriamas savo sveikatai, pastebėta, jog Prancūzijoje asmens papildomas indėlis į sveikatos apsaugą yra diferencijuotas pagal pajamas⁴³. Nuo 2008 metų, jeigu piliečio metinės pajamos nesiekia 8774€ per metus, jis turi teisę į nemokamą sveikatos apsaugą. Norint užtikrinti kainos jautrumą, dažnai asmuo visų pirma susimoka už gydymą pats, o tada jam valstybė grąžina dalį sumos, dažniausiai iki 70 proc. Svarbu, jog pacientams, gaunantiems tam tikros specifinės rūšies paslaugas, yra daromos išimtys. Tame tarpe — nėščioms moterims.⁴⁴ Be to, nuolaidos taikomos chroniškiems ligoniams, neįgaliesiems, vaikams.⁴⁵

⁴⁰ Ten pat, 8–9.

⁴¹ The common wealth fund, „International profiles of health care systems, 2013“, New York, 2013, 47.

⁴² World Health organisation, „France data and statistics“, 2014.

⁴³ Claude Le Pen, „The French health care system“, 2009, <<http://www.ispor.org/news/articles/November09/tfhcs.asp>>, [žiūrėta 2014-05-25]

⁴⁴ Schabloski, Alyssa Kim, *Health care systems around the world*, 2008, 10–11.

⁴⁵ The common wealth fund, „International profiles of health care systems, 2013“, New York, 2013, 6.

Apibendrinus galima teigti, jog Prancūzijoje kuriamas trijų lygių modelis, užtikrinantis universalią sveikatos apsaugą. Kiekvienoje dalyje nustatytos aiškos atsakomybės ir išskirtas privatus sektorius padeda formuoti vartotojui palankią sistemą. Tai ypač atsispindi žvelgiant į finansavimo būdą, daugiausiai grindžiamą bendrosios socialinės paramos ir socialinės apsaugos mokesčiais, skaičiuojamais remiantis gyventojų pajamomis. Šalia šių šaltinių, valstybė perskirsto papildomas lėšas, gautas iš akcizų, farmacijos reklamos mokesčių. Be to, prancūzų sistema išlaiko galimybę pacientui pačiam primokėti už medicininės paslaugas. Svarbu pabrėžti, jog beveik visų sveikatos apsaugos sistemos renkamų mokesčių skaičiavimas nuo individualių pajamų reiškia, jog dalis gyventojų gauna nemokamą sveikatos apsaugą, kas dar kartą pagrindžia sistemos universalumą.

3.3. Šveicarija

Žvelgiant į gimstamumo pokyčius laiko perspektyvoje, Šveicarijos atveju nebuvo pastebėta didesnių išskirčių: po nuosmukio 1960–1970 metais, vėliau rodikliai svyravo nežymiai.⁴⁶ Dėl šios priežasties darbe nebus pateikta atskirų reformų, galėjusių daryti įtaką gimstamumui, apžvalga. Vietoje to, susikoncentruota į sveikatos apsaugos sistemą, kokia ji yra šiandien.

Šveicarija sudaryta iš 26 kantonų, kurių kiekvienas save tapatina su viena iš keturių sričių, susiformavusių priklausomai nuo kalbos, religijos. Ši skirtis atsispindi ir nagrinėjant sveikatos apsaugos sistemą šalyje. Įdomu tai, jog aukščiausius kokybės standartus demonstruoja ne kuri kita, bet prancūziškoji Šveicarijos dalis.⁴⁷

Pagrindiniai du principai, kuriais vadovaujamosi šalyje — liberalizmas ir federalizmas. Pirmasis principas reiškia, kad valstybė gali teikti sveikatos apsaugą tik tada, kai to negali padaryti rinka, t.y. privatus sektorius. Tuo tarpu antrasis implikuoja, jog sveikatos apsaugos sistema yra decentralizuota

⁴⁶ Eurostat, „Total fertility rate, 1960–2011 (live births per woman).png“, <[http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Total_fertility_rate,_1960-2011_\(live_births_per_woman\).png&filetimestamp=20130129121040](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Total_fertility_rate,_1960-2011_(live_births_per_woman).png&filetimestamp=20130129121040)>, [žiūrėta 2014-05-25]

⁴⁷ Schabloski, Alyssa Kim, *Health care systems around the world*, 2008, 28.

ir priklauso nuo kantonų. Būtent jie yra atsakingi už ligų prevenciją, ligoninių akreditaciją ir sveikatos apsaugos finansavimą. Kantonų valdžia deleguoja slaugos ir namų priežiūros atsakomybes daugiau nei trims tūkstančiams vietinės valdžios institucijų pagal jų bendrą kompetenciją.

Remiantis šiais principais yra konstruojama ir finansavimo sistema, atimanti galias iš centrinės valdžios ir perleidžianti jas kantonams. Ligoninių kasos didžiąją dalį finansavimo susirenka tiesiogiai iš apdraustų gyventojų. Visi fondo nariai įneša fiksuotą priemoką, nustatomą remiantis žmonių amžiumi, suskirstytu į tris kategorijas: nuo 0 iki 18; 19–25; 26 ir daugiau metų. Išlaikomiems vaikams nustatytas žemas priemokų reitingas kaip atsvara šeimos standarto stygiui.⁴⁸

Valdžia neriboja priemokų dydžio, todėl net tame pačiame regione jos gali radikaliai skirtis. Taip pat ši sistema beveik neatsižvelgia į rizikos grupes ir į gyventojų pajėgumą susimokėti. Iš visų lėšų, tik trečdalis buvo surinkta atsižvelgiant į mokumą, tuo tarpu tie, kurių įmokos viršija 8–10 proc. pajamų, gauna valstybės pašalpą. Valstybiniu mastu tai nėra problema, nes apie 70 proc. šalies gyventojų gali sau leisti papildomą sveikatos draudimą. Dauguma mokesčių, vis dėlto, yra renkami vietos lygmens valdžios. Prie bendro biudžeto konfederacija prisideda tik 20 proc. Galima teigti, jog fondo faktinės išlaidos nurodo priimtinių išlaidų, kurias sutinka subsidijuoti valstybė, lygį. Pažymėtina, jog net ir ta maža dalis valstybinių subsidijų yra teikiama atgaline data.⁴⁹

Sveikatos sistemai finansuoti kasmet valstybė skiria 11 proc. bendro vidaus produkto. Ligoninių kasos kompensuoja beveik pusę su sveikata tiesiogiai susijusių išlaidų, tačiau nepaisant to, didelę dalį visos sveikatos priežiūros sistemos finansavimo sudaro paciento įmokos. Tiesioginės kompensacijos iš pacientų per mokesčius sudaro apie 24 proc. visų išmokų už priežiūrą. Taigi, Šveicarija yra valstybė, kurioje egzistuoja vienos didžiausių asmeninių priemokų „iš paciento kišenės“, norint gauti kokybišką sveikatos apsaugą.⁵⁰ Taip pat valstybėje yra vienos didžiausių Europoje vaistų kainos, reguliuojamos

⁴⁸ Ten pat, 28–29.

⁴⁹ Schabloski, Alyssa Kim, *Health care systems around the world*, 2008, 28–29.

⁵⁰ Princeton, „The health care system of Germany and Switzerland“, 10.

tiesiogiai federalinės valdžios. Visgi, šalia šių apibūdinimų verta išskirti ir tai, jog būtent Šveicarijoje egzistuoja viena geriausių gydytojų — gyventojų proporcijų, nes 100 000 gyventojų tenka net 380 specialistų.⁵¹

Šveicarijoje taip pat veikia ligonių kasos. Kiekvienas kantonas remia tarp 40–70 ligonių kasų, kurios konkuruoja tarpusavyje. Kiekvienas kantonas pats sprendžia, kokią taktiką rinktis, norint minimizuoti rizikas. Vieni jų siūlo gyvybės draudimo kompanijų paslaugas, kurios tuo pačiu gali tirti sveikatos būklę. Kiti bendradarbiauja su gydytojais ir taip kontroliuoja kainą. Atsižvelgiant į išlaidas, ligonių kasos turi teisę atsisakyti tam tikrų gydymo paslaugų.⁵² Nuo 2012 m. buvo pradėtos reformos, skirtos tobulinti rizikos išlyginimo formulę, taip didinant draudėjų paskatas kelti efektyvumo laipsnį. 2014 metais formulė turi būti galutinai pakeista.⁵³

Neįprasta yra tai, jog Šveicarijos sistema leidžia gydytojams dalyvauti prižiūrint sveikatos apsaugos tvarką, tačiau pačios ligoninės to daryti negali. Išlaidų kontrolei gerinti, fondų ir paslaugų teikėjams yra leidžiama jungtis prie jau vykdomų sveikatos apsaugos susitarimų. Čia svarbūs du pagrindiniai modeliai. Pirmasis suponuoja, jog gydytojai dirba už atlyginimą pačiam sveikatos apsaugos fondui — tai vienas populiariausių, vadinamasis fondo modelis. Antrasis, vadinamas gydytojų modeliu, jungia nepriklausomus paslaugų teikėjus, kurie veikia kaip ligonių kasų „apsauga“. Jis turi padėti išvengti nereikalingų išlaidų, tokių kaip nebūtino pacientų guldymo į ligonines.

Taigi, gydytojai Šveicarijoje veikia kaip nepriklausomi paslaugų teikėjai, kurie pasirašo sutartis su fondais, susitardami dėl rizikos pasidalinimo. Tokiame bendrame tinkle dirbantys gydytojai metų gale turi pasidalinti pelnu ar nuostoliu.⁵⁴ Tuo tarpu ligoninės neturi jokios teisės dalyvauti sprendimų priėmime. Kantonai, teikiantys pusę ligonių kasų finansavimo, pasilieka ir įgaliojimus nustatyti sutartines kainas. Dar daugiau, būtent jie lemia, su kuriomis ligoninėmis ligonių kasos turi sudaryti sutartis nacionaliniame

⁵¹ Ten pat, 43.

⁵² Schabloski, Alyssa Kim, *Health care systems around the world*, 2008, 29.

⁵³ The common wealth fund, „International profiles of health care systems, 2013“, New York, 2013, 125.

⁵⁴ Schabloski, Alyssa Kim, *Health care systems around the world*, 2008, 29.

lygmenyje. Šioje situacijoje yra nukrypstama nuo liberalizmo principo, nes konkurencija tarp ligoninių tampa negalima.

Apžvelgus šveicarų kuriamą sveikatos apsaugos sistemą galima teigti, jog pagrindines jos ypatybes formuoja liberalizmo ir federalizmo principai. Tai reiškia, jog šalyje veikiantis modelis yra decentralizuotas ir vargiai pateisinantis valstybės intervenciją. Didžiausią įtaką sistemai turi kantonai, kurie remia ligonių kasas. Vis dėlto, net ir jos kompensuoja tik apie pusę su gydymu susijusių išlaidų, suponuodamos vienas didžiausių asmeninių pacientų priemokų Europoje. Negana to, mokesčiai už sveikatos draudimą šalyje renkami tiesiai ligonių kasų, nustatant fiksuotas įmokas pagal gyventojų amžių. Nesikišant valstybei nėra formuojama sistema, kuri galėtų atsižvelgti į pajamų nelygybę, todėl reali sveikatos apsaugos finansinė našta tampa dar sunkesnė.

3.4. Belgija

Žvelgiant į Belgijos gimstamumo pokyčius laike, pastebėtina, jog rodikliai pradėjo kilti tarp 1990 ir 2000 metų⁵⁵, tad verta atsižvelgti, kokie pokyčiai sveikatos priežiūros srityje įvyko būtent tuo metu. Nuo 1990 metų buvo keista Belgijos sveikatos apsaugos sistemos struktūra, daugiau galios suteikiant proaktyviai vyriausybės politikai. 1993 metais buvo įvestas Moureaux įstatymas, kurio tikslas — didinti ekonominį sąmoningumą ir bendradarbiavimą tarp sveikatos sektoriaus institucijų.⁵⁶ Remiantis juo, bendras biudžetas buvo suskaidytas į tikslines dalis pagal sveikatos sektorius, iš kurių kiekviena ėgavo pareigą rūpintis savo finansų priežiūra. Įvesta nauja praktika leido *a priori* nustatyti būsimą sveikatos apsaugos biudžeto dydį ateinantiems metams. Bendras biudžetas ir šiandien sudaromas iš atskirų dalių, taip pat turinčių iš anksto nustatytą biudžetą. Atsirandanti trūkumų tarp nustatyto biudžeto ir socialinio draudimo įmokų padengia subsidijos

⁵⁵ Eurostat, „Total fertility rate, 1960–2011 (live births per woman).png“, < [http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Total_fertility_rate,_1960-2011_\(live_births_per_woman\).png&filetimestamp=20130129121040](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Total_fertility_rate,_1960-2011_(live_births_per_woman).png&filetimestamp=20130129121040)>, [žiūrėta 2014-05-25]

⁵⁶ Schokkaert Erik, Carine Van de Voord, „Health care reform in Belgium“, Leuven, 6–7.

iš bendrųjų mokesčių. Biudžetas yra perskirstomas ligonių kasoms, kurių kiekviena dar gauna narių asmenines fiksuotas įmokas, sudarančias apie 10€ vienam gyventojui kasmet.⁵⁷

Antroji inovacija buvo ligonių kasos, kurios iki 1995 metų buvo pilnai kompensuojamos. Įstatymas įtvirtino sprendimą lėšas kasoms skirstyti remiantis normatyvinių ir realių išlaidų vidurkiu. Šiuo metu sveikatos apsauga ir toliau yra daugiausiai koordinuojama ligonių kasų, iš kurių vienai priklausyti yra būtina, tačiau tai nieko nekainuoja. Ligonių kasos istoriškai pasiskirstė priklausomai nuo politinių ir religinių skirčių, todėl šiandien nacionaliniu mastu išskiriamos penkios asociacijos. Dvi didžiausios iš jų draudžia tris ketvirtadalius valstybės gyventojų. Nors savęs priskyrimas ligonių kasai nekainuoja, mokesčiai renkami už įvairias paslaugas. Gyventojas gali laisvai pasirinkti, kas tas paslaugas teiks, tačiau dažniausiai mokesčiai vis tiek siekia apie 15 proc. visų išlaidų sveikatai, o kai kuriais atvejais gali tekti mokėti ir pilną kainą.⁵⁸

Visgi, šie pakeitimai daugiausia buvo paremti administraciniais sprendimais, mažai dėmesio teikiant mikroekonominėms paskatoms. Belgijos sveikatos apsaugos sistema yra pažangi, tačiau brangi. Nuo 1985 iki 2002 metų skiriamo bendro vidaus produkto dalis vien nacionaliniam draudimo nuo ligų ir invalidumo institutui išaugo nuo 3.9 proc. iki 5.4 proc., o nuo 1990 metų pabaigos auga vėl. Pavyzdžiui, 2007 metais, lyginant Europos valstybes, tik prancūzai skyrė daugiau lėšų vaistams nei belgai. Pažymėtina, jog šalyje sveikatos apsaugos sistema yra grindžiama privalomuoju sveikatos draudimu, kuris pateikia platų paslaugų spektrą, todėl kontroliuoti kaštus tampa dar sudėtingiau.⁵⁹

Pagrindinė rolė sveikatos apsaugos finansavimo sistemoje teikiama Nacionaliniam draudimo nuo ligų ir invalidumo institutui. Tai yra pusiau valstybinė institucija, vadovaujama generalinės tarybos, kurią sudaro valdžios, profesinių sąjungų, darbdavių atstovai, paslaugų teikėjai ir didžiausios

⁵⁷ Schokkaert Erik, Carine Van de Voord, „Health care reform in Belgium“, Leuven, 2–3.

⁵⁸ Costa-Font Joan, Scott L. Greer, *Federalism and decentralization in European health and social care*, London, 2013, 233–236

⁵⁹ Schokkaert Erik, Carine Van de Voord, „Health care reform in Belgium“, Leuven, 4–5.

ligonių kasos. Pagrindiniai finansavimo šaltiniai yra socialinės apsaugos įmokos ir mokesčiai.⁶⁰ Atsižvelgiant į mikro lygmenį, ligoninės valstybėje gali būti valstybinės, arba privačios — ne pelno siekiančios. Finansuojant ligonines, sistema išskiria medicininės ir nemedicininės paslaugas, iš kurių pastarosios apima išlaikymo kaštus, gyventojui atsigulus į ligoninę.

Kalbant apie bendrą sveikatos sistemos valdymą, pastebėtina, jog šalyje kuriamas federalinis sistemos modelis, pagrindinį vaidmenį perleidžiantis vyriausybei. Visgi, 1980 metais dalis atsakomybių buvo perduota subnacionalinėms institucijoms, kurios atsakingos už ligų prevencijos vykdymą, ligoninių standartų taikymą, dalį ligoninių finansavimo sistemos. Nauja tvarka sukūrė precedentą susimaišiusioms atsakomybėms už kai kurių ligų gydymą, pavyzdžiui centrinė valdžia skiria pinigus skiepams, o vietinės bendruomenės skiepia gyventojus. Tokia sistema yra išlikusi iki šiol.⁶¹

Taigi, Belgijos sveikatos sistemoje verta išskirti kelis pagrindinius elementus. Visų pirma, tai federalinis sistemos modelis, kuris šiandien dalimi atsakomybių jau dalinasi su vietinės valdžios institucijomis. Viena svarbiausių inovacijų, taikomų šalyje, yra ligonių kasos, kurios vykdo sveikatos apsaugą, drausdamos valstybės gyventojus. Tuo tarpu Nacionalinis draudimo nuo ligų ir invalidumo institutas yra atsakingas už sveikatos apsaugos sistemos finansavimą. Belgijoje kiekvienas gyventojas turi susimokėti ligonių kasoms, jam taip pat taikomi socialinės apsaugos mokesčiai. Be to, jis turi individualiai atsiskaityti už atskiras sveikatos paslaugas, vaistus. Šalyje veikiantis sveikatos apsaugos modelis yra brangus ir tuo požiūriu, jog nediferencijuoja gyventojų pagal pajamas, taigi negali tinkamai išskirstyti mokesčių naštos.

Analizuojant sveikatos apsaugos sistemas buvo apžvelgtos pasirinktų valstybių individualios schemos, dėmesį kreipiant į institucinę atsakomybių paskirstymą bei finansavimo modelius. Šiais klausimais buvo rasti esminiai skirtumai. Šveicarijoje valstybės intervencija praktiškai nepateisinama, todėl pagrindinai veikėjai sveikatos apsaugos sistemoje yra pačios ligonių

⁶⁰ Ten pat, 4–5.

⁶¹ Costa-Font Joan, Scott L. Greer, *Federalism and decentralization in European health and social care*, London, 2013, 230 – 232.

kasos, remiamos kantonų. Taip pat ir belgų sistema gali būti priskirta federaliniam modeliui. Tuo tarpu Vokietijoje situacija priešinga — valstybė remiasi centriniu sistemos valdymo principu, tarpinėms institucijoms suteikdama daug mažiau galios. Prancūzija, kurios modelis pripažįstamas vienu geriausiu, vadovaujasi išskaidyta trijų lygių sistema.

Daugiau skirčių tarp pačių sistemų galima rasti kalbant apie valstybių modelių universalumą, nes tik prancūzai ir vokiečiai jį iškelia kaip vieną svarbiausių sveikatos apsaugos principų. Priešingai, šveicarai ir belgai tam neteikia per didelio dėmesio. Šie bruožai atsispindi kalbant apie sistemų finansavimą: pastarosios dvi valstybės nediferencijuoja mokesčių pagal pajamas. Tuo tarpu Prancūzija ir Vokietija taiko kitokią taktiką ne tik diferencijuodamos mokesčius, remiantis gyventojų pajamomis, bet ir išskirdamos daugiau atskirų grupių, kurioms teikiama parama.

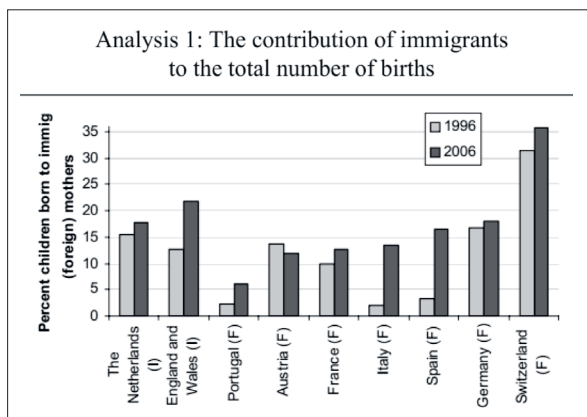
Nors visos valstybės sveikatos sistemų išlaikymui skiria gana panašias bendro vidaus produkto dalis (11–12 proc.), daug svarbesnės skirtys randasi kalbant apie realią piliečių jaučiamą finansinę naštą, skiriamą sveikatos apsaugai. Šalia valstybės renkamų mokesčių sveikatos sistemos išlaikymui, kiekvienoje valstybėje esti skirtingi lygiai individualiai sumokamų priemonių už sveikatos paslaugas ir vaistus. Šiuo aspektu brangiausios yra šveicarų ir belgų sveikatos apsaugos sistemos.

Lyginant analizuojamų valstybių sveikatos apsaugos sistemas minėtais pjūviais, tikrai atrandama nemažai reikšmingų skirtumų. Vis dėlto, jie negali paaiškinti valstybių vaisingumo rodiklių, nes didžiausi nesutapimai turėtų rasti tarp Prancūzijos ir Vokietijos, tačiau iš tiesų yra priešingai. Būtent šios valstybės pasižymi vienomis geriausiu sveikatos apsaugos sistemų, kurios užtikrina ne tik kokybišką, universalią gyventojų apsaugą, tačiau ir stengiasi minimizuoti papildomų priemonių poreikį, kuris didintų realią finansinę naštą.

4. Imigracijos įtaka vaisingumo rodikliams

Natūralus prieaugis (gimstamumo ir mirtingumo santykis) tikrai nėra vienintelis esminis veiksnys, lemiantis valstybių demografinę situaciją. Mokslinėje literatūroje ir statistikos tyrimuose pabrėžiama, jog migracija yra ne mažiau

svarbus kintamasis.⁶² Būtina suprasti, kad valstybės gimstamumo ir migracijos srautų rodikliai negali būti suvokiami, kaip atskiri ir vienas nuo kito nepriklausomi. Gimstamumo rodikliai yra skaičiuojami kaip vaikų skaičius vienai moteriai, į duomenis įtraukiant tiek užsienyje gimusias, tiek kitos šalies pilietybę turinčias konkrečios valstybės gyventojas. Tai reiškia, jog imigracijos srautai neabejotinai turi įtakos suminiam valstybės gimstamumo rodikliui.

Imigracijos reikšmė gimstamumui

Šaltinis: Vienna institute of demography, 2008⁶³

Visose keturiose tyrimui pasirinktose valstybėse emigracijos mastai yra labai menki, palyginti su imigracija. Migracijos tinklelio (Migration net) įverčiai teigiami⁶⁴. Vokietija, Prancūzija, Šveicarija bei Belgija pasižymi aukštu ekonominio išsivystymo lygiu, todėl jau keletą dešimtmečių į šias valstybes nenutrūkstamai plūsta imigrantų srautai iš Europos bei kitų

⁶² Kamila Cygan-Rehm Between here and there. Immigrant fertility patterns in Germany, 2011, psl. 2 http://cream.conference-services.net/resources/952/2371/pdf/MECSC2011_0288_paper.pdf

⁶³ Tomáš Sobotka, The rising importance of migration for births and fertility trends in Europe, VIENNA INSTITUTE OF DEMOGRAPHY, 2008 <http://www.oew.ac.at/vid/empse/download/empse08_04_1.pdf> [žiūrėta 05-13]

⁶⁴ Eurostat, Crude rates of population change, [http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/File:Crude_rates_of_population_change,_2009-2011_\(per_1_000_inhabitants\).png](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/File:Crude_rates_of_population_change,_2009-2011_(per_1_000_inhabitants).png) [žiūrėta 2014-05-13]

pasaulio valstybių. Nemažą valstybių gyventojų dalį sudaro kitos kilmės atvykėliai bei jų palikuonys. Viešojoje erdvėje vis dažniau keliama hipotezė, kad būtent imigracija yra atsakymas, padėsiantis išspręsti daugumos Europos valstybių neigiamo gyventojų priaugio problemą.⁶⁵ Visa tai yra pagrindas, iš kurio yra keliama 2 tyrimo hipotezė:

H2: imigracijos įvėrciai daro įtaką skirtingai valstybių gimstamumo rodiklių dinamikai.

Siekiant patikrinti šią hipotezę, būtina atsižvelgti į tris esminius aspektus: 1) valstybių imigracijos istorijos palyginimą 2) imigracijos mastų kaitą ir vykdoma imigracijos politiką, bei 3) imigrantų vaisingumo rodiklių dinamiką ir jos priežastis.⁶⁶

4.1. Imigracijos istorija

Pirmiausia, lemtingų panašumų ar skirtumų reikėtų pradėti ieškoti apžvelgiant kiekvienos valstybės imigracijos kaitą iš laiko perspektyvos.

Vokietija

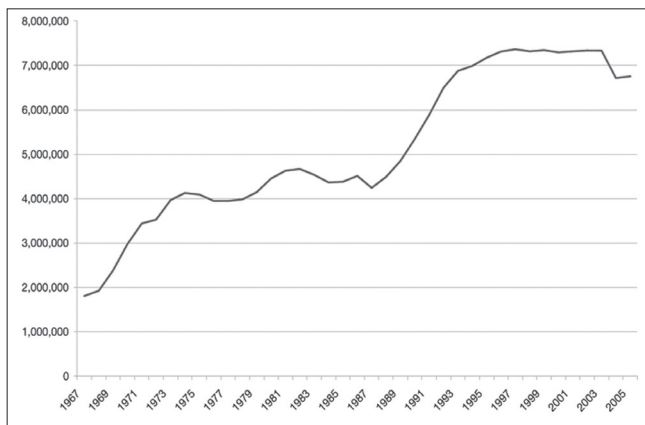
Vokietija iki XX amžiaus vidurio garsėjo kaip emigrantų valstybė. Tačiau po Antrojo pasaulinio karo situacija kardinaliai pasikeitė. Nuo 1945 m. iki 1949 m. į valstybę sugrįžo arba atvyko beveik 12 mln. vokiečių tautybės pabėgėlių. Dar 3,8 mln. žmonių iki 1961 m. persikraustė iš Rytų Vokietijos į Vakarų Vokietiją.⁶⁷ Kitų tautybių imigrantų srautai į VFR suintensyvėjo 6-ajame dešimtmetyje prasidėjus ekonomikos bumui. Siekiant panaikinti darbo jėgos trūkumą, Vakarų Vokietijos valdžia pasirinko tradicinį

⁶⁵ Wolfgang Lutz, Sergei Scherbov, Can Immigration Compensate for Europe's Low Fertility, European Demographic Research Paper, psl. 2 <http://www.oeaw.ac.at/vid/download/edrp_no1.pdf>

⁶⁶ Tomáš Sobotka, The rising importance of migration for births and fertility trends in Europe, International Conference "Effects of migration on population structures in Europe", VIENNA INSTITUTE OF DEMOGRAPHY <http://www.oeaw.ac.at/vid/empse/download/empse08_04_1.pdf>

⁶⁷ Werner Haug, Paul Compton, Youssef Courbage, The Demographic Characteristics of Immigrant Populations, Population studies No. 38, Council of Europe, Strasbourg, 2002. Psl. 8

modelį — buvo nuspręsta laikinai samdyti užsieniečius darbininkus. Sudaryta nemažai įdarbinimą (recruitment) laiduojančių sutarčių su kitomis valstybėmis. Pabrėžtina, kad buvo tikimasi, jog darbininkai atvyks tik laikinai, todėl nebuvo vykdomi jokie socio-politiniai ar infrastruktūros pakeitimai, užtikrinantys sąlygas ilgalaikiai imigracijai.⁶⁸ Vienas iš esminių lūžių VFR migracijos istorijoje yra laikomas 1973 m. išleistas užsieniečių įdarbinimo draudimas (Anwerbestopp). Iki to laiko užsieniečiai sudarė jau 6,7 proc. Vokietijos gyventojų, todėl pirminis draudimo tikslas buvo sumažinti imigrantų skaičių valstybėje. Tačiau rezultatas buvo atvirkščias. Bijodami, jog nebegalės sugrįžti į Vokietiją, didelė dalis imigrantų nusprendė iš jos nebeišvykti ir pasikvietė savo šeimos narius. Daugumai užsieniečių, Vokietija iš trumpalaikės viešnagės dėl darbo tapo nuolatine gyvenamąja vieta.⁶⁹ 9 dešimtmetyje išlikęs pastovus imigrantų skaičius dėl apie 1990 m. įvykusių esminių istorinių lūžių pradėjo itin sparčiai augti.

Grafikas a) Imigracija Vokietijoje.

Šaltinis: Federal Statistical Office Germany, 2006⁷⁰

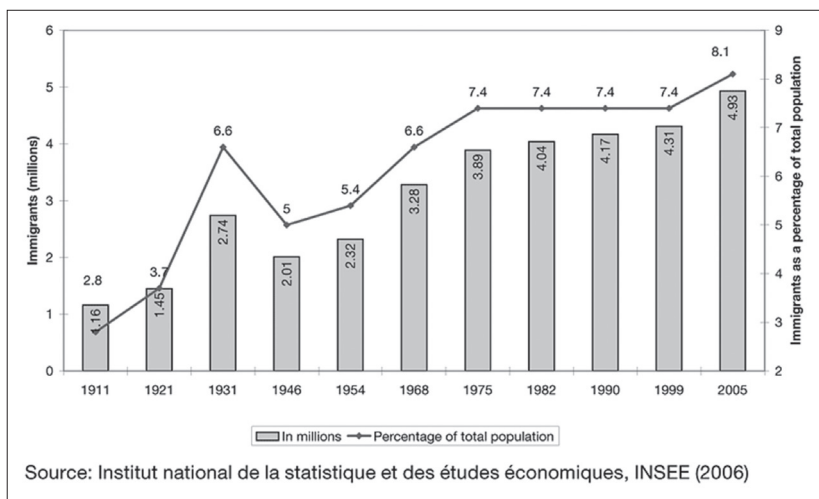
⁶⁸ DOMid – Vokietijos migracijos muziejaus tinklapis Migration History in Germany <<http://www.domid.org/en/migration-history-germany>> [žiūrėta 05-18].

⁶⁹ Veysel Oezcan, Germany: Immigration in Transition, Migration Policy Institute, 2004 <<http://www.migrationpolicy.org/article/germany-immigration-transition>> [žiūrėta 05-13]

⁷⁰ http://focus-migration.hwwi.de/typo3_upload/groups/3/focus_Migration_Publikationen/Kurzdossiers/bilder/policy-briefs/PB2-Germany/neue-version/grafik2_gr.gif

Prancūzija

Prancūzija pasižymi ilga imigracijos istorija. Priešingai, nei daugumoje to meto Europos valstybių, jau iki Pirmojo pasaulinio karo, dėl mažo gimstamumo Prancūzijoje ėmė trūkti darbo jėgos. Trūkumą buvo bandoma kompensuoti dideliais imigracijos srautais. Dėl 6 dešimtmetyje įvykusio ekonomikos atsigavimo, Prancūzijos valdžia vėl ėmė vykdyti imigracijos skatinimo politiką — buvo siekiama pritraukti kuo daugiau kitų Europos valstybių bei Rusijos gyventojų (didžiausias dėmesys kreiptas į vyrus darbininkus). Tuo pat metu, dėl vykstančios dekolonizacijos, labai išaugo imigrantų iš buvusių Prancūzijos kolonijų srautai. Per 8 dešimtmečio krizę Prancūzijos valdžia pakeitė savo strategiją ir nutraukė užsienio darbuotojų samdymo programas. Turėjęs būti laikinu, draudimas tapo nuolatinis. To pasekmė — išaugęs nelegalių imigrantų Prancūzijoje skaičius.⁷¹

Grafikas b) Imigracija Prancūzijoje⁷²

⁷¹ Tony McNeill, Immigration in Postwar France, The University of Sunderland, 1998
<http://www.unc.edu/depts/europe/francophone/Muslim_women/eng/Immigration_lecture2.pdf>

⁷² http://focus-migration.hwwi.de/typo3_upload/groups/3/focus_Migration_Publikationen/Laenderprofile/bilder/Country-profiles/cp-2/grafik4-gr.gif

Iki 1997 m. Prancūzijos valdžia laikėsi itin griežtos imigracijos politikos. 9 dešimtmečio viduryje anti-imigracinis požiūris buvo skatinamas valdžioje atsідūrusios „Le front Nationale“ dešiniųjų politikos organizacijos.⁷³ 9 dešimtmečio pradžioje konservatorius vidaus reikalų ministras Charles Pasqua pradėjo vykdyti „nulinės imigracijos“ politiką. Ji pasikeitė tik antroje 10 dešimtmečio pusėje atėjus naujai valdžiai.⁷⁴ Paradoksalu, kad, nepaisant neigiamo valdžios požiūrio į atvykėlius, duomenys rodo, jog imigrantų populiacijos dydis išliko beveik nepakitęs.

Šveicarija

Šveicarija iki Antrojo pasaulinio karo pasižymėjo dideliais tiek emigracijos, tiek imigracijos mastais — nors nemažai piliečių išvykdavo ūkininkauti į JAV ar kitas šalis, tačiau paraleliai į Šveicariją atvykdavo dirbti daug kaimyninių valstybių darbininkų. Prieš karą Šveicarijoje gyveno daugiau nei 5 proc. užsieniečių. Kaip ir daugumoje kaimyninių valstybių, buvo skatinama darbo jėgos imigracija. Tačiau Šveicarijos valdžia jau nuo pat pradžių patvirtino nemažai apribojimų, kad užkirstų kelią ilgalaikiai imigracijai. Darbininkai galėdavo apsistoti tik labai trumpą laiką. Norint gauti leidimą pasilikti valstybėje visam laikui, reikėjo ten pragyventi net 10 metų. Be to, buvo griežtai ribojamas šeimų „susijungimas“ (reunion). Tai vadinama rotacijos politika, nes išvykstantys darbininkai galėjo būti pakeičiami naujais.⁷⁵ Dėl išorės spaudimo, valstybė buvo priversta vykdyti šiek tiek švelnesnę imigracijos politiką. Nuo 6-ojo iki 8-ojo dešimtmečio Šveicariją užliejo didžiausia imigracijos banga — atvyko beveik 3 mln. užsieniečių.⁷⁶ Dėl 1973 m. naftos krizės, nemaža dalis imigrantų buvo priversti palikti Šveicariją, bet ekonomikai vėl atsigavus, atvyko dar daugiau naujų darbuotojų. 8 dešim-

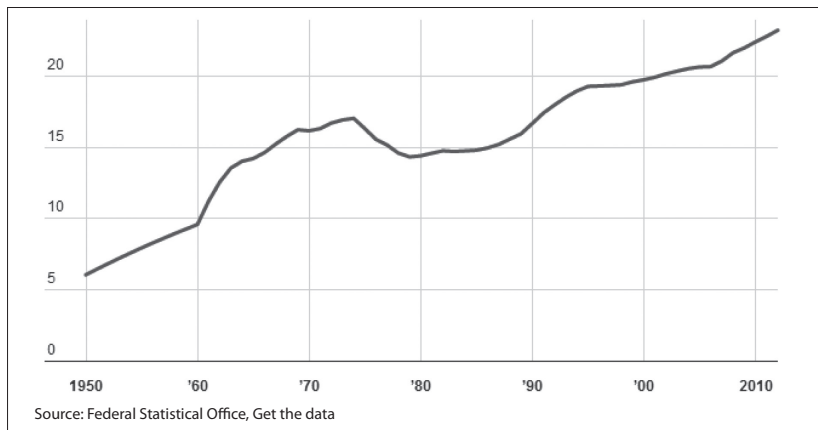
⁷³ Jana Evans Braziel, Notes on Immigration, Migration, and France, Department of English and Comparative Literature University of Cincinnati, <http://www.umass.edu/complit/aclanet/frenchmi.htm> [žiūrėta 05-17]

⁷⁴ Marcus Engler, Focus Migration- France <http://focus-migration.hwwi.de/France.1231.0.html?&L=1> [žiūrėta 05-10]

⁷⁵ Werner Haug, psl. 10

⁷⁶ Samuel Jaberg, In Switzerland immigration doesn't only create winners, swissinfo.ch, 2014 [žiūrėta 05-13]

tmečio pabaigoje sezoniniams darbininkams buvo suteikta daugiau teisių, pavyzdžiui, nuolatinio apsisistojimo galimybė.⁷⁷ Tai tik dar labiau padidino imigracijos srautus.

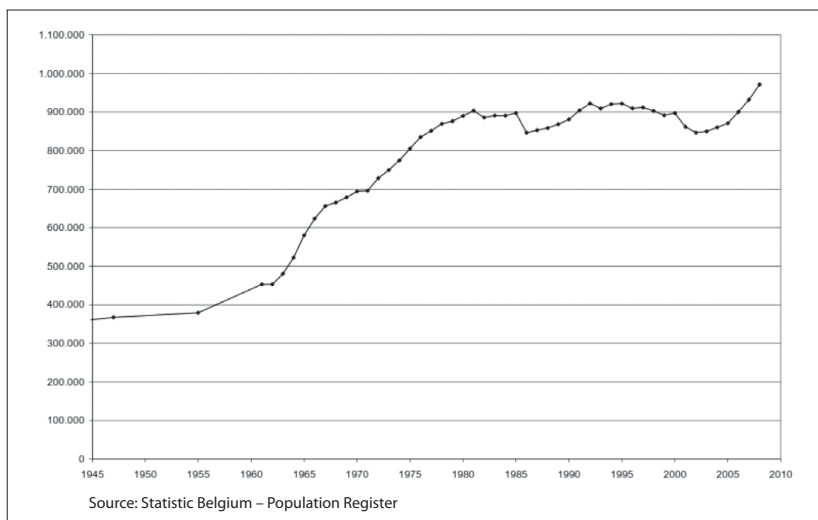
*Grafikas c) Imigracija Šveicarijoje*⁷⁸

Belgija

Belgijoje pirmoji imigracijos banga įvyko tarpukariu. 6 dešimtmetyje prasidėjo didžiuliai užsienio darbininkų, ieškančių darbo Belgijoje, srautai. Iš pradžių jie nebuvo ribojami. Tuo metu Belgija buvo ES sostinė, joje buvo sutelktos beveik visos svarbiausios institucijos. To rezultatas buvo didėjan-tis tiek laikinai atvykstančių, tiek nuolatiniam gyvenimui atsikraustančių ES valstybių piliečių skaičius. Dėl augančio nedarbo nuo 7 dešimtmečio ekonominė imigracija buvo apribota įstatymų. Pagrindine imigracijos prie-žastimi tapo šeimų susijungimas bei politinio prieglobsčio suteikimas. Iki pat 9 dešimtmečio Belgija neturėjo absoliučiai jokios ilgalaikės imigracijos strategijos. Buvo tikimasi, kad procesas vyks savaime, todėl menkai riboja-mos imigracijos mastai nuolat sparčiai augo.

⁷⁷ Denise Efonayi, Josef Martin Niederberger, and Philippe Wanner, Switzerland Faces Common European Challenges, Migration Policy Institute, 2005 <<http://www.migrationpolicy.org/article/switzerland-faces-common-european-challenges>>

⁷⁸ http://www.swissinfo.ch/eng/swiss_news/In_Switzerland_immigration_doesn_t_only_create_winners_.html?cid=37635550.

*Grafikas d) Imigracija Belgijoje*⁷⁹

Žvelgiant į šių keturių valstybių imigracijos istoriją, galima atrasti keletą skirtumų. Prancūzija pasižymi seniausia imigracijos istorija, Šveicarijoje dar tarpukariu ėmė didėti imigracijos mastai, ir, nors tuo pat metu lygia-grečiai vyko ir aktyvi emigracija, ji tapo pirmąja valstybe, turinčia teigiamą imigracijos ir emigracijos santykį⁸⁰. Belgijoje po Pirmojo pasaulinio karo vykusio imigracija nebuvo ypatingai reikšminga, o Vokietijoje iki Antrojo pasaulinio karo vyko tik emigracija. Prancūzijoje, šalia darbo imigracijos, nemenką reikšmę turėjo ir atvykėliai iš buvusių kolonijų. Šveicarija išsiskiria tuo, jog nuo 5 dešimtmečio vykdė daug griežtesnę laikinos imigracijos politiką. Prancūzija net iki 10 dešimtmečio vidurio tęsė anti-imigracijos strategijos vykdymą. Tačiau empiriniai duomenys rodo, kad šie skirtumai tikrai negali būti laikomi esminiais. Visos keturios valstybės nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos patyrė beveik identišką imigracijos rodiklių kaitą.

⁷⁹ http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/networks/european_migration_network/reports/docs/migration-statistics/asylum-migration/2007/01_belgium_annual_report_on_asylum_and_migration_statistics_2007_final_version_23sept09_en.pdf

⁸⁰ Werner Haug, psl. 14

Itin spartus augimas prasidėjo dėl 6 dešimtmetyje įvykusio ekonomikos bumo, kai visos valstybės pradėjo užsienio darbininkų samdymo programas. Tuo metu imigracija dažniausiai dar būdavo laikina. 1973 m. įvykus naftos krizei, analizuojamos šalys pabandė apriboti imigrantų darbininkų srautus, tačiau tai nesumažino imigracijos mastų, nes naujų atvykėlių tikslu tapo šeimų susijungimas — imigracija tapo pastovia. Imigrantų skaičius visose valstybėse augo iki šių dienų.

4.2. *Vykdoma imigracijos politika ir dabartiniai imigracijos srautai*

Tyrimai rodo, jog istorinė imigracijos rodiklių dinamika yra labai panaši visose keturiose valstybėse. Tačiau kyla klausimas, jog, galbūt, jos šiomis dienomis vykdo labai skirtingą imigracijos politiką arba patiria imigracijos srautų pokyčius.

Institucinis pagrindas neabejotinai yra vienas iš esminių kintamųjų, lemiančių valstybės politikos palankumą imigracijai. Egzistuoja tiesioginė priklausomybė tarp įstatymų, nustatančių, kokia teise (*jus soli* ar *jus sanguinis*) remiantis yra suteikiama pilietybė ir imigrantų, neturinčių tos šalies pilietybės, skaičius. Visose lyginamose valstybėse pilietybės įgijimas yra paremtas *jus sanguinis* teise, tačiau skiriasi, kaip stipriai yra taikomi ir *jus soli* principai.

Situacija Prancūzijoje ir Belgijoje labai panaši. Lyginant su Šveicarija ir Vokietija, šiose valstybėse gimstantiems piliečiams sudarytos daug palankesnės sąlygos įgyti pilietybę. Prancūzija yra šalis, kurioje kilo *jus soli* idėjos: pilietybė priklauso nuo vietos, kurioje gimsta vaikas, todėl savaime suprantama, kad ten nuo pat pradžių šalia *jus sanguinis*, stipriai taikomas ir šis principas.⁸¹ Natūralizacijos sąlygos, siekiantiems įgauti Prancūzijos pilietybę nėra ypatingai griežtos. Belgijoje *jus soli* principai pradėti taikyti nuo 1984 m., o iki 2012 m. natūralizacijos sąlygas galima laikyti labai menkai apibrėžtomis.⁸² Šių valstybių pilietybės įstatymai beveik automatiš-

⁸¹ Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, 2009, psl 80–82

⁸² Milica Petrovic, *Belgium: A Country of Permanent Immigration*, Migration Policy Institute, 2012

kai leidžia antros kartos imigrantams tapti valstybių piliečiais. Vokietijoje ilgai buvo praktikuojamas grynas *jus sanguinis* principas, kai pilietybė būdavo paveldima iš tėvų. Tačiau bandant paskatinti dar didesnius imigracijos srautus, 2000 m. vaikams, gimusiems Vokietijos teritorijoje, suteikta ir *jus soli* teisė.⁸³ Galima turėti dvigubą Vokietijos ir kitos ES valstybės pilietybę. Ne ES piliečiams suteikiama teisė pasirinkti pilietybę sulaukus 18 metų. Šveicarijos pilietybę gauti itin sunku — iki šių dienų įstatymuose apibrėžiami labai stiprūs *jus sanguinis* principai, o natūralizacijos sąlygos yra griežčiausios visoje Europoje.⁸⁴ Tokie instituciniai pagrindai lemia tai, jog santykinai nemaža dalis Prancūzijoje ir Belgijoje gyvenančių užsieniečių ar jų vaikų gauna tų valstybių pilietybę ir statistikoje nebėra skaičiuojami kaip užsienio valstybių piliečiai. Vokietijoje šie skaičiai padidėjo tik nuo 2000 metų, o Šveicarijoje ir šiandien išlieka gana žemi. Tai lemia vieną didžiausių užsieniečių gyventojų kiekį.

Šiuo metu užsieniečiai sudaro gana skirtingą dalį kiekvienos valstybės piliečių. Procentaliai mažiausiai imigrantų yra Prancūzijoje — apie 6,2 proc., Vokietijos pilietybės neturi apie 9,4 proc. gyventojų, Belgijos — 11,2 proc., o Šveicarijoje imigrantai sudaro net 23,2 proc. gyventojų. Tačiau reikėtų pabrėžti, jog šie įverčiai skyrėsi visais laikais. Kadangi pagrindinis analizės priklausomas kintamasis yra gimstamumo rodiklių pokyčiai, reikėtų įsigilinti, kokia šiuo metu yra imigracijos srautų dinamika.

Visose valstybėse nuo XXI a. pradžios reikšmingai padidėjo atvykstančių imigrantų srautai. Vienintelė Vokietija patyrė kiek žymesnį metinio atvykėlių skaičiaus sumažėjimą, tačiau per pastaruosius metus šis rodiklis vėl pradėjo labai sparčiai kilti ir, 2011 m. duomenimis, į Vokietiją atvyksta apie 840 tūkst. Žmonių. Palyginimui, 2000 metais imigrantų buvo 648 tūkst. Prancūzija, Šveicarija bei Belgija patyrė beveik tolygų imigrantų skaičiaus augimą. Šių trijų valstybių kasmetiniai imigracijos srautai beveik susilygino (120–140 tūkst. imigrantų per metus). Į Vokietiją atvyksta virš septynių kartų daugiau užsieniečių. Lyginant valstybių imigracijos srautų

⁸³ Veyssel Oezcan, Germany: Immigration in Transition, Migration Policy Institute, 2004

⁸⁴ Werner Haug, psl. 10

*1 lentelė. Imigrantų skaičius Europos valstybėse. Šaltinis Eurostat, 2013**

	Total		Non-nationals Citizens of another EU-27 Member State		Citizens of a non-member country	
	(1 000)	(% of the population)	(1 000)	(% of the population)	(1 000)	(% of the population)
<i>EU-27</i>	<i>20 370.4</i>	<i>4.1</i>				
Belgium	1 253.9	11.2	806.7	7.2	447.2	4.0
Bulgaria	45.2	0.6	11.8	0.2	33.4	0.5
Czech Republic	422.3	4.0	160.6	1.5	261.7	2.5
Denmark	374.6	6.7	147.1	2.6	227.5	4.1
Germany	7 696.	9.4	3 022.4	3.7	4 674.0	5.7
Estonia	197.1	14.9	7.7	0.6	189.4	14.3
Ireland	543.6	11.8	379.2	8.3	164.4	3.6
Greece	862.4	7.8	203.1	1.8	659.3	6.0
Spain	5 072.7	10.9	2 60.7	4.4	3 12.0	6.4
France	4 089.1	6.2	1 406.7	2.1	2 682.4	4.1
Croatia	27.9	0.7	8.7	0.2	19.2	0.5
Italy	4 387.7	7.4	1 287.2	2.2	3 100.5	5.2
Cyprus	170.1	19.5	112.6	13.0	57.5	6.6
Latvia	315.4	15.6	5.6	0.3	309.8	15.3
Lithuania	22.2	0.7	3.2	0.1	19.0	0.6
Luxembourg	238.8	44.5	206.1	38.4	32.7	6.1
Hungary	141.1	1.4	79.8	0.8	61.3	0.6
Malta	22.5	5.3	12.8	3.0	9.6	2.3
Netherlands	714.6	4.3	380.5	2.3	334.0	2.0
Austria	997.0	11.8	415.2	4.9	581.9	6.9
Poland	58.9	0.2	18.6	0.0	40.2	0.1
Portugal	417.0	4.0	100.9	1.0	316.1	3.0
Romania	70.7	0.4	19.5	0.1	51.1	0.3
Slovenia	91.4	4.4	6.9	0.3	84.5	4.1
Slovakia	72.9	1.3	55.9	1.0	17.0	0.3
Finland	194.3	3.6	76.3	1.4	117.9	2.2
Sweden	659.4	6.9	282.0	3.0	377.4	3.9
United Kingdom	4 929.7	7.7	2 421.2	3.8	2 508.5	3.9
Iceland	21.4	6.7	16.7	5.2	4.7	1.5
Liechtenstein	12.3	33.5	6.2	16.7	6.2	16.8
Norway	457.4	9.1	277.6	5.5	179.8	3.6
Switzerland	1 869.1	23.2	1 188.0	14.8	681.1	8.5

* <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/images/8/80/Non-national_population_by_group_of_citizenship_and_foreign-born_population_by_country_of_birth%2C_1_January_2013_YB14_II.png>

pokyčius, nebuvo surasta jokių esminių skirtumų. Vokietija, pasižyminti nekintančiais žemais gimstamumo reitingais, kasmet sulaukia daug daugiau imigrantų nei kitos valstybės, ir šis rodiklis tik auga. Tai leidžia daryti išvadas, jog ir oficialūs duomenys apie imigrantų skaičiaus kaitą negali tapti atsakymu į pagrindinį darbo klausimą.⁸⁵

Kilmės šalis neabejotinai turi įtakos tolesniam elgesiui, todėl būtina įsigilinti, kokios pilietybės imigrantai vyrauja lyginamose valstybėse. Belgijoje maždaug po 12 proc. visų imigrantų sudaro Italijos, Prancūzijos bei Olandijos piliečiai. Vokietijoje daugiau nei penktadalis užsieniečių yra iš Turkijos, taip pat nemažą dalį sudaro lenkai bei italai. Šveicarijoje vyrauja italai, vokiečiai bei portugalai.⁸⁶ Į Prancūziją didžiausi srautai imigrantų plūsta iš Alžyro, Maroko, Portugalijos.⁸⁷ Šveicarijos ir Belgijos imigracijos rodikliai yra panašūs tuo, jog didžiąją dalį užsieniečių šiose valstybėse sudaro ES valstybių piliečiai. O Prancūzijoje ir Vokietijoje daugiau nei pusė imigrantų yra iš kitų pasaulio valstybių (daugiausia musulmonišų).⁸⁸ Prancūzijoje ir Vokietijoje yra visiškai skirtingi gimstamumo rodikliai, reiškia jog šie skirtumai tikrai negali būti nulemti imigrantų kilmės, nes šiose dviejose valstybėse duomenys apie atvykėlių pilietybę yra labai panašūs.

Šiuo metu visose valstybėse imigracijos situacija ir vykdoma politika turi skirtumų. Skiriasi institucinės taisyklės, kaip suteikiama pilietybė, o tai nulemia, kokią dalį valstybės gyventojų sudaro užsienio piliečiai. Tačiau griežtesnės pilietybės suteikimo sąlygos nekoreliuoja su mažesniu atvykėlių skaičiumi. Taip pat skiriasi, kokių tautybių imigrantai vyrauja valstybėse,

⁸⁵ OECD. StatExtract, International Migration Database, Inflows of foreign population by nationality <<http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=MIG>>

⁸⁶ Eurostat, Main countries of citizenship and birth of the foreign born population, 2013 http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/images/b/be/Main_countries_of_citizenship_and_birth_of_the_foreign_born_population%2C_1_January_2013_%281%29_%28in_absolute_numbers_and_as_a_percentage_of_the_total_foreign_born_population%29_YB14_II.png

⁸⁷ Marcus Engler, Focus Migration- France <http://focus-migration.hwwi.de/France.1231.0.html?&L=1> [žiūrėta 05-10]

⁸⁸ Eurostat, Share of non-nationals in the resident population, 2013 [http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/File:Share_of_non-nationals_in_the_resident_population,_1_January_2013_\(%25\)_YB14_II.png](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/File:Share_of_non-nationals_in_the_resident_population,_1_January_2013_(%25)_YB14_II.png)

bet panaši užsieniečių tautinė sudėtis Prancūzijoje ir Vokietijoje įrodo, kad tai nelemia TFR dinamikos. Tai, jog lyginamose valstybėse gyvena skirtingas imigrantų skaičius, ar kad yra vykdoma nevienoda imigracijos politika, neturi reikšmingos įtakos vaisingumo įverčiui.

4.3. *Imigrantų vaisingumas*

Imigracija ne tik tiesiogiai prisideda prie valstybės gyventojų skaičiaus. Daugumoje šiuolaikinių valstybių imigracija netiesiogiai veikia populiacijos kaitą, todėl norint suvokti valstybių vaikų skaičiaus vienai moteriai skirtumus, būtina įsigilinti į tyrimus apie imigrantų vaisingumą.⁸⁹ Nustatant, kokia teorija geriausiai paaiškina imigrantų ir vietinių gyventojų vaisingumo skirtumus, įsigilinus į pastarųjų metų tiriamų valstybių imigrantų vaisingumo dinamiką bei išanalizavus, kokią įtaką ji daro bendriems vaisingumo rodikliams, bus galima atsakyti, ar imigrantų vaisingumas gali paaiškinti Prancūzijos, Vokietijos, Šveicarijos bei Belgijos skirtingus demografinius pokyčius.

Absoliučiai visose tiriamose valstybėse ryški viena tendencija — kitos šalies pilietybę turinčių imigrantų vaisingumo rodikliai yra aukštesni, nei vietinių gyventojų. Šveicarijoje ir Belgijoje imigrantų vaikų skaičius moteriai yra aukštesnis 25–30 proc.⁹⁰, o Vokietijoje bei Prancūzijoje — apie 20 proc.⁹¹ Lyginant imigrančių vaisingumą pagal pilietybę, išryškėja, jog kitų ES valstybių pilietybę turinčių imigrančių vaisingumas beveik nesiskiria nuo vietinių, o musulmonės atvykėlės, kurios visose lyginamose valstybėse sudaro gana reikšmingą dalį, yra linkusios turėti daugiau palikuonių nei prancūzės, vokietės, šveicarės ar belgės.

Šiuos skirtumus puikiai paaiškina imigrantų socializacijos teorija, teigianti, jog imigrantai įsisavina jų tėvynėse vyraujančias elgesio normas ir

⁸⁹ Kamila Cygan-Rehm, psl. 2–4

⁹⁰ Giampaolo Lanzieri, Towards a 'baby recession' in Europe?, Eurostat, 2013, psl 12

⁹¹ Laurent Toulemon, Ariane Pailhé, Clémentine Rossier, France: High and stable fertility, Demographic Research, 2008 <<http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/16/19-16.pdf>> psl. 522-523

jomis vadovaujasi visą gyvenimą.⁹² Tačiau ši teorija yra nepakankama, kad visiškai paaiškintų imigrantų vaisingumo rodiklius, nes iš ne ES valstybių imigravusių moterų vaisingumo rodikliai yra gerokai žemesni, nei jų tautiečių, pasilikusių gimtojoje šalyje. Kuo daugiau metų yra praleidžiama imigracijoje, tuo labiau atvykėlių vaisingumo rodikliai darosi panašesni į vietinių gyventojų.⁹³ Tai reiškia, jog šalia socializacijos teorijos būtina atsižvelgti ir į imigrantų asimiliaciją — atvykėliai perima ir tos šalies, kurioje įsikuria, vietinių gyventojų elgesio normas. Imigrantų elgesio paaiškinimas slypi kažkur tarp jų kilmės regiono ir priimančios valstybės.⁹⁴

Dabartinių imigrantų vaisingumo rodiklių ir jų paaiškinimo nepakanka — būtina įsigilinti į kaitą. Maždaug nuo 2000 m. beveik visų Europos valstybių imigrantų vaisingumo įverčiai pradėjo labai smarkiai kristi.⁹⁵ Nors tuo pat metu Prancūzijos bendras TFR laikėsi aukštas, Šveicarijos bei Belgijos kilo, o Vokietijos išliko pastoviai žemas, šių valstybių imigrantų vaisingumo rodiklių dinamiką galima laikyti identiška. Skirtumai tarp imigrantų ir vietinių moterų vaisingumo tolygiai mažėja ir darosi vis mažiau reikšminga. Didžiausią nuosmukį galima įžvelgti iš Azijos bei Afrikos atvykusių moterų vaisingumo kreivėse.⁹⁶ Tai galima paaiškinti tuo, jog asimiliacija daro vis didesnę įtaką nei socializacija. Antros kartos imigrančių elgesys supanašėja su vyraujančios tautybės gyventojų, ir todėl jų vaisingumo rodikliai tampa beveik tokie patys, kaip ir vietinių. Duomenys rodo, jog ne piliečių vaisingumo mažėjimas neturėjo jokios reikšmingos įtakos bendram tiriamų valstybių TFR.⁹⁷

Įvertinus skirtingą institucinę pilietybės įgijimo pagrindą visose valstybėse, aiškėja, jog imigracijos įtaka demografiniams pokyčiams visose jose

⁹² Kamila Cygan-Rehm, psl. 5 Kamila Cygan-Rehm, psl. 5

⁹³ Nadja Milewski, Fertility of Immigrants: A Two-Generational Approach in Germany, Sociology Department

⁹⁴ Werner Haug, psl. 13

⁹⁵ Giampaolo Lanzieri, Towards a 'baby recession' in Europe?, Eurostat, 2013, psl. 9

⁹⁶ Justin Vaisse, Unrest in France, November 2005: Immigration, Islam and the Challenge of Integration, Presentation to Congressional Staff, 2006 <<http://www.brookings.edu/research/testimony/2006/01/12france-vaiss>> [žiūrėta 05-13]

⁹⁷ Tomáš Sobotka, Fertility in Austria, Germany and Switzerland: Is there a Common Pattern?, Federal Institute for Population Research, 2012 <<http://www.comparativepopulationstudies.de/index.php/CPoS/article/viewFile/81/76>> psl. 288–291

yra daug panašesnė, nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Pavyzdžiui, lyginant Šveicariją ir Vokietiją, jei atsižvelgiama ne tik į gyventojus, neturinčius pilietybės, bet ir turinčius „imigrantų kilmę“, Vokietijos rodikliai labai priartėja prie Šveicarijos 20 proc.⁹⁸ Tiesiog daugiau imigrantų yra gavę Vokietijos pilietybę. Tai padeda suvokti, jog statistika „slepia“ nemažai užsienio kilmės gyventojų, jų vaisingumo rodiklius skaičiuodama kaip vietinių. Būtina įvertinti šį aspektą, bet kartu suvokti, kad tai neturi labai didelės įtakos. Kai kur keliamos hipotezės, kad valstybių pilietybę turinčių gyventojų vaisingumas yra aukštas Prancūzijoje, Šveicarijoje bei Belgijoje, yra nepagrįstos. Užsieniečiai, gaunantys pilietybę, yra praleidę nemažai metų tose valstybėse ar net jose gimę. Tai reiškia, kad jie yra itin stipriai paveikti asimiliacijos ir jokie reikšmingi vaisingumo skirtumai nėra statistikoje „slepiami po pilietybę“, nes asimiliavusiųjų užsienio kilmės moterų vaisingumo rodikliai susilygina su vietinių.⁹⁹ Vokietijoje taip pat itin didelė dalis piliečių yra užsienio kilmės, tačiau jos TFR nedidėja.

Imigrantų vaisingumo dinamika yra labai panaši visose valstybėse. Grafikuose galima išvelgti, jog TFR kreivė „nereaguoja“ į užsieniečių vaisingumo mažėjimą. Imigrantų vaikų skaičius vienai moteriai Prancūzijoje, Vokietijoje, Šveicarijoje ir Belgijoje vis labiau artėja prie vietinių gyventojų rodiklių. Užsieniečiai sudaro tik mažąją dalį valstybės gyventojų, todėl ir taip buvusi nedidelė imigrantų vaisingumo įtaka valstybių bendriems vaisingumo indeksams dėl asimiliacijos darosi vis mažiau reikšminga.

Dėl geografinės padėties, aukšto išsivystymo ir palankių sąlygų, visose lyginamose valstybėse imigrantų skaičius sudaro reikšmingą dalį gyventojų. Analizuojant migraciją, egzistuoja nemažai panašumų ir skirtumų. Visos keturios šalys pasižymi gana panašia migracijos istorija ir imigrantų skaičiaus kaita. Šiuo metu vykdoma migracijos politika skiriasi, bet, išskyrus Šveicariją, kitų trijų valstybių migracijos strategija darosi vis panašesnė. Šiandieninės migracijos mastai skiriasi, tačiau jų pokyčiai juda ta pačia linkme — toliau auga. Imigrantų vaisingumas vis panašėja į vietinių

⁹⁸ Susanne Schmid, Martin Kohls, Fertility of Female Immigrants in Germany (abstract), 2010

⁹⁹ The Local, Migrant birthrates falling in Germany, study finds, 2010-08-11

gyventojų vaisingumo rodiklius, todėl turi vis menkesnę įtaką TFR skirtumams. Imigrantai neabejotinai yra svarbus kintamasis, nes jų įtaka valstybių gimstamumo rodikliams tik auga. Tačiau, palyginus Vokietijos, Prancūzijos, Šveicarijos bei Belgijos imigracijos mastus, įtaką bei raidą, paaiškėja, kad skyriaus pradžioje iškelta hipotezė negali būti patvirtinta — skirtumai bei panašumai neturi reikšmingos įtakos priklausomam analizės kintamajam. Imigracijos įverčiai negali būti laikomi esminiu kintamuoju, lemiančiu skirtingą valstybių vaisingumo rodiklių dinamiką.

5. Šeimos politika

Daugelio autorių teigimu, vaisingumo rodiklių smukimas Europoje, pradedęs dar XIX amžiuje, yra neabejotinai susijęs su pakitusiu požiūriu į žmogiškąją kapitalą ir kylančia „žinojimo ekonomika“. Pastaroji apibrėžiama tuo, jog konkuruojančiame kapitalistiniame pasaulyje vis labiau vertinami įgūdžiai ir gebėjimai, o tos tautos, kurios nesugeba pilnai išnaudoti žmogiškojo potencialo, yra pasmerktos žlugti produktyvumo lenktynėse.¹⁰⁰ Šis požiūris atsispindi ir demografiniuose valstybių rodikliuose.

Galima teigti, jog krentantys vaisingumo rodikliai yra tiesiogiai susiję su išaugusiais vaikų auginimo kaštais, kurie didėja augant ekonominiam išsivystymo lygiui. Gerėjanti švietimo sistema ir kylanti „žinojimo ekonomika“ sukūrė palankesnes sąlygas tėvams investuoti į vaikus kaip į potencialų žmogiškąją kapitalą. Šis pokytis leido kurtis naujai tendencijai, kai vietoje didesnio vaikų skaičiaus tėvai renkasi „kokybę“, t.y. siekia vaikui užtikrinti kuo geresnes gyvenimo sąlygas.¹⁰¹

Nepaisant to, jog dažnai pabrėžiamas atvirkštinis ryšys tarp išsilavinimo lygio šalyje ir moterų noro turėti vaikų,¹⁰² nė vienoje iš analizuojamų valstybių ši tendencija nėra tokia gabi, kokia gali pasirodyti iš pirmo žvilgs-

¹⁰⁰ Gøsta Esping-Andersen, Duncan Gallie, Anton Hemerijck, John Myles *Why We Need a New Welfare State*, Oxford university press, 2002, P.28

¹⁰¹ Adriaan Kalwij "The impact on family policy expenditure on fertility in Western Europe", *Demography*, Volume 47-Number 2, May 2010, P. 503

¹⁰² Olivier Thevenon "Family Policies in OECD Countries: A Comparative Analysis", *Population and development review*, 37(1), March 2011, 513

nio. Daugumoje Europos valstybių egzistuoja atotrūkis tarp to, kiek vaikų norima, ir realaus vaikų skaičiaus šeimoje. Dar 2000 metais tiek Vokietijoje, tiek Prancūzijoje, tiek Belgijoje santykis tarp norimo ir turimo vaikų skaičiaus buvo lygus 0,7. Todėl, žvelgiant į vaisingumo rodiklius Vakarų Europoje, galima daryti prielaidą, jog šioje srityje tautos išgyvena gerovės deficitą.¹⁰³

Šiam reiškiniui analizuoti palanku remtis ekonomine gimstamumo teorija, kuri tarpvalstybinius vaisingumo rodiklių skirtumus Europoje grindžia valstybių vykdoma šeimos politika. Šios tikslas apibrėžiamas per darbo rinkos reguliavimą, kuriuo siekiama kurti palankesnes sąlygas moterims derinti šeimą ir darbą. Teigiama, jog viešosios programos, padedančios moterims dalyvauti darbo rinkoje neprarandant galimybės auginti vaikus, teigiamai koreliuoja su aukštesniais vaisingumo rodikliais.¹⁰⁴ Tą įrodo faktas, jog tarp penkiolikos Tarptautinės ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (Organisation for Economic Cooperation and Development, arba OECD) narių aukščiausi vaisingumo rodikliai buvo tose šalyse, kurioms būdingas didžiausias dirbančių moterų procentas.¹⁰⁵

Analizuojant, kuo skiriasi vykdoma šeimos politika Prancūzijoje, Vokietijoje, Belgijoje ir Šveicarijoje, bei keliant klausimą, ar šie skirtumai yra pakankamai svarūs, kad leistų paaiškinti egzistuojantį išsiskyrimą tarp minėtų valstybių vaisingumo dinamiką, pasitelkti trys esminiai paramos tipai, apibrėžiami kaip socialinės išlaidos šeimai. Pirmasis jų — piniginiai pervedimai, apimantys motinystės pašalpas, išmokas vaikų išlaikymui, mokesčių lengvatas, etc. Antrasis rodiklis — sąlygos išeiti tėvystės atostogų (leave entitlements), nurodantis, kiek motinystės savičių yra suteikiama, koks išmokos dydis bei sąlygos grįžti į buvusią darbo vietą, ir kt. Paskutinis paramos tipas yra paslaugų šeimoms teikimas, omenyje turint vaikų priežiūrą, t.y. darželių ir dienos centrų tinklą.¹⁰⁶ Statistiniai duomenys, atskleidžiantys šių priemonių, skirtų mažinti vaikų auginimo išlaidas,

¹⁰³ Andersen etc., *Why We Need a New Welfare State*, 63–64

¹⁰⁴ Kalwij, 502–505

¹⁰⁵ Thevenon, 57

¹⁰⁶ Thevenon, 57

specifiką analizuojamose šalyse, implikuoja, jog pastarosiose gausu skirtumų, susijusių su vykdoma šeimos politika. Tai leidžia išsikelti trečiąją tyrimo hipotezę:

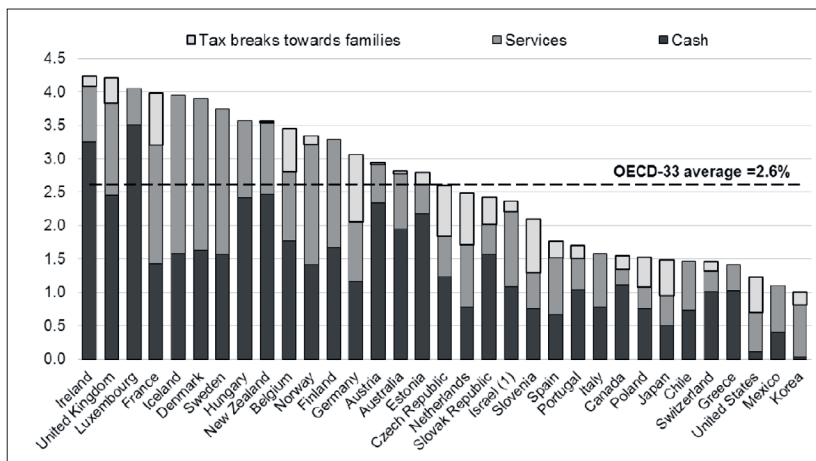
H3: Šeimos politika daro įtaką skirtingai valstybių gimstamumo rodiklių dinamikai.

Vienas geriausių indikatorių (atspindintis pirmąjį paramos tipą), siekiant išžvelgti skirtumus tarp minėtų keturių valstybių, yra valstybių viešosios išlaidos, skirtos šeimoms. Šios apima šeimoms skirtus piniginius pervedimus, viešąsias išlaidas paslaugoms teikti, bei finansinę paramą, įtvirtintą per mokesčių sistemą. 2013 metais atlikto OECD tyrimo duomenimis šiai organizacijai priklausančių valstybių viešųjų išlaidų šeimoms vidurkis lygus 2,6 proc. valstybių bendrojo vidaus produkto. Nepaisant to, tarp valstybių pastebimi gana dideli skirtumai. Prancūzijoje parama šeimoms sudaro ženkliai didesnę BVP dalį nei kitose valstybėse. Čia ji siekia net 4 proc. Didžiausią dalį šių išmokų sudaro mokesčių lengvatos. Belgija nuo Prancūzijos atsilieka vos keliomis dešimtosiomis procento — valstybėje išmokos šeimoms sudaro beveik 3,5 proc. BVP, tačiau kitaip nei Prancūzijoje, didžiąją dalį jų sudaro piniginės išmokos. Vokietijoje parama šeimoms siekia kiek daugiau nei 3 proc. BVP, kai tuo tarpu Šveicarija net nesiekia OECD vidurkio. Išlaidos šeimoms valstybėje tesudaro 1,5 proc. BVP, didžiausia dalis sumokama grynaisiais.¹⁰⁷

Žvelgiant į šiuos skaičius į akis krenta skirtumai tarp Prancūzijos, Belgijos, Vokietijos ir ypač Šveicarijos. Jie leidžia daryti prielaidą, jog vaisinumo rodikliai atspindi skirtingą valstybių palankumą šeimoms. Svarbu paminėti, jog Prancūzijoje ir Belgijoje parama šeimoms ypač orientuota į dideles šeimas (su trimis ir daugiau vaikų), tuo tarpu Vokietijoje sistema labiau orientuota į šeimas su vienu ar dviem vaikais.¹⁰⁸

¹⁰⁷ OECD Family Database, OECD – Social Policy Division – Directorate of Employment, Labour and Social Affairs, Public spending on family benefits. < www.oecd.org/social/family/database > [žiūrėta 2014 05 22]

¹⁰⁸ Thevenon, 65

Viešosios išlaidos šeimoms, dalis nuo BVP proc., 2009:

Šaltinis: Social Expenditure Database, v December 2013.

Antrojo paramos tipo duomenų analizė atskleidžia panašias tendencijas. Šveicarija ir šioje dimensijoje stipriai atsilieka nuo kitų trijų valstybių. Šalyje federaliniu lygmeniu apibrėžiamos tik motinystės atostogų sąlygos, tuo tarpu toks reiškiny kaip tėvystės atostogos šioje valstybėje neegzistuoja. Negana to, norėdamos išeiti motinystės atostogų, moterys turi atitikti tam tikrus kriterijus,¹⁰⁹ o motinystės atostogoms suteikiama vos dešimt apmokamų savaičių.¹¹⁰ Tuo tarpu Vokietijoje apmokamos motinystės atostogos sudaro 14 savaičių, kurių metu moterys gauna pilną darbo užmokesčio sumą išmokos forma Vis dėlto, ir šioje valstybėje nėra tėvystės atostogų. Belgijoje motinystės atostogos sudaro 15 savaičių. Per pirmąsias keturias savaites moterims mokama 82 proc., o likusias 11 savaičių — 75 proc.

¹⁰⁹ Moteris turi būti sumokėjusi privalomą pensiją draudimą likus devyniems mėnesiams iki gimdymo. Ji taip pat turi turėti darbą penkis pirmuosius nėštumo mėnesius (darbo valandų skaičius nėra svarbus). Be to, moteris Šveicarijoje gimdymo metu turi turėti reguliarių darbo kontraktą arba teisę į bedarbystės pašalpas. Žr. Olivia Thoenen „Reconciliation of Work and Family Life in Switzerland“, *German Policy Studies*, Vol. 6, No. 3, 2010, P. 25

¹¹⁰ OECD Family Database, OECD – Social Policy Division – Directorate of Employment, Labour and Social Affairs, Key characteristics of parental leave systems. < www.oecd.org/social/family/database > [žiūrėta 2014 05 22]

uždarbio dalies. Šioje šalyje tėvams taip pat suteikiamos dviejų savaitių trukmės apmokamos tėvystės atostogos, kurių metu mokamas pilnas darbo užmokestis. Prancūzija laimi ir šioje dimensijoje. Motinystės atostogoms čia suteikiama net 16 savaitių, kurių metu motinoms mokamas pilnas darbo užmokestis. Negana to, valstybėje tėvystės atostogos sudaro 1,6 savaitės, kurių metu vyrams taip pat išmokamas pilnas atlyginimas.¹¹¹

Vienas iš tikslų, kuriant palankias sąlygas motinystės ir tėvystės atostogoms, yra eliminuoti finansinius iššūkius moterims, verčiančius jas rinktis tarp karjeros ir šeimos.¹¹² Akivaizdu, jog Prancūzijoje, kur moterims kuriam palanki terpė derinti darbą ir vaikų priežiūrą, jos yra labiau linkusios kurti šeimą. Negana to, vyrams suteikiama galimybė pasinaudoti tėvystės atostogomis valstybės socialinę aplinką daro dar palankesnę darbo-šeimos modeliui vystyti. Tuo tarpu Vokietijoje ir Šveicarijoje, pasižyminčiose žemesniais vaisingumo rodikliais, antrasis paramos tipas yra mažiau palankus minėtajam modeliui.

Nors visose analizuojamose valstybėse egzistuoja finansinė parama šeimoms, stengiantis bent iš dalies kompensuoti vaikų auginimo išlaidas, šalys skiriasi tuo, kokia apimti tėvams suteikiama galimybė naudotis vaikų priežiūros paslaugomis. Kol daugelyje valstybių šios paslaugos yra ribotos tiek gyventojų aprėptimi, tiek priežiūrai skirtų valandų skaičiumi, Prancūzija ir vėl išsiskiria palankiausiomis sąlygomis derinti šeimą ir darbą. Namų priežiūros išmokų dydis šioje valstybėje priklauso nuo vaikų gimimo tvarkos, o formali priežiūra prieinama pilnu etatu net ir patiems mažiausiems (į daugumą darželių ir dienos centrų yra priimami kūdikiai nuo 3 mėnesių amžiaus).¹¹³ Tuo tarpu Šveicarijoje 2009 metais vos 12 proc. vaikų, kuriems buvo mažiau nei treji metai, lankė dienos priežiūros centrus. Įdomu ir tai, jog šioje valstybėje šeimos, kuriose abu tėvai dirba ir augina du vaikus, turi skirti beveik 2/5

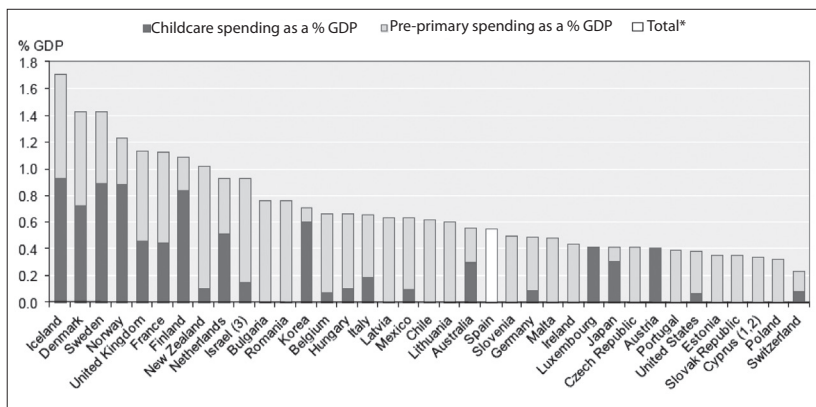
¹¹¹ Eurostat. European Commission *Reconciliation between work, private and family life in the European Union*, European Communities, 2009, P. 89

¹¹² Jeanne Fagnani, Antoine Math "Recent reforms in french and german family policy: Similar challenges, different responses", *Sociologia, problemas e practicas*, n.º 64, 2010, P. 19

¹¹³ Thevenon, 76–77

savo įplaukų vaikų priežiūrai, kai tuo tarpu Vokietijoje ir Prancūzijoje šeimos tam skiria vos 10 ar 15 proc. šeimos biudžeto.¹¹⁴ Belgijoje, kaip ir Prancūzijoje, tėvai turi galimybę pradėti naudotis vaikų priežiūros paslaugomis kol jų vaikams dar nėra sukakę treji metai. Negana to, šioje valstybėje pirmenybė teikiama tėvams, dirbantiems pilnu etatu, o norintiems, leidžiama naudotis paslaugomis ir ne visą darbo dieną.¹¹⁵

Panašias tendencijas atskleidžia ir OECD 2009 metų duomenys apie viešąsias valstybių išlaidas vaikų priežiūrai ir ankstyvajam švietimui. Prancūzijoje jos sudaro daugiau nei 1 proc. BVP, Belgijoje ir Vokietijoje siekia 0,4–0,6 proc., o Šveicarijoje vos priartėja prie 0,3 proc.

Viešosios išlaidos vaikų priežiūrai ir ankstyvajam švietimui, dalis nuo BVP proc., 2009:

Šaltinis: Social Expenditure database 2012; OECD Education database 2012; Eurostat for EU-countries outside the OECD.

Nemažiau svarbu yra tai, jog Prancūzijoje vaikų priežiūros politika yra stipriai centralizuota — viskas, nuo kvalifikuotų auklių iki mokesčių lengvatų, sprendžiama nacionaliniu lygiu.¹¹⁶ Taip pat ir Belgijoje vaikų

¹¹⁴ Thoenen, 30–31

¹¹⁵ Expatica *Childcare in Belgium*, 2011 <http://www.expatica.com/be/essentials_moving_to/essentials/childcare-in-belgium-1445.html> [žiūrėta 2014 05 23]

¹¹⁶ Fagnani, etc, 22

priežiūros politika patikėta Gerovės ministerijai (Ministry of Welfare).¹¹⁷ Vokietija ir Šveicarija šiuo klausimu išsiskiria nuo pirmųjų dviejų valstybių tuo, jog pirmojoje vaikų priežiūros paslaugos yra teikiamos savivaldybių lygmeniu,¹¹⁸ o antrojoje kiekvienas kantonas atskirai rūpinasi paslaugų teikimu šeimoms, bendradarbiaujant su savivaldybėmis. Nemažiau svarbu yra tai, kad šioje valstybėje tėvai už formalią priežiūrą sumoka daug daugiau nei šeimos kitose Europos valstybėse.¹¹⁹ Šie bruožai sistemas Vokietijoje ir Šveicarijoje padaro kompleksiškesnėmis ir painesnėmis nei Prancūzijoje ar Belgijoje, taip kuriant mažiau palankias sąlygas tėvams derinti vaikų auginimą ir karjeros planavimą.

Mokslinėje literatūroje dažnai iškeliama galimybė, jog išaugusios viešosios išlaidos šeimoms nedaro didelės įtakos gimusių vaikų skaičiui trumpuoju periodu, tačiau reikšmingai veikia vaisingumo dinamiką ilguoju laikotarpiu, mat moterys planuoja šeimos pagausėjimą apsvarstydamos galimas išlaidas ir kompensacijas.¹²⁰ Būtent tokio tipo investicijos į šeimas kaip prieinama vaikų priežiūra, įplaukų kompensacijos ir palankios tėvystės atostogų sąlygos daro teigiamą įtaką moterų įsidarbinimo rodikliams.¹²¹ Negana to, išaugęs moterų darbingumas (o ypač išaugusi moterų kvalifikacija) užtikrina našumą ir ekonomikos augimą.¹²² Tinkamai funkcionuojantis darbo-šeimoms modelis ir palankios sąlygos vaikų auginimui implikuoja aukštesnius vaisingumo reitingus.

Periode nuo 2000 iki 2007 metų darbingumo rodikliai Europos Sąjungoje augo. Kartu didėjo ir dirbančių moterų skaičius — šis pakilo 4,6 procento. Įdomu tai, kad šioje dimensijoje Vokietija lenkia tiek Prancūziją, tiek Belgiją — moterų darbingumas ten padidėjo 5,9 proc.¹²³ Belgija ir Prancū-

¹¹⁷ Bea Buysse, Christele Van Nieuwenhuyzen *Financing ECEC Services*, Kind en Gezin, Flanders (Belgium), 3

¹¹⁸ Daugiausiai tuo rūpinasi vietinės ne pelno siekiančios organizacijos, Bažnyčios ir NVO. Žr. Fagnani, etc, 21

¹¹⁹ Thoenen, 30–31

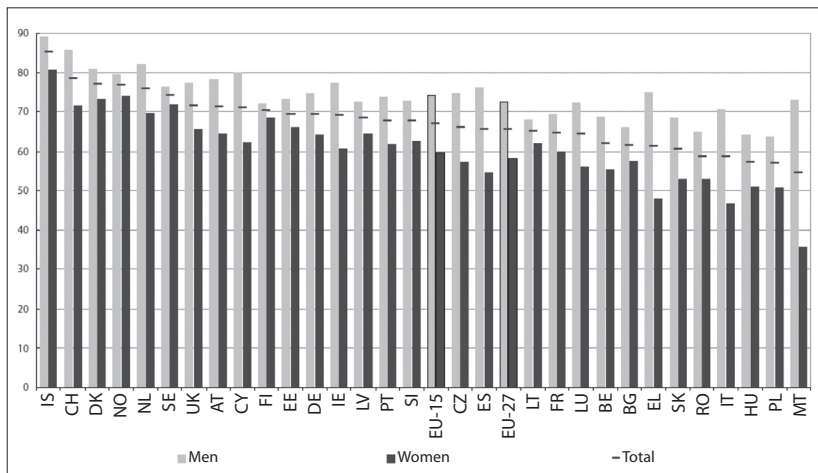
¹²⁰ Kalwij, 512

¹²¹ Thevenon, 76

¹²² Ten pat, 58

¹²³ Eurostat, 9

zija 2007 metų OECD duomenimis atsiliko ne tik nuo Vokietijos, bet ir nuo Šveicarijos. Vokietijoje iš viso dirba beveik 65 proc. moterų, o Šveicarijoje dirbančių moterų skaičius siekia daugiau nei 70 proc.

Užimtumo lygis ES valstybėse, 2007; Dirbančių žmonių nuo 15 iki 64 metų procentas nuo visos populiacijos.

Šaltinis: Eurostat, LFS.

Turint omenyje šias tendencijas darosi akivaizdu, jog tiek Šveicarijoje, tiek Vokietijoje šeimos politika nėra pakankamai efektyvi kuriant šeimai palankią aplinką. Statistika leidžia daryti prielaidas, jog didelis skaičius moterų nesugeba suderinti vaikų auginimo su karjera ir, deja, renkasi pastarąją. Ši problema tampa ypač opi moderniaisiais laikais, kai šeimos planavimas tampa pačios moters sprendimu.¹²⁴

Stengiantis paaiškinti šiuos skirtumus tarp keturių analizuojamų Vakarų valstybių palanku vadovautis E. Anderseno pasiūlyta gerovės režimų tipologija, kurią aptarėme pirmoje darbo dalyje. Šio autoriaus teigimu, skirtingų šeimos politikos tendencijų priežastys glūdi savituose gerovės modeliuose, t.y. skirtingai institucionalizuotuose santykiuose tarp politikos tikslų ir instrumentų. Tam tikras šeimos politikos tipas yra įtvirtintas

¹²⁴ Andersen, etc. *Why We Need a New Welfare State*, p. 80

konkrečiame gerovės režime, atspindinčiame skirtingą rolių pasiskirstymą tarp šeimos, valstybės ir rinkos, kuriant visuomenės gerovę. Dėl šios priežasties skirtingi šeimos politikos dizainai reflektuoja skirtingus koordinacijos tarp darbo ir šeimos formavimo modelius.¹²⁵

Prancūzija, Belgija ir Vokietija yra priskiriamos konservatyviajam gerovės modeliui, dar kartais vadinamam krikščionių-demokratų, ar kontinentinių gerovės modeliui.¹²⁶ Jam būdinga familialistinė sistema, kuri implikuoja, jog pati šeima yra atsakinga už savo narių gerovę, todėl kontinentinėms valstybėms būdinga tikslinga išmokų sistema ir palankių sąlygų sukūrimas jau dirbantiems žmonėms.¹²⁷ Šio tipo valstybėms taip pat būdingas vienošėimos-maitintojo modelis, kuris taip pat orientuotas į vyrus kaip šeimos išlaikytojus (male-breadwinner modelis). Po Antrojo Pasaulinio karo kontinentinėje Europoje gerovės valstybė buvo apibrėžiama per sveikatos ir pajamų priežiūrą, marginalizuojant paramos šeimai rolę. Šios tendencijos išliko ir pastaraisiais dešimtmečiais.¹²⁸

Mūsų analizei ne mažiau svarbus socialdemokratinis gerovės modelis, būdingas Šiaurės Europos valstybėms. Šis režimas, priešingai nei ką tik aptartas konservatyvusis modelis, pasižymi stipria defamilialistine sistema ir universalumo principu. Defamilializmas implikuoja laipsnį, kiek valstybės vykdoma socialinė politika sudaro sąlygas moterų autonomijai pačioms kurti savo namų ūkius, t.y. užsidirbti pragyvenimui ir išlaikyti šeimas.¹²⁹ Skandinavijoje egzistuojančios galimybės moterims rinktis tarp pilno ir pusės etato darbo bei apmokamų tėvystės atostogų kombinacija teigiamai veikia moterų preferencijas šeimos planavimo atžvilgiu. Būtent Šiaurės valstybėms būdinga unikali savybė maksimizuoti tiek moterų aktyvumo, tiek vaisingumo rodiklius.¹³⁰

¹²⁵ Andersen, etc. *Why We Need a New Welfare State*, p.75

¹²⁶ Kalwij, p.11

¹²⁷ Gøsta Esping-Andersen *Social Foundations of Postindustrial Economies*, New York: Oxford University Press, 1999, p.81–84

¹²⁸ Andersen, etc. *Why We Need a New Welfare State*, p.54–55

¹²⁹ Ten pat, p.55

¹³⁰ Ten pat, p.80–85

Kontinentiniam modeliui būdingas lyčių atotrūkis sveikatos, socialiniame ir švietimo sektoriuose.¹³¹ Jeigu bevaikių vyrų ir moterų aktyvumo rodikliai yra gana panašūs, to negalima pasakyti apie gyventojus, turinčius vaikų. Prancūzijoje, Belgijoje ir Vokietijoje atotrūkis tarp dirbančių tėvų ir motinų lygus beveik 20 proc.¹³² Tuo tarpu Šveicarija yra priskiriama liberaliam gerovės modeliui, kuriam būdinga tikslinga, poreikiais grįsta socialinė rūpyba, o darbo santykiai yra reguliuojami laisvosios rinkos principais, neteikiant moterims išskirtinių lengvatų.

Ši gerovės režimų tipologizacija leidžia paaiškinti tarp mūsų analizuojamų valstybių egzistuojančius skirtumus vaisingumo dinamikoje. Skandinavijos valstybės buvo pirmosios, kurios išplėtė paslaugų šeimoms dimensiją. Tuo tarpu pirmosios Vakarų Europos valstybės, pasekusios jų pavyzdžiu, buvo Belgija ir Prancūzija.¹³³ Negana to, kol dešimtajame dešimtmetyje Vokietijoje vis dar gyvavo vyro-šėimos-maitintojo modelis, Prancūzija buvo seniai jo atsisakiusi ir pati skatino Europos Sąjungą didinti paslaugų šeimoms apimtis bei mažinti vaikų auginimo išlaidas.¹³⁴ Žvelgiant į padėtį Šveicarijoje svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad nors dirbančių moterų skaičius auga, darbo valandų skaičius beveik nekinta, t.y. moterys dažniau dirba ne pilnu etatu.¹³⁵ 2006 metais ne pilną darbo dieną dirbančios moterys sudarė daugiau nei 60 proc. visų dirbančiųjų. Vokietijoje šis rodiklis beveik siekia 50 proc., kai tuo tarpu Prancūzijoje vos 30 proc.

Nors kai kurių autorių teigimu ne pilno etato darbo vietos moterims suteikia alternatyvas ir leidžia joms lengviau suderinti darbą su šeima,¹³⁶ Skandinavijos pavyzdys rodo, jog būtent galimybė moterims dirbti pilnu etatu, tuo labiau — grįžti į darbą, palankiau atsiliepia vaisingumo įverčiams. Tą įrodo ir jau aptarti vaikų priežiūros rodikliai. Valstybėse, kuriose tėvai gali atiduoti vaikus į dienos centrus visai dienai nuo mažo amžiaus, o patys grįžti į darbą, vaisingumo įverčiai žymiai didesni.

¹³¹ Ten pat, 79

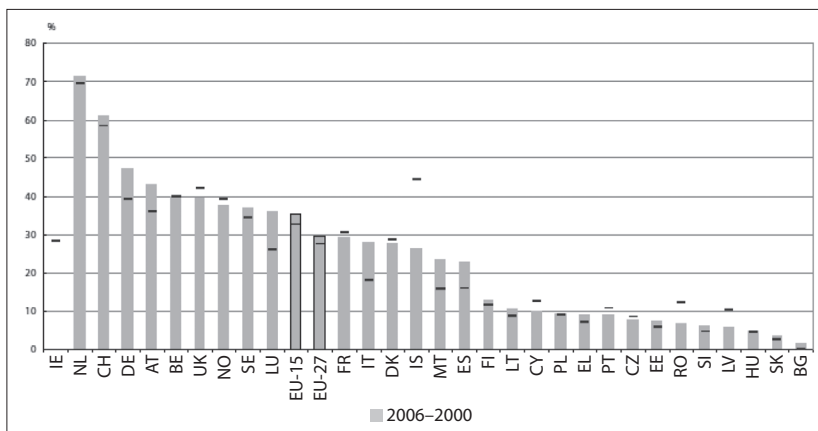
¹³² Eurostat, 32

¹³³ Andersen *Social Foundations of Postindustrial Economies*, P. 55

¹³⁴ Kalwij, 11

¹³⁵ Thoenen, 18

¹³⁶ Andersen, etc. *Why We Need a New Welfare State*, 85

Neakivaizdinis moterų užimtumas, 2000–2006; Ne pilnu etatu dirbančių moterų (nuo 25 iki 49 metų amžiaus) procentinė dalis nuo visų dirbančių moterų šalyje.

Šaltinis: Eurostat, LFS.

Apibendrinant šį skyrių galima daryti išvadas, jog tiek Prancūzija, tiek Belgija pasižymi gana didelėmis išmokomis šeimoms, padedančiomis sumažinti vaikų auginimo išlaidas. Negana to, dirbantys tėvai sulaukia didesnės papildomos pagalbos arba per paramą, skirtą rūpintis vaikais namuose, arba per formalią vaikų priežiūrą, t.y. darželių ir dienos centrų tinklus. Visa tai leidžia daryti išvadas, jog savo vykdomomis šeimos politikomis šios valstybės yra labiau panašios į šiaurietiską socialdemokratinį modelį,¹³⁷ o ne į kontinentinį Vokietijos ar į liberalųjį Šveicarijos gerovės modelius. Šis esminis skirtumas tarp valstybių leidžia įžvelgti priežastinį ryšį tarp valstybių propaguojamų šeimos politikos modelių ir skirtingos vaisingumo rodiklių dinamikos.

6. O buvo taip...

Norint suprasti, kodėl tiriamose šalyse yra vykdoma skirtinga šeimos politika, o net mėginant įvesti panašią sistemą, efektai yra kitokie, būtina atsižvelgti į valstybių istorines patirtis. Tam tikri įvykiai, sudrebinę visą politinę sistemą, įsišaknijusios tradicijos ir jų nulemti strateginiai pasirinkimai yra

¹³⁷ Thevenon, 74

svarbūs dabartinei Vokietijos, Prancūzijos, Belgijos ir Šveicarijos šeimos politikai ir vaikų gimstamumui.

6.1. Vokietija

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, Vokietija atsidūrė unikaloje situacijoje. Tauta, vienijama bendros kalbos ir kultūros, buvo padalinta į dvi valstybes — Vakarų (Vokietijos Federacinė Respublika), kontroliuojamą Jungtinės Karalystės, JAV bei Prancūzijos ir Rytų (Vokietijos Demokratinė Respublika), valdomą Sovietų Sąjungos. Suminiai gimstamumo rodikliai iki 1970 m. jose buvo labai panašūs, atitinkamai 2,49 ir, 2,55.¹³⁸ Apie 1975 m. abejose valstybėse jie drastiškai sumažėjo¹³⁹, tačiau jau nuo 1976 m. Rytų Vokietijoje vėl ėmė sparčiai ir stabiliai kilti. Tai lėmė sovietų valdžios imta vykdyti aktyvi gimstamumo skatinimo politika.¹⁴⁰ Norint suderinti dviejų tikslų įgyvendinimą — darbo galios padidinimą (įtraukiant daugiau moterų) ir gimstamumą, įvesta vaiko gimimo premija, gerai apmokamos motinystės atostogos, vaiko pašalpa, vaikų priežiūros centrai, net apgyvendinimas vienišoms mamoms ir kt. Dar daugiau, vienerių metų ir vyresniems vaikams buvo sudarytos užimtumo programos — darželiai, savaitgalio programos, atostogų stovyklos. Kuriant palankią aplinką vaiko augimui ir sėkmingam vystymuisi, kartu buvo smarkiai skatinamas motinų ankstesnis grįžimas į darbo rinką.¹⁴¹ Stiprinant galimybes derinti darbą ir motinystę, Rytų Vokietijos moterys įgavo vis daugiau nepriklausomybės nuo vyrų, ją

¹³⁸ Carl Haub & James Gribble, „The World at 7 Billion”. Washington: Populations Reference Bureau, 2011. <<http://www.prb.org/pdf11/world-at-7-billion.pdf>>, cituota iš Stephan Zivec, „Neo-Liberal vs. Socialist Fertility Policies”, The Center of European Studies, 2013. <http://www.academia.edu/4221381/German_Pronatalist_Policies> [Žiūrėta 2014 05 28]

¹³⁹ Vincent P. O'Hara, *The German Fleet at War, 1939–1945*. Annapolis: Naval Institute Press, 2004. <<http://www.amazon.com/The-German-Fleet-War-1939-1945/dp/1591146437>>, cituota iš Stephan Zivec, „Neo-Liberal vs. Socialist Fertility Policies”, The Center of European Studies, 2013.

¹⁴⁰ Toshihiko Hara, „Fertility Trend and Family Policies in Germany, Austria, Switzerland and the Netherlands”, *Journal of Population and Social Security*, Vol. 1, 2003. <http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webjournal.files/population/2003_6/6.hara.pdf> [Žiūrėta 2014 05 28]

¹⁴¹ Ten pat.

perduodant valstybei. Taip socialistinė „aprūpinančioji“ valstybė perėmė kai kurias šeimos, ypač tėvo, funkcijas. Verta paminėti ir tai, jog iki 1989 m. Berlyno sienos griuvimo, Vokietijos Demokratinėje Respublikoje valstybė finansavo apie 80 proc. visų vaiko išlaidų.

Tuo tarpu šeimos politika Vakarų Vokietijoje buvo vystoma visiškai kita linkme. Ten vyravo istoriškai susiformavusi tradicinės šeimos — vyro-maitintojo ir moters-globėjos — samprata. Žinoma, reikšmingų transformacijų šis modelis patyrė nuo 1970 m., legalizavus abortus, atsiradus kontracetinėms priemonėms, reformavus skyrybų įstatymą. Vis dėlto, svarbiausią vaidmenį formuojant Vakarų Vokietijos šeimos politiką vaidino skaudi istorinė patirtis. Prisimindami nacių režimo vykdytą žiaurią diskriminuojančią šeimos politiką ir kaimynystėje regėdami komunistinę santvarką, į pirmą vietą iškeliančią valstybės gerovę, vokiečiai nusprendė savo valstybėje teikti pirmenybę individui ir jo asmens laisvei, o ne visuomenei, t.y. gerbti žmogaus sprendimus ir leisti jam rinktis. Tai lėmė, jog Vakarų Vokietijos valdžia stengėsi kuo mažiau kištis į šeimos reikalus.¹⁴²

Dėl šių priežasčių abiejų Vokietijų šeimos politikos nukrypo skirtingomis linkmėmis. Rytai vykdė stiprią defamilializmo politiką, o vakarai orientavosi į tradicinį šeimos modelį, kurį galima būtų pavadinti santuoka grįstu familializmu, panašiu į vyro — šeimos maitintojo — modelį.¹⁴³

1989 m. griuvo Berlyno siena, Vokietija buvo suvienyta, Vakarų Vokietijos institucinei sistemai pajungiant Rytinę Vokietiją. Deja, po 40 metų gyvenimo kardinaliai skirtingą šeimos politiką vykdančiose valstybėse, socialinis susivienijimas negali įvykti taip sparčiai, kaip formalus valstybių sujungimas, įvedant bendrą valiutą ir bendrus įstatymus.¹⁴⁴

¹⁴² Anne Salles, Clémentine Rossier & Sara Brachet, „Understanding the long term effects of family policies on fertility: The diffusion of different family models in France and Germany“, *Demographic Research*, Vol. 22, 2010. <<http://demographic-research.org/volumes/vol22/34/22-34.pdf>> [Žiūrėta 2014 05 28]

¹⁴³ Ilona Ostner, Michael Reif, Hannu Turba, „Family Policies in Germany“. Geottingen: Institute of Social Policy, 2003. <<https://www.york.ac.uk/inst/spru/research/nordic/gerpoli.PDF>> [Žiūrėta 2014 05 28]

¹⁴⁴ James C. Witte, „Declining Fertility in East Germany After Unification: A Demographic Response to Socioeconomic Change“, *Population and Development Review*, Vol. 21, 1995. <http://www.econstor.eu/bitstream/10419/66561/1/Witte_1995_Declining-Fertility-East.pdf> [Žiūrėta 2014 05 28]

Rytų Vokietijos moterų vaisingumo rodikliai atspindi tokio staigaus ir drastiško susijungimo pasekmes. Per mažiau nei porą metų, buvusios Rytų Vokietijos vaisingumo rodikliai sumažėjo perpus. Toks kritimas lenkė Didžiosios ekonominės krizės, Antrojo pasaulinio karo gimstamumo rodiklių pokyčius. Radikalų jų sumažėjimą lėmė dvi pagrindinės priežastys: pirma, nestabili ekonominė situacija, neaiški finansinė ateitis, chaosas darbo rinkoje, smarkiai padidėjęs nedarbo lygis, lėmęs planų susilaukti vaikų atidėjimą, kol situacija stabilizuosis. Ši priežastis gali būti įvardinta kaip *atidėliojimo hipotezė*. Antra, ne mažesnę įtaką vaisingumo rodiklių sumažėjimui padarė didelis moralinis sukrėtimas, nulemtas skirtingų Rytų ir Vakarų Vokietijos gyvenimo būdų ir tradicijų suliejimo į vieną bendrą darinį¹⁴⁵. Rytų Vokietijoje vyravo tradicija susilaukti vaikų apie 21-uosius moters gyvenimo metus, o Vakaruose — daug vėliau, tad Vokietijai susivienijus, moterys turėjo priprasti ir prisitaikyti prie naujos tvarkos ir įpročių, idant vaisingumo rodikliai grįžtų į pradinę ar bent jau panašią būklę. Tai vadinama *supanašėjimo hipoteze*.¹⁴⁶

Taigi, apibendrinant galima teigti, jog žvelgiant į kiek daugiau nei prieš 20 metų įvykusią milžiniško masto vaikų gimstamumo krizę, nulemtą Vokietijos Demokratinės ir Vokietijos Federacinės Respublikos suvienijimo, neaukšti dabartiniai Vokietijos vaisingumo rodikliai yra paaiškinami tuo, jog vien institucinės reformos negali suveikti tol, kol žmonės neprisitaikys prie pasikeitusios politinės santvarkos ir naujų moralinių standartų.

6.2. Prancūzija

Prancūzijos šeimos politika, lyginant su kitomis valstybėmis, išsiskiria savo stabilumu, nuoseklumu¹⁴⁷ ir giliai praeitį siekiančiomis tradicijomis. Am-

¹⁴⁵ Michael Lechner, „The Empirical Analysis of East German Fertility after Unification: An Update“, *European Journal of Population*, Vol. 17., 2001. <<http://link.springer.com/article/10.1023%2FA%3A1010792230291>> [Žiūrėta 2014 05 28]

¹⁴⁶ Ten pat.

¹⁴⁷ Neil Gilbert, Rebecca A. Van Voorhis, *Changing Patterns of Social Protection*. New Jersey: Transaction Publishers, 2003., 136–137. <http://www.google.lt/books?hl=lt&lr=&id=cRlfyus2mgwC&oi=fnd&pg=PA119&dq=path+dependency+fertility+germany&ots=6A6dGcWe87&sig=ExnjIk-wgmEaAwfoGovo2EBSDw&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false> [Žiūrėta 2014 05 28]

žius trukusi centralizuotos Prancūzijos valstybės kova su Katalikų Bažnyčia dėl galios lėmė, jog po Antrojo Pasaulinio karo institucionalizuota šeimos politika buvo kompromisas tarp katalikų šeimos modelio ir sekuliarių lygybės siekiančių idealų. Vyro-šeimos maitintojo ir moters-globėjos modelis buvo derinamas su vaikų darželių kūrimu.

Po 1930–60 m. įvykdytų reformų, įtvirtinusių pakankamai dideles motinystės išmokas laukiantis ne tik antro ar trečio, bet ir pirmojo kūdikio, 1980 m. moterų skaičius darbo rinkoje žymiai padidėjo. Vyro maitintojo modelis Prancūzijoje ėmė sparčiai nykti. Įvesta svarbių reformų vaiko priežiūros srityje, lėmusių palankias sąlygas moterų įsidarbinimui¹⁴⁸ Nuo 1980 iki 1996 m. vaikų dienos priežiūros centrų skaičius Prancūzijoje išaugo iki 201 tūkst. (kasmet atsirandant apie 6,5 tūkst.). Šeimos politika vadovavosi šūkiu „Pasirinkimo laisvė“ (Freedom of Choice), pabrėžiant neutralumą bei toleranciją motinos pasirinkimui dirbti arba pasilikti namuose ir rūpintis vaiku.

1997 m. valdžia pristatė naują šeimos politikos strategiją, besiremiančią socialiniu teisingumu, lyčių lygybe ir skatinančią motinas dirbti. Tokiam posūkiui didelę įtaką padarė europinė politika, skatinusi visas valstybes mažinti nedarbo lygį.¹⁴⁹ Taigi Prancūzijos šeimos politika ilgalaikėje perspektyvoje buvo modifikuojama, tačiau gimstamumo rodikliai nuo 1975 m. išliko beveik nepakitę ir šiandien yra vieni aukščiausių Europoje. Nagrinėjant Prancūzijos atvejį kitų kontinentinės Europos valstybių, kenčiančių nuo mažėjančio gyventojų skaičiaus, kontekste, kyla klausimas, kur slypi tokio stabilaus Prancūzijos gimstamumo priežastys.

Išskirtiniai Prancūzijos vykdomos šeimos politikos bruožai — tęstinė ir prisitaikanti prie visuomenės pokyčių parama. Pagrindiniai tokios sėkmingos šeimos politikos strategijos įgyvendinimo elementai — centralizacija ir valstybei suteiktos galios kištis į šeimos reikalus. Visos svarbiausios

¹⁴⁸ Anne Salles, Clémentine Rossier & Sara Brachet, „Understanding the long term effects of family policies on fertility: The diffusion of different family models in France and Germany“, *Demographic Research*, Vol. 22, 2010. <<http://demographic-research.org/volumes/vol22/34/22-34.pdf>> [Žiūrėta 2014 05 28]

¹⁴⁹ Marie-Thérèse Letablier, „Fertility and Family Policies in France“. *Journal of Social Policy*, Vol. 1., 2003.. <http://www.ipss.go.jp/webj-ad/WebJournal.files/population/2003_6/9.Letablier.pdf> [Žiūrėta 2014 05 28]

reformos, išmokų kiekis ir t.t. yra priimamos nacionaliniu lygmeniu, reguliuojant ir peržiūrint jas kas ketverius metus, bendradarbiaujant valstybei ir CNAF (Nacionaliniam Šeimų Išmokų Fondui)¹⁵⁰ Labai svarbu ir tai, jog parama šeimoms, turinčioms vaikų, yra diferencijuojama priklausomai nuo atžalų amžiaus¹⁵¹. Tai lemia efektyvų išteklių paskirstymą ir pagalbą tose srityse, kur jos labiausiai reikia. Centralizuotas rūpinimasis ir nuolat atnaujinamos, efektyviai įgyvendinamos šeimos politikos strategijos yra iš dalies susijusios su tuo, jog šeima jau ilgus metus yra Prancūzijos viešosios politikos interesas. Rūpinantis jos gerove išnyksta skirtys tarp politinės kairės-dešinės¹⁵², nes bendrai sutariama dėl šeimos gerovės svarbos. Valstybinio sektoriaus intervencija į vaiko priežiūra motyvuojama valstybės, kaip vaiko saugumo ir visų vaikų lygių teisių gynėjos, samprata¹⁵³.

Tokia istoriškai susiklosčiusi daugiasluoksni ir įvairiomis kryptimis vykdoma politika kelia daug sunkumų, klasifikuojant Europos gerovės valstybes pagal šeimos politiką,¹⁵⁴ ir norint priskirti Prancūziją vienai ar kitai grupei. Tačiau, neabejotinai, tai yra didžiausia Prancūzijos stiprybė. Nepaisant daugiakryptiškumo, Prancūzijos šeimos politikos nuoseklumas bei atitikimas Prancūzijos visuomenei ir visoje Europoje vykstantiems pokyčiams lėmė, jog dabar šioje srityje valstybė yra lyginama su šiaurės šalimis.

¹⁵⁰ Jeanne Fagnani, and Antoin Mathe, „Recent Reforms in french and German Family Policies“, *Sociologia, Problemas e Práticas*, Vol. 64, 2010. <<http://www.scielo.oces.mctes.pt/pdf/spp/n64/n64a02>> [Žiūrėta 2014 05 28]

¹⁵¹ Olivier Thévenon, „Does Fertility Respond to Work and Family-life Reconciliation Policies in France?“. London: MIT-Press, 2009. <http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/42/48/32/PDF/10_Thevenon_fertility_in_France.pdf> [Žiūrėta 2014 05 28].

¹⁵² Laurent Toulemon, Ariane Pailhé, Clémentine Rossier, „France: High and stable fertility“. *Demographic Research*, Vol. 19, 2008. <<http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/16/19-16.pdf>> [Žiūrėta 2014 05 28]

¹⁵³ Marie-Thérèse Letablier „Fertility and Family Policies in France“. *Journal of Social Policy*, Vol. 1., 2003. <http://www.ipss.go.jp/webj-ad/WebJournal.files/population/2003_6/9.Letablier.pdf> [Žiūrėta 2014 05 28]

¹⁵⁴ Laurent Toulemon, Ariane Pailhé, Clémentine Rossier, „France: High and stable fertility“. *Demographic Research*, Vol. 19, 2008. <<http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/16/19-16.pdf>> [Žiūrėta 2014 05 28]

6.3. Šveicarija

Kai Prancūzijoje 1970 m. šeimos politika buvo gana seniai institucionalizuota, Šveicarijoje apibrėžtos socialinės politikos beveik nebuvo. Nepaisant nuo 1970 m. padidėjusio dėmesio socialinei sričiai, šeimos politika rimtai susidomėta tik 1990 m. Mokslininkai, tyrinėjantys „vėluojančio“ institucinio šeimos politikos reglamentavimo priežastis, kaip reikšmingiausią išskiria tiesioginės demokratijos ir federalizmo įtaką.¹⁵⁵ Tiesioginė demokratija buvo didelė kliūtis įvesti papildomus mokesčius, todėl, pavyzdžiui, socialinis motinystės draudimas Šveicarijoje buvo įvestas tik ketvirtuoju bandymu. Dėl federacinės valstybės santvarkos centrinė valdžia yra silpna ir negeba viena pati priimti įstatymų, reglamentuojančių šeimos politiką.¹⁵⁶ Tai veda prie kito svarbaus aspekto: silpna centrinė valdžia reiškia stiprią kantoninę valdžią. Analizuojant specifinę kantonų politiką, šioje dalyje bus įrodyta, jog dabartiniai Šveicarijos gimstamumo rodikliai — kelio priklausomybės rezultatas.

Šveicarija yra sudaryta iš 26 kantonų, kurių kiekvienas turi gana didelę autonomiją įvairiais socialinės politikos, įskaitant ir šeimos politikos, klausimais. Tai pastebima žvelgiant į kantonų gimstamumo rodiklius, kurių skirtumų amplitudės beveik tokios pat kaip tarp OECD valstybių. Dar vienas įrodymas — išmokos vaikams (child benefits) varijuoja nuo 150 iki 300 Šveicarijos frankų, priklausomai nuo kantono. Tokie dideli skirtumai verčia daryti prielaidą, jog nedidelių Šveicarijos gimstamumo rodiklių problema slypi būtent čia.

Viena iš šiuolaikinių teorijų, aiškinanti kintančius vaisingumo rodiklius, remiasi dviem persidengiančiais procesais. Pirmasis, prasidėjęs XX a., susijęs su sekuliarizacija, urbanizacija ir moterų emancipacija, turi neigiamą

¹⁵⁵ Toshihiko Hara, „Fertility Trend and Family Policies in Germany, Austria, Switzerland and the Netherlands”, *Journal of Population and Social Security*, Vol. 1, 2003. <http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webjournal.files/population/2003_6/6.hara.pdf> [Žiūrėta 2014 05 28]

¹⁵⁶ Silja Häusermann, Daniel Kübler, „Policy Frames and Coalition Dynamics in the Recent Reforms of Swiss Family Policy”, *German Policy studies*, Vol. 6, 2010. <<http://www.spaef.com/file.php?id=1237>> [Žiūrėta 2014 05 28]

įtaką gimstamumui. Antrasis, susijęs su instituciniu prisitaikymu prie pirmojo sukeltų pasekmių. Jį sudaro šeimai palanki darbo aplinka, motinystės išmokos ir kiti instituciniai reglamentavimai, padedantys moteriai suderinti darbą ir motinystę. Šis procesas turi teigiamą įtaką vaisingumo rodikliams. Visa šių dviejų procesų esmė slypi tame, jog analizuojamose skirtingose valstybių dalyse (šiuo atveju, kantonuose) jie vyksta skirtingu metu ir trunka nevienodą laiką tarpą, tačiau tam, kad antrasis procesas teigiamai paveiktų gimstamumo rodiklius, kantonas būtinai turi būti paveiktas pirmojo, t.y. šeimai palanki politika negali efektyviai veikti tradicinėje visuomenėje.

Būtent su šia problema susidūrė skirtingo išsivystymo Šveicarijos kantonai. Neskaitant modernių miestų ir urbanizuotų teritorijų, Šveicarijoje vis dar yra regionų, kur žemės ūkis vaidina svarbų vaidmenį ekonomikoje.¹⁵⁷ Panaši situacija yra ir su lygiomis lyčių teisėmis. Nepaisant to, jog Šveicarijoje moterims rinkimų teisė, palyginus su kitomis vakarų valstybėmis, buvo suteikta gana vėlai, t.y. 1971 m., kai kuriuose kantonuose tai buvo padaryta dar vėliau — tik 1990 m. Toks neįtikėtinas atsilikimas lemia, jog, net ir įvedus tam tikras šeimai palankias reformas, įgalinančias moteris derinti darbą su motinyste, teigiamo efekto nebuvo sulaukta, o tokie procesai kaip urbanizacija ar emancipacija yra lyg užstrigę laike.

Taigi, apžvelgus esminius Šveicarijos kantonų skirtumus per dviejų esminių vaisingumui įtaką darančių procesų prizmę, galima teigti, jog reformos, skatinančios gimstamumą, Šveicarijoje nėra tokios efektyvios, kokios galėtų būti. Dabartiniai Šveicarijos vaisingumo rodikliai yra didele dalimi nulemti kantonų išsivystymo skirtumų, kuriems atsirasti sąlygas sudarė priklausomybė nuo kelio: Šveicarijos federalizmas, tiesioginė demokratija, didelė kantonų autonomija ir iš jos logiškai išplaukiantis faktas, jog šeimos politika Šveicarijoje niekuomet nebuvo nuosekli ir vientisa, taigi ir neefektyvi.

¹⁵⁷ 8 iš 26 kantonų žemės ūkyje dirba apie 10 proc. populiacijos.

6.4. Belgija

Nepaisant literatūros apie Belgijos gimstamumo rodiklius ir jų pokyčius istorinėje perspektyvoje stygiaus, yra atlikta keletas reikšmingų studijų. Viena jų analizuoja institucinės Belgijos vaiko priežiūros sistemos raidą ir transformaciją.

1960 m. Belgijos vaikų priežiūros sistema, orientuota į ikimokyklinio amžiaus vaikus, jau buvo gana gerai išvystyta, tačiau dėmesys naujagimiams valstybės mastu nebuvo skiriamas. Nors egzistavo dienos priežiūros centrai, tačiau tokias paslaugas sau leisti galėdavo tik pasiturinčios šeimos¹⁵⁸. Visgi, nuo 1970 m. prasidėję moterų emancipacijos procesai, neaplenkę ir Belgijos, lėmė, jog, idant moterys galėtų suderinti darbą ir motinystę, įvestos reformos, išplėtusios valstybės rūpybą vaikais: imtos skirti socialinės išmokos motinoms, įtvirtintas oficialus auklės, kaip profesijos, statusas. Šios reformos labai sustiprino Belgijoje prasidėjusius defamilializacijos procesus ir lėmė padidėjusį dirbančių moterų skaičių.¹⁵⁹

Female labour force as a percentage of female population from 15 to 64 years

Year	1960	1974	1988	1995	202
Percentage	36,4	42,4	51,2	56,1	?

Source: OECD 1999: 41, teble 2.8

Kiek vėliau, rūpyba vaikais iki 3 metų buvo dar labiau išplėsta, nes nebeatitiko vis daugiau darbą ir motinystę derinti panorusių moterų poreikių.¹⁶⁰

Nepaisant šių procesų, visuomenėje vis dar vyravo tvirtas įsitikinimas, jog motina visą laiką turėtų pati rūpintis savo mažamečiu vaiku. Konfliktai tarp vertybinių įsitikinimų ir realybės lėmė nesutarimus ir politinėje

¹⁵⁸ Sigrid Leitner, „The Caring Function of the Family: Belgium in Comparative Perspective”. Copenhagen: Department of Social Policy, 2003. <<http://www.sfi.dk/graphics/ESPAnet/papers/Leitner.pdf>> [Žiūrėta 2014 05 28].

¹⁵⁹ Ten pat.

¹⁶⁰ Sigrid Leitner, „The Caring Function of the Family: Belgium in Comparative Perspective”. Copenhagen: Department of Social Policy, 2003. <<http://www.sfi.dk/graphics/ESPAnet/papers/Leitner.pdf>> [Žiūrėta 2014 05 28].

arenoje. Galiausiai, 1970 m. prasidedanti ekonominė krizė suvaržė valstybės galimybes plėsti vaiko priežiūros sistemą.¹⁶¹

Namų šeiminkės vaizdinys po truputį buvo bandomas stumti iš Belgijos tapatybės. Išpopuliarėjo auklių, vadinamų surogatinėmis motinomis, paslaugos. Tai suderino sekuliarius — lygių moters teisių ir galimybės dirbti turint mažametį vaiką — ir krikščioniškus, apeliuojančius į šeimos savipagalbą ir vaiko priežiūrą namuose, tikslus. Vis dėlto, nepaisant valstybės ir feministinių judėjimų pastangų, Belgijos visuomenėje išliko du skirtingi ir vienas kitam prieštaraujantys idealai: dirbanti motina versus motina, besirūpinanti vaiku namuose.¹⁶²

Nuo 1985 m. Belgijoje, kaip ir kitose valstybėse imta stengtis pabrėžti lyties neutralumą. Įvesti struktūriniai pokyčiai, turėję sulyginti lytis socialinių išmokų ir darbo užmokesčio klausimais. Tačiau realybėje tokios reformos išlaikė familializacijos kryptį ir lyčių nelygybė išliko. Įvedus programą „karjeros sustabdymas“ (interruption de carrier), pagal kurią asmuo galėjo nustatytam laikotarpiui palikti darbą, ja daugiausiai naudojosi motinystės atostogų norinčios išeiti moterys. 1997 m. įvesta „tėvystės atostogų“ (congé parental) programa, orientuota į darbuotojus, norinčius išeiti tėvystės/motinystės atostogų, kuria taip pat labiau naudojosi moterys. 2001 m. sukurta nauja programa „laiko kreditas“ (crédit-temps). Atlikus asmenų, pasinaudojusių šia programa, analizę, matoma, jog daugiau, nei 80 proc. jų vėlgi buvo moterys. Tai, kad, greičiausiai, šia programa buvo naudotasi einant motinystės atostogų, parodo karjerą susistabdžiusiųjų amžiaus intervalas. Taigi, visos laikinam karjeros sustabdymui įvestos programos ir jų specifika realybėje suponavo tai, kad jomis naudojosi dirbančios moterys, norinčios sustabdyti darbą dėl rūpesčio naujagimiu. Tai reiškia, jog šios programos išlaikė familializmo politikos tęstinumą.¹⁶³

¹⁶¹ Ten pat.

¹⁶² Ten pat.

¹⁶³ Sigrid Leitner, „The Caring Function of the Family: Belgium in Comparative Perspective“. Copenhagen: Department of Social Policy, 2003. <<http://www.sfi.dk/graphics/ESPAnet/papers/Leitner.pdf>> [Žiūrėta 2014 05 28].

Vis dėlto, nepaisant išlikusios lyčių nelygybės, visos Belgijos valdžios įvestos programos prisidėjo prie šeimai palankios darbo aplinkos kūrimo ir pagerino laikino moterų karjeros susistabdymo dėl motinystės sąlygas. Nepaisant to, jog skiriamos išeitinės išmokos nebuvo labai didelės ir be papildomų nuostolių šeimos ekonominei situacijai neapsieita, gimstamumo rodikliai ėmė vis gerėti. Tai galima paaiškinti keliomis priežastimis. Viena vertus, šeimos, kurios rėmėsi motinos, besirūpinančios vaiku, idealu, bet koku atveju buvo linkusios į motinystės, o ne tėvystės atostogas gimus vaikui. O tai, jog išėjus vaiko priežiūros atostogų, papildomai imtos skirti motinystės išmokos, bei atsirado kitos lengvatos, lengvinusios mažamečius auginančių šeimų buitį, lėmė, jog vaisingumas didėjo. Antra, moterys, kovojusios už emancipaciją, nepaisant kritikos iš konservatyviosios visuomenės dalies ir ne iki galo išpildytų lyčių lygybės tikslų, visgi pasiekė reikšmingų reformų vaiko priežiūros srityje priėmimo. Šie argumentai iš dalies nurodo, kodėl 1960 m. smarkiai suprastėję Belgijos vaisingumo rodikliai nuo XX a. 9 dešimtmečio ėmė stabiliai kilti. Tai leidžia teigti, jog valstybėje vykdoma politika, (nors jos rezultatai dar nepasiekė Prancūzijos lygio) sėkmingai juda tinkama linkme.

Apibendrinant, pažvelgus retrospektyviai į keturių nagrinėjamų valstybių istorinę patirtį, nulėmusią jų vykdomą šeimos politiką ir su tuo tiesiogiai susijusius vaisingumo rodiklių įverčius, galima teigti, jog Vokietijos, Prancūzijos, Šveicarijos ir Belgijos atvejai — visiškai skirtingi nagrinėjamo aspekto požiūriu. Vokietijos demografiniam kilimui skaudžiausią smūgį sudavė 1989 m. vykęs Vokietijos suvienijimas. Moralinis sukrėtimas, naujos socialinės sąlygos ir kardinaliai pasikeitusi šeimos politika lėmė, jog po susijungimo buvusių Rytų Vokietijos gyventojų vaisingumo rodikliai sumažėjo kone perpus ir vis dar neatsistatė. Prancūzijos atvejis unikalus savo senomis šeimos politikos tradicijomis ir sėkmingai įgyvendinamomis vaisingumo reguliavimo strategijomis, kurių rezultatas — nuo XX a. 8 deš. stabiliai kylantys vaisingumo rodikliai. Šveicarijoje, nepaisant nuo 1990 m. padidėjusio politikos dėmesio šeimos politikai, didžiausia kliūtis vaisingumo rodikliams kilti — nevienodas kantonų išsivystymo lygis, trukdantis

įvesti tam tikras reformas, susijusias su šeimos gerovės ir gimstamumo skatinimu. Belgijoje ilgą laiką nedideliems vaisingumo rodikliams įtaką darė du visuomenėje konfliktuojantys motinos idealai: dirbanti motina ir motina-namų šeimininkė. Tačiau nuo XX a. 9 deš. priimanos reformos, gerinančios moterų galimybes išeiti motinystės atostogų, patiriant vis mažesnius nuostolius, lėmė, jog vaisingumo rodikliai ėmė stabiliai kilti.

Išvados

Ieškant priežasčių, kurios leistų paaiškinti išsiskyrusias vaisingumo rodiklių dinamikas, darbe pirmiausia buvo peržiūrėtos stipriausios esamos vaisingumo lygį aiškinančios teorijos. Konstatavus, kad nė viena iš jų nėra pakankama, toliau buvo pasitelktas lyginamasis metodas ir sisteminė proceso analizė. Metodui taikyti pasirinktos trys pagrindinės demografiniams rodikliams įtaką darančios sritys: sveikatos apsauga, migracijos srautai ir šeimos politika.

Lyginant Vokietijos, Prancūzijos, Šveicarijos ir Belgijos sveikatos apsaugos sistemas, galima pastebėti, jog tarp jų egzistuoja nemažai skirčių, susijusių su finansavimu, valstybės skiriamomis lėšomis ir kt. Vis dėlto šie skirtumai negali paaiškinti valstybių vaisingumo rodiklių, nes tiek Prancūzija, tiek Vokietija pasižymi vienomis geriausių sveikatos apsaugos sistemų, o jų TFR labai išsiskiria.

Analizuojant imigraciją, atrasta nemažai panašumų ir skirtumų. Visos keturios šalys pasižymi gana panašia imigracijos istorija ir imigrantų skaičiaus kaita. Šiandieninės imigracijos mastai skiriasi, tačiau jų pokyčiai juda ta pačia linkme — toliau auga. Didėja ir jų svarba valstybių gimstamumo rodikliams. Tačiau palyginus Vokietijos, Prancūzijos, Šveicarijos bei Belgijos imigracijos mastus, įtaką bei raidą, paaiškėja, kad skirtumai bei panašumai neturi reikšmingos įtakos priklausomam analizės kintamajam.

Žvelgiant į valstybių vykdomą šeimos politiką galima pastebėti, jog tiek Prancūzija, tiek Belgija pasižymi gana didelėmis išmokomis šeimoms, padedančiomis sumažinti vaikų auginimo kaštus, ir palankiomis sąlygomis suderinti darbą ir šeimą. Taikydama šeimos politikos priemones

Prancūzijos valdžia remiasi universalumo principu ir taip garantuoja lygias darbo sąlygas su garantijomis norint kurti šeimą. Visa tai leidžia daryti išvadas, jog savo vykdomomis šeimos politikomis šios valstybės yra panašesnės į šiaurietišką socialdemokratinį modelį, nei į kontinentinį, į kurį patenka Vokietija, ar į liberalųjį Šveicarijos gerovės modelį. Šis esminis skirtumas tarp valstybių leidžia išvelgti priežastinį ryšį tarp valstybių propaguojamų šeimos politikos modelių ir skirtingos vaisingumo rodiklių dinamikos.

Trečioji tyrimo hipotezė, jog šeimos politika daro įtaką skirtingai valstybių gimstamumo rodiklių dinamikai, buvo patvirtinta. Todėl nuspręsta atlikti gilesnę istorinę analizę ieškant kelio priklausomybės šiam kintamajam. Buvo atskleistos visiškai skirtingos valstybių patirtys. Istorinis šalies kontekstas bei ilgalaikė vykdoma šeimos politika pasirodė galintys paaiškinti skirtingą šalių TFR kaitą.

Darbe buvo parodyta, jog didžiausią įtaką vaisingumo rodikliams daro valstybės kuriamos palankios sąlygos plėtotis darbo-šeimos modeliui, leidžiančiam moterims suderinti karjerą ir vaikų auginimą. Piniginės išmokos neturi įtakos trumpajame periode, tačiau ilguoju periodu jos padeda moterims apsispręsti, ar jos nori kurti šeimą, t.y. ar valstybės kuriamos sąlygos yra palankios vaikų auginimui. Svarbu pabrėžti, kad šis aspektas tampa ypatingai svarbus moderniais laikais, kai vaikų skaičių keičia vaiko „kokybė“ — tėvų gebėjimas užtikrinti vaikui „visavertį“ gyvenimą.

Galima pridėti, kad nors kelio priklausomybė yra stiprus veiksnys, lemiantis skirtumus, TFR skirtumų esmė slypi socialinėje politikoje, kuri gali būti keičiama. Tai įrodo Belgijos pavyzdys: perimtos gerosios praktikos ir ilgainiui keičiamas vyro-maitintojo modelis teigiamai veikia suminio gimstamumo indeksą.

Dr. Liutauro Gudžinsko komentaras:

Darbo pavadinimas originalus, tačiau neapsigaukite! Visgi tai ne gandriukų demografinės tendencijas nagrinėjantis tyrimas. Tačiau gandro figūra čia iš tikrųjų yra svarbi. Tai simbolinė nuoroda į stebuklinę vaiko gimimo reikšmę. Sunku būtų sugalvoti, kaip dar taikliau viena frazė pagrįsti temos aktualumą! Na, o kad autoriams tikrai rūpi šis reiškinys ir jo politinės-institucinės prielaidos, geriausiai įrodo paties tyrimo kruopštumas ir nuoseklumas. Darbe nagrinėjamos keturios, tarpusavyje daug kuo panašios kontinentinės Vakarų Europos šalys - Belgija, Prancūzija, Šveicarija ir Vokietija, kurių gimstamumo tendencijos visgi gerokai skiriasi. Autoriai tinkamai sprendžia „mažai atvejų, daug kintamųjų“ problemą susikoncentruodami į kertinius veiksnius ir jų patikrinimui atlikdami dvigubą testą. Tai yra, išsiaiškinę, kad skirtingoms gimstamumo tendencijoms veikiausiai didžiausią reikšmę gali turėti šeimos politikos variacijos, autoriai atlieka dar ir papildomą sisteminę proceso analizę šiai hipotezei tvirtiau pagrįsti. Darbas parašytas puikia kalba ir pavyzdinis naudotos literatūros gausa. Išvados išsamios, aiškos ir sykiu provokuojančios – toliau tirti šį turbūt vieną svarbiausių visos Europos ateities klausimų. O autorių džiaugsmas tekstui galiausiai išvydus pasaulį fiksuotas štai taip!

TARPTAUTINĖ PREKYBA ENERGIJOS IŠTEKLIAIS. „SKALŪNINIŲ DUJŲ REVOLIUCIJOS“ JAV ATVEJO ANALIZĖ (TARPTAUTINĖ EKONOMIKA)

Mindaugas Liutvinskas

Įvadas

Šis rašto darbas analizuoja vadinamojo skalūninių dujų „revoliucijos“ fenomeno įtaką tarptautinei prekybai energetiniais ištekliais bei tiria jo sukeltus (ir būsimus) struktūrinius pokyčius tiek pačiame energetikos prekybos ir vartojimo sektoriuje, tiek platesniame makroekonominiam ir geopolitiniam kontekste. Ši „revoliucija“ energetikos sektoriuje laikoma svarbiausiu struktūriniu pokyčiu po to, kai 1920-aisiais nafta pakeitė anglį kaip plačiausiai vartojamą kurą pasaulyje¹. Būtent dėl sąlyginai naujos šio fenomeno prigimties ir galimų plataus masto globalių implikacijų ne tik ekonominiam, bet ir geopolitiniam galių pasiskirstymo žemėlapiui, ši tema ir buvo pasirinkta analizei.

Darbo struktūra leidžia nuosekliai apžvelgti energetinių resursų rinkos bruožus bei specifinius sektoriaus aspektus. Dalis darbo koncentruojasi į JAV nacionalinį ūkį bei šių resursų potencialą šalyje – apibrėžiamas tiesioginis ryšys tarp pokyčių, sukeltų skalūninių dujų eksploatavimo JAV teritorijoje, bei valstybės makroekonominio pasirodymo tarptautinėse rinkose (konkurencingumo, tarptautinės prekybos balanso, nacionalinės ekonomikos augimo). Skalūninių dujų proveržis JAV suteikia šalies gamintojams lyginamąjį pranašumą tam tikrų industrinių sektorių atžvilgiu (naudojančių didelius kiekius gamtinių dujų gamybos procese) bei kuria pagristą potencialą JAV tapti pirmaujančia energetinių resursų eksportuotoja

¹ The Institute for Statecraft, *The Geostrategic Implications of the Shale Gas Revolution*, <http://www.statecraft.org.uk/research/geostrategic-implications-shale-gas-revolution> (žiūrėta 2014-05-25).

artimuoju-viduriniuoju periodu². Kitaip sakant, skalūninių dujų išgavimo potencialas leidžia pateikti svarius argumentus, prieštaraujančius pastaruoju laikotarpiu įsigalėjusiam naratyvui apie globalų JAV galios nuosmukį.

Antroji tyrimo dalis leidžia perteikti JAV prasidėjusios „revoliucijos“ globalius padarinius, atkreipiant dėmesį į keletą esminių taškų. Skalūninių dujų perversmas reiškia, jog energetinių išteklių tiekimas ateityje neišvengiamai taps labiau decentralizuotas. Taigi nekonvencinių dujų išgavimo mastai lems resursų prekybos ir vartojimo balanso pokyčius globaliu mastu³. Darbe daug dėmesio skiriama Kinijos perspektyvai, kadangi šalies turimas nekonvencinių dujų potencialas leis jai artimiausiais dešimtmečiais užsitikrinti aukštą energetinio savarankiškumo laipsnį bei iš to kylančią išaugusią autonomiją pasaulinėje politinėje arenoje. Kitas svarbus ir tarpusavyje glaudžiai susijęs regionas – Europos Sąjunga ir Rusija, kurių prekybinius santykius energetikos sektoriuje skalūninių dujų perversmas JAV (galimai ir pačiame regione) paveiks tiesiogiai. Pokyčiai neabejotinai iššauks ekonominių-politinių galių persiskirstymą, galintį turėti negatyvių padarinių didžiųjų eksportuotojų vidinio stabilumo atžvilgiu. Negana to, Viduriniųjų Rytų regionas, su Saudo Arabija priešakyje, taip pat atsiduria padidintos rizikos zonoje. Pasikeitimai energetikos rinkoje taip pat lems modifikuotą JAV užsienio politiką (mažesnis dėmesys OPEC šalims ir Viduriniųjų Rytų regionui apskritai), o grėsmės, kylančios dėl potencialaus destabilizuojančio veiksnio nuo gamtinių išteklių eksporto priklausančiose valstybėse, sukurs papildomų iššūkių Vašingtonui⁴.

Galimi plataus masto padariniai tik didina analizuojamos problematikos aktualumą ir skatina gilintis į šią tematiką. Atliekant atvejo tyrimą remiamasi ekspertų vertinimais, empiriniais duomenimis, sektorinėmis apžvalgomis bei ateities prognozėmis, tad pati darbo kryptis yra orientuota

² Open Knowledge, *Shale Revolution Part 2: Global Impacts*, <http://knowledge.allianz.com/environment/energy/?2249> (žiūrėta 2014-05-24).

³ W. Sike, *Shale Gas Will Transform Geopolitics*, <http://www.chinausfocus.com/political-social-development/shale-gas-will-transform-geopolitics/> (žiūrėta 2014-05-24).

⁴ M. Naim, *Shale Gas Revolution Reshaping International Relations*, <http://www.abonet/oilportal/topic/view.do?contentId=2188725> (žiūrėta 2014-05-25).

į prognostinio modelio pritaikymą. Taip siekiama, atsiremiant į jau vykstančius pokyčius energetinėje – ekonominėje plotmėje, numatyti globalius skalūninių dujų „revoliucijos“ padarinius. Taip pat bandoma atsakyti į pagrindinį tyrimo klausimą – kokie konkrečiai padariniai yra ir bus matomi JAV atžvilgiu bei, tuo pačiu, tarptautinėje prekyboje energetikos ištekliais. Darbo išvadose pateikiamas esminių implikacijų apibendrinimas, išskiriant svarbiausias galimas situacijos raidos linijas bei „įrėminant“ pasikeitusį ekonominį-geopolitinį pasaulio vaizdą.

1. Energetikos sektoriaus apžvalga

Energetinių resursų sąvoka šio rašto darbo rėmuose suvokiama kaip pakankamai reta, ribotos apimties ir ekonomiškai naudinga medžiaga, egzistuojanti natūralioje aplinkoje ir reikalaujanti minimalaus apdirbimo proceso norint ją panaudoti tarptautinei prekybai⁵. Energetiniai resursai pasižymi keletu esminių charakteristikų, nulemiančių specifinę jų vietą tarptautinėje prekyboje. Šios savybės apima tokius aspektus kaip ribotas resursų kiekis (koncentruojantis į neatsinaujinančius išteklius) bei netolygus jų pasiskirstymas tarp valstybių. Tarptautinė prekyba įgalina perkelti šiuos ribotus resursus iš perteklinės pasiūlos regiono į perteklinės paklausos regioną.

Valstybėse, turinčiose didelius energetinių resursų išteklius, tarptautinė prekyba jais užima dominuojančią poziciją nacionalinėse ekonomikose, matuojant tai pagal energetinių resursų santykinį dydį bendrojo eksporto atžvilgiu (Saudo Arabijoje virš 90% eksporto sudaro naftos produktai)⁶. Fiziškai turimas reikšmingas energetinių išteklių kiekis nulemia mažą nacionalinės ekonomikos diversifikavimo lygį ir priklausomybę nuo tarptautinės prekybos šiame sektoriuje. Analizuojant natūraliųjų resursų problematiką būtina atsižvelgti ir į šiam sektoriui būdingą kainų nepastovumą. Tai įrodė 1973 m. OPEC valstybių naftos embargas Vakarų valstybėms, sukėlęs

⁵ World Trade Report 2010, *Natural Resource Definitions, Trade Patterns and Globalization*, p. 46.

⁶ World Trade Report 2010, *Natural Resource Definitions, Trade Patterns and Globalization*, p. 48–51.

beprecedentį kainų augimą, ar staigus naftos kainų kilimo šokas rinkose po 2001 m. teroristinio išpuolio JAV. Sektorius pasižymi kainų lygių neužtikrintumu dėl (geo)politinių priežasčių, technologinių resursų išgavimo metodų patobulinimų, ekonominių svyravimų bei dažnų pasikeitimų paklausos-pasiūlos santykyje. Šie aspektai daro energetikos resursų rinkas sunkiai prognozuojamas ir suteikia joms ganėtinai didelį rizikos faktorių⁷.

Kita svarbi sąvoka yra energetinių resursų rezervai. Šis konceptas savyje talpina resursų kiekį tam tikroje teritorijoje, kuris nurodomas kaip potencialiai eksploatuojamas, atsižvelgiant į ekonominį efektyvumą, reguliavimą ir technologines galimybes tam tikru periodu⁸. Energetiniai resursai, sudarantys šiuos rezervus, yra pakankamai homogeniški produktai (prekės), kurie yra tinkami centralizuotai prekybai pagal unifikuatą kainą. Energetikos sektoriaus rinkos neišvengia universalaus globalizacijos fenomeno, kuris skatinamas besivystančių rinkų (Kinija, Indija) augimo, bendro pasaulinės populiacijos didėjimo, energijos transportavimo kaštų sumažėjimo bei resursų prekybos liberalizavimo tendencijų⁹. Globalizacija lėmė pastaraisiais dešimtmečiais išaugusią tarptautinę prekybą energijos ištekliais – du trečdaliai pasaulyje išgaunamos naftos yra eksportuojami prieš suvartojimą¹⁰.

Taip pat būtina pabrėžti, jog, kaip darbo jėga ar kapitalas, natūralūs resursai yra svarbūs gamybiniai prekių faktoriai (žaliava ir kuras gamybai). Nafta vis dar yra svarbiausias iš šių resursų (apima trečdalį viso energijos suvartojimo 2011 m. duomenimis). Tačiau gamtinių dujų reikšmė nuolat auga (nuo 16% bendrame energijos balanse 1965 m. iki 24% 2011 m.) ir turi pozityvias tendencijas toliau didėti, visų pirma dėl nekonvencinių gamtinių dujų rezervų JAV bei technologinių inovacijų, užtikrinančių ekonomiškai efektyvų jų

⁷ A. Sieminski, *Statement before the Committee of Energy and Natural Resources*, US Senate, 2014, p. 4.

⁸ U. Remme, M. Blesl, U. Fahl, *Global Resources and Energy Trade: An Overview for Coal, Natural Gas, Oil and Uranium*. 2007, p. 4.

⁹ World Trade Report 2010, *Natural Resource Definitions, Trade Patterns and Globalization*, p. 63.

¹⁰ G. Wagner, *Energy Content of World Trade*. Environmental Defense Fund, New York, 2000, p. 6.

išgavimą¹¹. Skalūninių dujų JAV atvejis įrodo, kaip technologinė pažanga gali radikaliai pakeisti natūraliųjų resursų pasiūlą bei ženkliai padidinti išgavimo lygius (nuo 1% bendrame dujų išgavimo kiekyje šalyje 2001 m. iki 35% 2013 m.). Skalūninės dujos yra priskiriamos prie nekonvencinių resursų kategorijos, kuri pasižymi inovatyviomis ir ganėtinai brangiomis išgavimo ar apdorojimo technologijomis, kurios leidžia pradėti išgauti prieš tai neprieinamus resursų rezervus. To pasėkoje didėja globali pasiūla, turinti lemiamos įtakos kainos svyravimams ir rinkos galių pasiskirstymui¹².

Energetinių resursų analizei galima pritaikyti standartinį *Heckscher-Ohlin* teorinį dėsnį, teigiantį, kad valstybė turi lyginamąjį pranašumą eksportuojant tą prekę, kurios atžvilgiu intensyviai naudojamas šalyje gausus išteklis¹³. Šiuo atveju patys energetiniai ištekliai ir tampa eksportuojamu produktu, todėl valstybės, turinčios didesnius šių išteklių telkinius, turi lyginamąjį pranašumą prekybos partnerių atžvilgiu (juos išgaunant ir eksportuojant). Šalys, turinčios gausius resursų išteklius, gali daryti reikšmingą įtaką rinkoms, siekiant ne tik ekonominių, bet ir politinių, karinių ar diplomatinių tikslų¹⁴. Energetika sudaro esminį praktiškai bet kokios produkcijos faktorių, kurį itin sudėtinga pakeisti (tam reikia modifikuoti patį gamybinį procesą). Įrodant resursų įtaką ekonominiam šalies vystymuisi galima pasitelkti naftos pavyzdį, kadangi jos kainos išaugimas (dėl plataus naudojimo įvairiuose sektoriuose) priverčia sumažinti importuojančios valstybės gaminamos produkcijos apimtį (išaugusios kainos lemia prarandamą prekių konkurencingumą) bei veda link lėtesnio bendrojo ekonominio augimo. Pasikeitimai energijos kainos atžvilgiu gali pakeisti valstybės eksporto bei importo struktūrą, priklausomai nuo konkrečių prekių pagaminimui reikalingo energijos intensyvumo laipsnio. Tačiau lyginamasis pranašumas, įgaunamas dėl energetinių resursų, yra ganėtinai nepastovus dėl riboto pačių natūraliųjų resursų kiekio bei kitų aspektų, tokių kaip politiniai sprendimai ar nacionaliniai reguliavimai (dėl aplinkosauginių priežasčių, etc.).

¹¹ World Trade Report 2013, *Factors Shaping the Future of World Trade*, p. 167.

¹² U. Remme, M. Blesl, U. Fahl, p. 5.

¹³ T.A. Pugel (sud.), *International Economics*. McGraw-Hill, 2011, p. 60–61.

¹⁴ World Trade Report 2013, *Factors Shaping the Future of World Trade*, p. 171.

Toki lyginamojo pranašumo nepastovumą gali padėti bent laikinai išspręsti technologinės inovacijos, leidžiančios praplėsti eksploatuojamų natūraliųjų resursų kiekį. Tai puikiai iliustruoja „skalūninių dujų revoliucijos“ JAV pavyzdys, leidžiantis šaliai grįžti į energetinių resursų eksportuotojų gretas bei užtikrinantis geresnę konkurencinę poziciją tarptautinių konkurentų atžvilgiu.

Tarptautinė prekyba energetiniais ištekliais yra neatskiriama nuo globalių netolygumų (*global imbalances*) finansiniame sektoriuje teorijos – prekybos balanso deficitai vadinamosiose centro valstybėse (esminė ašis – JAV) bei pertekliai Azijos šalyse, kurios vadovaujasi į eksportą orientuota ekonominio augimo taktika¹⁵. Tokia situacija sukuria neigiamų padarinių globaliai ekonomikai ir ją išbalansuoja, kadangi didžiuliai prekybos pelnai nusėsta vos keleto eksportuojančių energijos išteklių valstybių rezervuose. Daugelis šių eksportuojančių valstybių nesugeba (ar nenori) pilnai internalizuoti gaunamų finansinių įplaukų nacionalinėje ekonomikoje – atsiranda perteklinio kapitalo. Šis kapitalas užsienio investicijų pavidalu dažniausiai grįžta į išteklius importuojančias išsivysčiusias ekonomikas (per portfelines investicijas: perkant vertybinius popierius, Vyrtausybės obligacijas, etc.). Tačiau išteklius (ir finansinius srautus) importuojančios ekonomikos pajėgumai internalizuoti didelius užsienio investicijų kiekius taip pat yra riboti, o tai gali lemti globalius finansinius nestabilumus dėl nepanaudojamų finansų kiekio – atsiranda perteklinė pasiūla (nulemianti, žvelgiant į JAV pavyzdį iki krizės, žemesnes nei įprastai skolinimosi palūkanas)¹⁶. JAV atvejis demonstruoja, prie ko tokia situacija gali privesti – dėl tarptautinės prekybos netolygumų ilgainiui išseko valstybės monetarinis rezervas, kas lėmė tai, kad JAV tapo labiausiai globaliu mastu įsiskolinusia valstybe¹⁷. Nėgana to, tokia situacija sukuria žemesnį finansinės sistemos stabilumo lygį ir atsparumą galimiems sukrėtimams.

¹⁵ M. P. Dooley, D. F. Landau, P. Garber, *An Essay on the Revived Bretton Woods*. NBER working paper series (working paper 9971), 2003, p. 4.

¹⁶ W.L. Kelley, R. S. Bishop, *Global Oil Trade: The Relationship Between Wealth Transfer and Giant Fields*. RSK [UK] Limited – Oil & Gas Consultants report, 2009, p. 7.

¹⁷ W.L. Kelley, R. S. Bishop, p. 19.

2. „Skalūninių dujų revoliucijos“ atvejis

2.1. *Resursų išgavimo potencialas JAV*

Žvelgiant į ateities perspektyvą (iki 2035 m.) galima teigti, jog energijos paklausa globaliu mastu per šį laikotarpį padidės bent trečdaliu, lyginant su šiandienine padėtimi. Augimą daugiausiai spartins besivystančių ekonomikų (pirmiausia Kinijos ir Indijos) augančių poreikių patenkinimo būtinybė. Išaugusios paklausos patenkinti vien konvenciniais resursais nebepavyks¹⁸, todėl energijos vartojimo rinkinys taip pat keisis – visų pirma dėl augančios natūralių gamtinių dujų dalies jame. Šio augimo centre yra JAV, kuriose gamtinių dujų eksploatavimo lygis reikšmingai pakilo dėl skalūninių dujų išgavimo. Išgavimo lygis, kaip prognozuojama, dar padidės nuo 5 trilijonų kubinių pėdų 2010 iki 13,6 trilijonų kubinių pėdų 2035 (iš 27,9 trilijonų vienetų bendrojo gamtinių dujų išgavimo šalyje)¹⁹. Atsižvelgiant į statistinius duomenis galima teigti, kad būtent nekonvencinės skalūninės dujos bus vienas svarbiausių augantį pasaulinį poreikį patenkinančių energetinio rinkinio dėmenų artimiausiais dešimtmečiais. Esminės to priežastys yra sąlyginai mažos šių resursų kainos (lyginant su nafta), nedidelis taršos lygis, pakankami rezervų kiekiai ir tobulėjančios technologinės išgavimo bei transportavimo galimybės.

Iki 2040 m. skalūninės dujos sudarys daugiau nei 50% visos JAV dujų produkcijos²⁰. Skalūninių dujų potencialas reiškia, jog JAV sugrįš į pasaulines rinkas kaip globalus energijos išgavėjas ir eksportuotojas (pasinaudojant spartėjančia suskystintų dujų terminalų tinklo plėtra – SGD eksportas nuo 32% visos tarptautinės prekybos gamtinėmis dujomis 2012 pakils iki 46% 2035)²¹. Eksportas šiuo atžvilgiu tampa įmanomas todėl, kad dėl didelių nekonvencinių dujų eksploatavimo mastų JAV bus ne tik atsveriamas konvencinių dujų išgavimo sumažėjimas, bet ir viršijami nacionalinio vidaus vartojimo poreikiai, o tai reiškia, jog atsiranda galimybės tarptautinei prekybai, užimant nebe pirkėjo, o pardavėjo vaidmenį²².

¹⁸ U. Remme, M. Blesl, U. Fahl, p. 2.

¹⁹ World Trade Report 2013, *Factors Shaping the Future of World Trade*, p. 177.

²⁰ US Energy Information Administration, *International Energy Outlook 2013*, 2013, p. 4.

²¹ British Petroleum, *Energy Outlook 2014*, 2014, p. 57.

²² US Energy Information Administration, *International Energy Outlook 2013*, 2013, p. 50.

Skalūninių dujų išgavimo lygiai JAV turėtų augti po daugiau nei 4% kasmet (2012–2035), o tai neišvengiamai sukels pasekmių tarptautinėms energetinių resursų rinkoms bei pačiai JAV ekonomikai – atsiras sparčiai auganti, pigesnė ir mobili (per SGD) alternatyva kitam iškastiniam kurui. Puikus to pavyzdys – jau šiandien pastebima didėjanti dujų įtaka naftos ir anglių sąskaita (platesnis naudojimas industrijoje ir transporto sektoriuose), padidinanti skalūnines dujas importuojančios šalies produkcijos (pavyzdžiui, cheminių produktų) konkurencingumą dėl žemesnių energijos kainų. Negana to, skalūninių dujų eksploatacija leis užsitikrinti aukštą JAV energetinio savarankiškumo lygį iki 2035 m. – lokaliniais resursais bus pilnai patenkinama vidaus paklausa dujoms (be nekonvencinių dujų indėlio gamtinių dujų išgavimo lygis šalyje būtų ir toliau nuosekliai mažėjęs)²³. Greta to matoma ir išaugusi JAV įtaka tarptautinėse rinkose, keičiantis jos pozicijai iš importuojančios į eksportuojančią valstybę (intensyvus eksportas per SGD terminalus prasidės jau 2016 m.)²⁴.

Žvelgiant iš kritiškesnės perspektyvos, „dujų aukso amžius“ radikalių globalių padarinių energetikos rinkose visgi turės tik jeigu pavyks „revoliuciją“ eksportuoti į kitas valstybes. Tačiau ši plėtros perspektyva susiduria su keletu sunkumų, tokių kaip aukštesnė išgavimo kaina (lyginant su konvencinėmis dujomis, kadangi reikia didelių pradinių investicijų), griežtesnė reguliacinė politika (dėl galimos neigiamos įtakos aplinkai išgavimo metu) bei auganti besivystančių Azijos ekonomikų paklausa, kuri, dėl sudėtingo ir brangaus ir sudėtingo nekonvencinių resursų pritaikymo šalies ūkiui, bus toliau didele dalimi patenkinama konvenciniais energijos ištekliais – nafta bei įprastinėmis gamtinėmis dujomis²⁵. Taigi, nors suvokiama, kad skalūninių dujų perversmo įtaka JAV nacionaliniam ūkiui bus tiesioginė, dėl šio fenomeno padarinių pasauliniam ūkiui nėra vieningo sutarimo.

²³ C. Dooho, *The Effect of Shale Gas Revolution on Oil Industry*. IEEJ, Oil & Gas Unit, 2013, p. 1.

²⁴ British Petroleum, *Energy Outlook 2014*, 2014, p. 63.

²⁵ J. Abdullah, *The Shale Gas Revolution and its Impact on the GCC Economy*. Aljazeera Center for Studies, report, 2013, p. 9.

2.2. „Skalūninių dujų revoliucijos“ įtaka nacionaliniam JAV ūkiui

Skalūninių dujų perversmas JAV neabejotinai turės plataus masto makro-ekonominių padarinių. Gamtinės dujos JAV užima reikšmingą vietą bendrajame energetikos suvartojimo balanse (trečdalis suvartojimo) ir yra pagrindinis kuras elektros gamybai, komerciniam ir gyvenamųjų namų šildymui bei plačiam spektrui industrinių sektorių²⁶. Nekonvencinių dujų „revoliucija“ JAV jau artimiausiais dešimtmečiais pagerins šalies poziciją tarptautinėse rinkose, kadangi pigesnės resursų kainos bus stiprus prekių konkurencingumą didinantis faktorius – lyginamojo pranašumo išryškėjimas. Nacionaliniai gamintojai dėl pasikeitusių struktūrinių sąlygų pradėjus intensyviai eksploatuoti nekonvencinius resursus jau sugebėjo užsitikrinti patikimą sąlyginai pigių gamtinių dujų tiekimą vidaus rinkoje, kas itin aktualu industrijos sektoriams, kurių produkcija yra imli energijos ištekliais (chemijos industrija, trąšos, aliuminis, stiklas, cementas, maisto pramonė, etc.). Sumažėję produkcijos kaštai sukuria palankesnes sąlygas plėsti gamybą šalies viduje bei taip stabdo kapitalo eksportą į besivystančias valstybes ir industrinio sektoriaus nykimą. Skaičiavimai rodo, kad iki 2015 m. ženkliai mažesnės skalūninių dujų kainos JAV 2,8% padidins industrinę gamybą (3,9% iki 2025)²⁷. Taigi skalūninių dujų perversmas artimiausiu metu valstybėje sukels tai, kas akademiniame literatūroje vadinama „gamybiniu renesansu“ ar net naujuoju visos valstybės ekonomikos augimo varikliu (per išaugusią paklausą vietinėms prekėms, didesnę vidaus vartojimą ir papildomas mokestines lėšas).

Pozityvūs impulsai ekonomikai leis kurti papildomas darbo vietas nacionalinėje produkcinėje grandinėje (daugiausia tikimasi iš chemijos ir plastiko industrijų augimo potencialo) bei gerins investuotojų lūkesčius. Kadangi skalūninių dujų išgavimas Europoje ir kitose prekybos konkurentėse šalyse artimuoju-vidutiniu periodu neprasidės (dėl griežtesnių

²⁶ National Energy Technology Laboratory, *Modern Shale Gas Development in the United States: An Update*. US Department of Energy, 2013, p. 6.

²⁷ IHS, *America's New Future: The Unconventional Oil and Gas Revolution and the US Economy*. Volume 3: A Manufacturing Renaissance – the Main Report, 2013, p. 2.

aplinkosaugos reikalavimų, mažesnių šių resursų kiekių ir kitų socio-politinių veiksmų), JAV gali mėgautis ženkliai mažesnėmis nei konkurentų gamtinių dujų kainomis. Išaugusi pasiūla JAV dėl padidėjusių išgavimo apimčių nuo 2008 m. iki 2013 m. kainą sumažino daugiau nei 50% (nuo 8,86 USD už milijoną BTU (*British Thermal Unit*) iki 4 USD). Matomas ženklus kontrastas su konkurentų – Japonijos ir ES gamintojų mokamomis kainomis (atitinkamai 13 ir 9 USD už milijoną BTU)²⁸. Tai didina vietinės produkcijos, naudojančios šią gamtinių resursų kategoriją gamybos procese, konkurencingumą ir skatina paklausos augimą globaliu mastu²⁹. Negana to, žemesnės gamtinių dujų kainos lems spartesnę šalies BVP augimą ir padidins namų ūkių disponuojamas pajamas. Dėl kai kurių prekių kainos sumažėjimo (elektros energija, centralizuotas šildymas, industrinės prekės) taip pat bus papildomai skatinamas vidaus vartojimas. Išaugęs atskirų sektorių konkurencingumas skatina papildomas investicijas ir didina gamybinės apimties bei efektyvumą, kas leidžia dar labiau sustiprinti įgytą konkurencinį pranašumą. Tiesioginės užsienio investicijos dėka skalūninių dujų teikiamo lyginamojo pranašumo taip pat turi aiškią augimo tendenciją. Vien į šalies chemijos industriją nukreiptos investicijos sieks 71,7 milijardus USD iki 2020 metų³⁰.

Šie veiksniai neabejotinai pakeis JAV ekonomikos funkcionavimą bei grąžins daliai šalies gamintojų lyginamąjį pranašumą tarptautinių konkurentų atžvilgiu³¹. Tokie pozityvūs struktūriniai pokyčiai ženkliai pagerins ir šalies prekybos balanso situaciją. Išaugę energetikos produkcijos mastai leis valstybei pradėti dalies žaliavų ar jų produktų eksportą (per SGD terminalų infrastruktūrą), kas pagerins importo-eksporto santykį. 55% JAV prekybos deficito 2012 m. sudarė energetinių žaliavų ir susijusių produktų importas. Sumažinus šių išteklių importą bent 10% prekybos balanso

²⁸ A. Krupnick, Z. Wang, Y. Wang, *Sector Effects of the Shale Gas Revolution in the United States. Resources for the Future*, 2013, p. 1.

²⁹ S. Koopman, *The Macroeconomic Effects of the Shale Gas Revolution*. Rabobank International, Utrecht, 2013, p. 4.

³⁰ S. Koopman, p. 5.

³¹ IHS, *America's New Future: The Unconventional Oil and Gas Revolution and the US Economy*, p. 52.

deficitas sumažėtų 5,5%³². Turint omenyje didelį neišnaudotą skalūninių dujų potencialą, šis energetinis veiksnys, kartu su atpigusiomis kai kurių industrinių sektorių prekėmis globaliose rinkose, gali reikšmingai prisidėti prie šalies judėjimo link labiau subalansuotos tarptautinės prekybos. Taip bus skatinami tvaresni viešieji šalies finansai ir mažesnė valstybės skola. Tai, savo ruožtu, lems kiek sumažėjusius globalius netolygumus finansų sektoriuje bei didins sistemos atsparumą neigiamų šokų atžvilgiu.

Tokios pozityvios ekonominės raidos tendencijos jau artimiausioje ateityje leis išlaikyti aukštą užimtumo lygį, paskatins BVP augimą ir sukurs papildomą Vyriausybės pajamų kanalą (per didesnius surenkamus mokesčius)³³. Kalbant apie skalūninės revoliucijos įtaką konkrečiai užimtumui, industriniai sektoriai, dėka mažesnių energijos sąnaudų ir išaugusios paklausos jų prekėms, galės iki 2025 m. įdarbinti apie 1 mln. darbuotojų daugiau nei būtų galėję nepradėjus šių išteklių rezervų eksploatavimo (dėka pagerėjusių konkurencinių sąlygų didžiosios šalies chemikalų ir metalurgijos įmonės ir multinacionalinės korporacijos jau paskelbė apie plėtros planus)³⁴. Išaugusio tiesioginių užsienio investicijų potencialo galimybę puikiai iliustruoja Vokietijos chemijos pramonės milžino „BASF“ oficialūs pranešimai apie perdirbimo gamyklos statybas Luizianoje³⁵. Tiesa, reiktų pabrėžti, kad pagrindiniai investiciniai srantai bus nukreipti į JAV regionus, kuriose yra didžiausi prieinami skalūninių dujų klodai, taip siekiant sumažinti išteklių transportavimo kaštus. Tai reiškia, kad valstybės viduje vienos įmonės gali turėti geresnes sąlygas išlaikyti konkurencingumą nei kitos, kurios priverstos resursus atsigabenti iš toliau. Taigi JAV viduje paskatos konkurencingumui nebus universalios ir nemaža dalimi priklausys nuo geografinės įmonių padėties.

Visgi svarbu konstatuoti tai, kad, makro lygmenyje JAV gamintojams, kurių gaminamos prekės naudoja reikšmingą kiekį gamtinių dujų, nauda

³² S. Koopman, p. 8.

³³ IHS, *America's New Future: The Unconventional Oil and Gas Revolution and the US Economy*, p. 53–54.

³⁴ National Association of Manufacturers & PWC Consulting, *Shale Gas: A Renaissance in US Manufacturing?* 2011, p. 2.

³⁵ A. Krupnick, Z. Wang, Y. Wang, p. 33.

iš nekonvencinių resursų eksploatacijos yra tiesioginė. Tai įrodo faktas, jog JAV gamybinių industrijų išlaidos gamtinėms dujoms, efektyviai išgaunant skalūnines dujas, 2025 m. siektų 27 milijardus USD. Tuo tarpu nenaudojant šių perspektyvių energetinių resursų gamintojai už tą patį kiekį būtų priversti mokėti 38 milijardus USD (didžiąją dalį šių resursų importuojant)³⁶. Net ir įvertinus gamtinių dujų elastingumą (augančios kainos negatyvi įtaka paklausai), skalūninių dujų eksploatavimo nauda nacionaliniams gamintojams yra nenuginčijama. Šioje vietoje dar reiktų išskirti tai, jog skalūninių dujų eksportas didins kainą ir nacionaliniams vartotojams (tačiau tyrimai rodo, jog SGD eksportas turės tik minimalios įtakos kainoms – apie 2% augimas³⁷). Tai dalimi sumažins įgytą konkurencinį JAV industrijų pranašumą, nors lemiamos įtakos jam ir neturės³⁸. Nedidelės dalies nacionalinių gamintojų konkurencingumo praradimas, žvelgiant iš tarptautinės prekybos balanso perspektyvos, bus atsvertas išaugusiais energetinių resursų eksporto mastais, kurie sėkmingai mažins tarptautinės prekybos deficitą.

Akademinei literatūra pateikia ir mažiau optimistinį požiūrį į skalūninių dujų „revoliucijos“ padarinius JAV. Kritiškesnė perspektyva pabrėžia, jog papildomos paskatos ekonomikai bus matomos tik trumpuoju laikotarpiu. Vienas esminių argumentų yra tas, jog gamtinės dujos nėra taip plačiai naudojamas resursas kaip nafta, kurios kainos sumažėjimas galėtų lemti platesnio masto teigiamus padarinius ekonomikai. Gamybiniai sektoriai, kurie turi tiesioginę naudą dėl sumažėjusių gamtinių dujų kainų, sudaro nedidelę dalį bendrosios JAV ekonomikos (5% gamybinio sektoriaus)³⁹. Turint tai omenyje, pareiškimai dėl didelės įtakos visam gamybiniam šalies sektoriui, užimtumo lygiams ir užsienio prekybai gali būti pervertinti.

³⁶ National Association of Manufacturers & PWC Consulting, p. 4.

³⁷ M. Noon, *The Shale Gas Revolution: Reindustrialize the Economy*, <http://finance.townhall.com/columnists/maritanoon/2012/12/16/the-shale-gas-revolution-reindustrialize-the-economy-n1467965/page/full> (žiūrėta 2014-05-24).

³⁸ S. Koopman, p. 7.

³⁹ T. Spencer, O. Sartor, M. Mathieu, *Unconventional wisdom: An Economic Analysis of US Shale Gas and Implications for the EU*. Sciences Po, Institut du développement durable et des relations internationales, Paris, 2014, p. 18.

Apibendrinant, žemesnės natūralių gamtinių dujų kainos dėl skalūninių dujų perversmo šalyje bei augančios šių resursų paklausos (didėjančios industrijų poreikiai, augantis naudojimas elektros gamybai bei SGD eksportas)⁴⁰ padidins išgavimo mastus bei sukurs palankias sąlygas konkrečių JAV gamybinių sektorių konkurencingumo padidėjimui, kuris veda į išaugusią paklausą amerikietiškomis prekėmis tarptautiniu mastu – atgautas lyginamojo pranašumo matmuo. Tai lems išaugusį užimtumą, užsienio ir vidaus investicijas bei teigiamus pokyčius prekybiniame balanse. Aptariama „revoliucija“ turės plataus masto makroekonominių padarinių JAV ūkiui, šalies tarptautinės prekybos pozicijoms ir net visos globalios finansinės sistemos stabilumui. Tiesa, ties padarinių įtaka bendrai šalies ekonominei raidai nėra vieningo sutarimo – kritikai teigia, jog pasikeitimai gamtinių dujų rinkoje nelems radikalių pokyčių dėl to, kad ši natūraliųjų resursų rūšis nėra centrinis vartojimo resursas, o pati teigiama įtaka bus apribojama keletu sektorių. Tačiau nors nesutariama dėl pačių pozityvių implikacijų masto, dėl pačio jų egzistavimo nėra ginčijamasi.

2.3. Globali skalūninių dujų perversmo įtaka

Skalūninių dujų „revoliucijos“ įtaka neapsiriboja tik Jungtinėmis Amerikos Valstijomis ir šalies ekonomika. Nekonvencinių dujų eksploatavimas didžiausioje ir sparčiausiai augančioje Kinijos rinkoje gali sumažinti šalies priklausomybę nuo importuojamų energijos išteklių. Europos Sąjungos valstybėse esantis skalūninių dujų potencialas galėtų padėti diversifikuoti dujų tiekimą į Sąjungą bei dėl mažėjančių kainų paskatinti ES gamybinių sektorių konkurencingumą. Tokie pokyčiai trijose didžiosiose energetinėse rinkose – JAV, ES ir Kinijoje gali turėti reikšmingų neigiamų padarinių svarbiausioms resursų eksportuotojoms – Saudo Arabijai bei, ypačiai, Rusijai.

Tyrimai rodo, kad JAV esantys skalūninių dujų resursai, kartu su konvencinėmis gamtinėmis dujomis, sudaro rezervus, kurių šalies vartojimui užtektų bent 200 metų (tiesa, įskaitant eksporto mastus, šis laikotarpis

⁴⁰ A. Sieminski, p. 6.

turėtų būti traktuojamas kaip trumpesnis)⁴¹. Kinija gali pasigirti dar didesniais bendraisiais nekonvencinių dujų rezervais, nors plataus masto išgavimas šalyje dar neprasidėjo dėl techninių ir infrastruktūrinių sunkumų. Šalies 12-asis penkerių metų ekonominio planavimo etapas nurodo, kad iki 2020 m. valstybės energetiniame suvartojime skalūninės dujos sudarys 8–10% (lyginant su praktiškai neegzistuojančiu šiandieniniu išgavimu bei vartojimu)⁴². JAV prasidėjęs energetinis perversmas ne tik sukuria papildomą gamtinių dujų pasiūlą, kuri priverčia rinkos kainas leisti, bet ir suteikia galimybę eksportuoti technologiją į kitas valstybes, taip išplečiant šių nekonvencinių resursų įtaką ir sumažinant tradicinio iškastinio kuro svarbą energetikos suvartojime pasauliniu mastu. Kinijai sugebėjus pilnai išnaudoti savo teritorijoje turimus skalūninių dujų kodus pavyktų ženkliai sumažinti priklausomybę nuo importuojamų iš Viduriniųjų Rytų resursų (ypač keičiant brangią importuojamą naftą gamtinėmis dujomis transporto, elektros gamybos ir kai kurių industrinių šakų atžvilgiu). Tokia situacija taip pat leistų Kinijai sumažinti priklausomybę nuo JAV laivyno, kurio buvimas nafta turtingame regione užtikrina saugų ir nepertraukiamą gamtinių resursų tiekimą iš Vidurinių Rytų⁴³. Taigi energetiniai procesai ir struktūriniai pokyčiai, kuriuos sukels skalūninių dujų „revoliucijos“ plėtra į kitas valstybes, įgauna aiškų geopolitinį ir strateginį atspalvį.

Žvelgiant į kito svarbaus žaidėjo – ES perspektyvos, reikia pabrėžti, jog JAV jau turimos ir plėtojamos SGD terminalų eksporto galimybės ateityje leis Sąjungai sukurti alternatyvą gamtinių dujų tiekimui iš Rusijos, užsitikrinti tiekimo saugumui būtiną diversifikaciją ir žemesnes, rinkos svyravimais pagrįstas kainas. Žinoma, ES viduje turimų skalūninių dujų eksploatacija suteiktų dar didesnių galimybių pasiekti šių strateginių tikslų. Tačiau tai įgyvendinti trukdo vieningos pozicijos tarp valstybių narių nebuvimas – Prancūzija ir Bulgarija įstatymu uždraudė skalūninių dujų išgavimą kaip žalingą

⁴¹ A. Riley, *The Geostrategic Implications of the Shale Gas Revolution*. Institute for Statecraft, London, 2012, p. 2.

⁴² Directorate-General for External Policies, *The Shale Gas “Revolution” in the United States: Global Implications, Option for the EU*. Policy briefing, 2013, p. 11.

⁴³ A. Riley, p. 6.

aplinkai, kai Lenkija, Rumunija ir Jungtinė Karalystė aktyviai pasisako už resursų paiešką ir išgavimą (kitos bent kol kas valstybės laikosi pasyvesnės pozicijos)⁴⁴. Taigi plataus masto „revoliucija“ šiame sektoriuje ES lygmeniu nėra tikėtina artimuoju-vidutiniu laikotarpiu, tačiau nekonvencinių resursų išgavimas gali turėti reikšmingų padarinių atskiroms valstybėms narėms, kurioms tai bus įrankis užsitikrinti vidinę generaciją, diversifikuoti importą bei paskatinti gamybinių sektorių konkurencingumą.

Siekdama apsisaugoti nuo potencialių dujų tiekimo nestabilumų ir plėtodama savo ekonominius interesus, ES gali neigiamai paveikti Vidurinių Rytų (ypatingai Saudo Arabijos), Šiaurės Afrikos valstybių ir Rusijos politinį-ekonominį stabilumą, kuriam didžiulę įtaką turi prieiga prie ES energetinės rinkos ir aukštos gamtinių resursų kainos, generuojančios esmines pajamas biudžetui⁴⁵. Žvelgiant į JAV pavyzdį, kai šalis, dėka padidėjusių skalūninių dujų išgavimo mastų, nuo 60% naftos importo vidaus poreikiams patenkinti 2005 m. sumažino jį iki 39% 2012 m., galima teigti, kad panašaus masto padariniai būtų matomi ir ES atžvilgiu. Taigi skalūninių dujų „revoliucija“ Sąjungoje lemtų ne tik sumažėjusį gamtinių dujų, bet ir naftos importą (dėl dalinio perėjimo prie pigesnių skalūninių gamtinių dujų)⁴⁶. Susitraukusios eksporto rinkos ir kritusios pasaulinės kainos neabejotinai neigiamai atsilieptų jau minėtoms didžiosioms šių resursų eksportuotojoms – Saudo Arabijai ir Rusijai, kartu su Šiaurės Afrikos šalimis (Libija, Alžyras ir kitos), kurių ekonomikos yra dideliu mastu priklausomos būtent nuo natūraliųjų resursų kainų ir eksporto mastų. OPEC valstybės dėl tokių struktūrinių pokyčių energetikos rinkoje (gamtinių dujų revoliucijai darant tiesioginę įtaką naftos sektoriui) praras galimybę stipriai ir vienašališkai įtakoti pasaulinę resursų kainą reguliuojant pasiūlą bei neteks esminio ekonominio-finansinio svorto globalioje rinkoje⁴⁷.

Tyrimai ir prognozės rodo, jog iki 2035 m. JAV aplenks Rusiją ir taps didžiausia gamtinių dujų išgavėja, net ir turint omenyje tai, kad Rusija turi

⁴⁴ Directorate-General for External Policies, p. 16.

⁴⁵ A. Riley, p. 8.

⁴⁶ Directorate-General for External Policies, p. 6–7.

⁴⁷ R. D. Blackwill, M. O'Sullivan, "America's Energy Edge: The Geopolitical Consequences of the Shale Revolution". *Foreign Affairs*, Zurich, 2014, p. 3.

milžiniškus tradicinių ir nekonvencinių dujų rezervus, kurių dar nepradėjo eksploatuoti. Tai patvirtina JAV skalūninių dujų eksporto į ES rinkas potencialą, kuris veikia ne Rusijos naudai. Pridedant tai, jog Ukraina ir Azerbaidžanas, pasinaudojant JAV teikiama ekspertine pagalba ir žiniomis, taip pat jau pradėjo skalūninių dujų žvalgybą savo teritorijose, Rusijos ekonominė ir politinė įtaka regione artimiausiais dešimtmečiais gali reikšmingai sumažėti⁴⁸. Alternatyvaus tiekimo galimybės suteikimas ES leis Sąjungai užimti griežtesnę derybinę poziciją Rusijos atžvilgiu, kas vers pačią Rusiją mažinti tiekiamų resursų kainas siekiant atlaikyti išaugusius konkurencijos mastus (tai jau matoma atskirų valstybių, kaip Vokietija ar Lenkija atveju – 2012 m. įvykdytos sėkmingos derybos su „Gazprom“ dėl kainų mažinimo⁴⁹). Toks ateities scenarijus gali destabilizuoti Rusijos politinę sistemą, kadangi stipriai kritusios gamtinių dujų ir naftos kainos lemtų stabilizacinio fondo ir monetarinių rezervų išekvojimus dengiant neigiamus pokyčius tarptautinės prekybos balanse. Tai trumpuoju laikotarpiu priverstų mažinti biudžeto išlaidas, o vėliau ir imtis skausmingų reformų bei diversifikuoti ekonomiką, kas galimai sukeltų neramumus valstybės viduje bei lemtų dabartinio režimo kaitą arba netgi valstybinę suirutę⁵⁰.

„Košmaro scenarijus“ Rusijai reikštų nekonvencinių gamtinių dujų eksploatacijos paplitimą iš JAV į ES ir Kinijos teritorijas. Tokiu atveju trys didžiosios rinkos taptų naujais žaidėjais gamtinių resursų rinkoje bei sugebėtų (bent dalinai) patenkinti savo vidaus vartojimo poreikius. Tai reiškia, jog Rusija prarastų eksporto rinkas bei galimybę naudoti prekybą resursais kaip užsienio politikos instrumentą ir esminį pajamų į nacionalinį biudžetą generatorių⁵¹. Ši situacija itin svarbi turint omenyje skaičiavimus, teigiančius, jog iki 2035 m. gamtinės dujos taps antru po naftos plačiausiai naudojamu natūraliuoju resursu pasaulinėse rinkose. Skalūninių dujų dalis šiame

⁴⁸ Directorate-General for External Policies, p. 12.

⁴⁹ F. Indeo, *The Impact of the “Shale Gas Revolution” on Russian Energy Strategy*. Working Paper 2013-8, Center for Energy, Governance and Security, Hanyang university, Seoul, 2014, p. 4.

⁵⁰ R. D. Blackwill, M. O’Sullivan, p. 4.

⁵¹ F. Indeo, p. 2.

išaugusiame vartojime sudarys daugiau nei trečdalį⁵². Tiesa, Rusija vis dar turi didžiulius konvencinių dujų kodus, kurių nepradėjo eksploatuoti. Tačiau šie resursai daugiausia išsidėstę Sibiro teritorijoje – jų išgavimas yra brangus, nes reikalauja didelių investicijų į transportavimo infrastruktūrą (kas natūraliai pakels išgaunamų dujų kainą, kuri gali būti nekonkurencinga lyginant su nekonvencinių dujų pasiūla). Be to, pats faktas, jog didžioji dalis gamtinių dujų sektoriaus monopolinėmis teisėmis priklauso valstybinei įmonei „Gazprom“ reiškia, kad užkertamas kelias konkurencijai, platesniam inovacijų taikymui ir siekiui išgauti pigesnius resursus, taip užsiimant geresnę poziciją rinkoje. Konkurencijos stoka yra vienas esminių elementų, stabdančių nekonvencinių dujų plėtrą šalyje⁵³. Skalūninių dujų rezervai šalyje yra gausūs, tačiau dėl techninių kliūčių ir investicijų stokos nebus išgaunami bent iki 2025–2030 metų. Tačiau Rusijos potencialo patenkinti dalį augančios paklausos konvencinėmis, o ateityje ir nekonvencinėmis, dujomis negalima visiškai atmesti. Vienaip ar kitaip, pati Rusijos Vyriausybė skalūninių dujų perversmą ir jo sukeltus pakitimus sektoriuje pagrįstai laiko tiesiogine grėsme savo strateginiams, energetiniams ir ekonominiais interesams.

Rusija aktyviai vykdo planus diversifikuoti dujų tiekimą Rytų kryptimi – į Kiniją. Suvokiant riziką, jog ES artimiausiu metu turės alternatyvaus ir pigesnio tiekimo galimybę, siekiama mažinti ir Rusijos eksporto dalį į Sąjungos rinkas. Tyrimai rodo, jog iki 2035 m. Kinija taps didžiausiu pasaulyje gamtinių dujų išgavėju ir antru didžiausiu eksportuotoju (po JAV) – 83% bendrojo Kinijos dujų išgavimo bus iš nekonvencinių rezervų⁵⁴. Tai reiškia, jog Rusijai gresia ne tik dominuojančios pozicijos praradimas ES rinkose, bet ir Kinijos vidaus rinkos teikiamo eksporto potencialo neišnaudojimas. Tokia perspektyva yra itin neigiamos žinios valstybei, kurios 50% nacionalinio biudžeto pajamų sudaro prekybos energetiniais ištekliais pajamos (konkrečiai gamtinės dujos sudaro 20%). Praradus vieną esminių pajamų

⁵² F. Indeo, p. 3.

⁵³ Energy Post, *The Five Global Implications of Shale Oil and Gas*, <http://www.energypost.eu/five-global-implications-shale-revolution/> (žiūrėta 2014-05-25).

⁵⁴ F. Indeo, p. 4.

šaltinių ar jam radikaliai sumažėjus valstybė neabejotinai susidurs su papildomomis finansinėmis problemomis. Rusija savo įtaką Kinijos rinkose visgi bando didinti per tiesiamą „Altajaus“ dujotiekį, kuriuo Kinijos rinkos sujungiamos su jau eksploatuojamais Sibiro konvencinių dujų klodais.

Tačiau atnaujinti 2013 m. susitarimai tarp dviejų valstybių pakoregavo pradines derybų sąlygas ir radikaliai sumažino planuojamą (nuo 2018 m.) tiekimą – nuo 68 iki 38 milijardų kubinių metrų per metus⁵⁵. Tai neabejotinai yra nekonvencinių dujų išgavimo potencialo Kinijoje padarinys, verčiantis keisti prieš tai numatytas „žaidimo taisykles“. Tiesa, Rusijos viltys plėsti eksportą į Kiniją neturėtų būti visiškai atmestos. Didžiausi skalūninių dujų rezervai Kinijoje yra susikonscentravę vakariniuose šalies regionuose, kurie nėra didieji industriniai-vartojimo centrai. Tai reiškia, kad šalies valdžia bus priversta tiesti ilgus dujotiekius ir plėtoti kitą susijusią infrastruktūrą, kuri natūraliai padidins skalūninių dujų kainą. Tokiu atveju Rusijos siūlomas gamtinių dujų importas gali ir toliau išlikti ekonomiškai priimtina alternatyva. Taigi „Altajaus“ dujotiekis turėtų būti matomas kaip Rusijos strateginis įrankis, kuris bus sėkmingai išnaudojamas Kinijos skalūninių dujų „revoliucijos“ mastai nebus tokio plataus masto, kaip tikimasi.

Panašią įtaką pokyčiai energetinėje rinkoje galimai turės ir Saudo Arabijai, kuri „arabų pavasario“ fone buvo priversta didinti viešąsias išlaidas ir plėsti socialines garantijas, taip mažinant politinių neramumų tikimybę šalyje. Nėgana to, Saudo Arabija didžiulius resursus skiria kitų sunitų režimų ir grupių palaikymui regione, o tai lemia ženkliai papildomas išlaidas, nesusijusias su nacionaline ekonomika. Sparčiai augantis vidaus vartojimas taip pat lems tai, jog iki 2020 m. jis aplenks eksporto mastus, o tai turės tiesioginės įtakos krentančioms pajamoms, kurias šiandien valstybei generuoja didžiuliai naftos eksporto mastai (ir dominuojanti padėtis OPEC)⁵⁶. Mažėjančių kainų, besitraukiančių eksporto rinkų ir didėjančios vidaus paklausos kontekste valstybė, kuri yra tiesiogiai priklausoma nuo gamtinių resursų kainų, patirs sunkumus išlaikant egzistuojančią politinę-socialinę

⁵⁵ F. Indeo, p. 16.

⁵⁶ R. D. Blackwill, M. O'Sullivan, p. 4.

santvarką. Neramumai Saudo Arabijoje neabejotinai turėtų neigiamos įtakos visam regiono stabilumui. Todėl šios arabų valstybės, kaip ir Rusijos, atveju skalūninių dujų revoliucija gali turėti ir neigiamų padarinių, kurie greičiau yra politiniai savo prigimtimi (nestabilumas, režimų kaita), bet gali peraugti ir į ekonominius aspektus.

Apibendrinant, skalūninių dujų „revoliucija“ neabejotinai sukels reikšmingų pokyčių prekybos energetiniais ištekliais rinkose. Technologijų eksportas iš JAV leis Kinijai artimiausiu metu pradėti ir aktyviai plėtoti šių resursų išgavimą. Nekonvencinės dujos padidins valstybės autonomiškumą importo iš Viduriniųjų Rytų ir Rusijos atžvilgiu (taip pat ir politinį atsparumą JAV spaudimui). ES dėl vidinių nesutarimų savo teritorijoje turimų skalūninių dujų rezervų efektyviai artimuoju-vidutiniu laikotarpiu neišgaus (tai bus vykdoma nebent atskirų valstybių narių lygiu). Tačiau konkurencingas gamtinių dujų importas iš JAV per SGD terminalus leis Sąjungai užsitikrinti tiekimo alternatyvą, padidins tiekimo saugumą ir privers Rusiją konkuruoti dėl kainų.

Struktūriniai pokyčiai ES rinkoje gali turėti destabilizuojančių padarinių Š. Afrikos, Rusijos ir Saudo Arabijos politinėms-finansinėms sistemoms, didele dalimi priklausančioms nuo gamtinių resursų kainų tarptautinėse rinkose. Rusijai skalūninių dujų „revoliucijos“ plėtra reiškia mažėjančią politinę-ekonominę svorį regione, krentančias biudžeto pajamas ir neigiamus pokyčius prekybos balanse. Tačiau Rusija turi didžiulius dar neeksploatuojamus konvencinių ir nekonvencinių dujų rezervus, kurie bus prieinami ilguoju laikotarpiu. Iki tol Rusija bando diversifikuoti tiekimą nuo Vakarų rinkų į Rytus, tačiau Kinija, pasinaudodama skalūninių dujų potencialu, ateityje taps vis labiau nepriklausoma nuo importuojamų resursų. Todėl eksportas į Kiniją nesugebės Rusijai atsverti sumažėjusių pelnų iš ES rinkų. Saudo Arabija dėl sparčiai didėjančio vidaus vartojimo, socialinių pokyčių, krentančių gamtinių resursų kainų rinkose ir eksporto rinkų susitraukimo ateityje taip pat susidurs su destabilizacijos problemomis.

Išvados

Gamtinių dujų vartojimas yra greičiausiai augantis elementas bendrajame pasauliniame energetikos vartojimo balanse, kas nulemia ir išaugusią šių natūraliųjų resursų paklausą. Dėl nekonvencinių dujų „revoliucijos“, prasi-dėjusios JAV, didėja globali šių resursų pasiūla, o tai lemia išaugusį spaudi-mą ne tik gamtinių dujų, bet ir naftos kainoms. Tokie struktūriniai pokyčiai neabejotinai iššaukia galių persiskirstymą rinkoje tarp didžiųjų žaidėjų. Iš-augusi resursų kaina natūraliai mažina valstybės gamybinio sektoriaus kon-kurencingumą, o tai pereina į lėtesnį ekonominį bei eksporto augimą. Ener-getinių resursų tarptautinei prekybai galima pritaikyti tradicinį *Heckscher-Ohlin* dėsni, šiuo atveju teigiantį, kad daugiau resursų turinčios valstybės turi lyginamąjį pranašumą jų gavyboje bei naudojime tos energijos rūšies intensyviems produktams. Tiesa, šis lyginamasis pranašumas energetikos sektoriuje yra ganėtinai nepastovus dalykas, galintis kisti dėl, pavyzdžiui, technologinių inovacijų.

Tarptautinė prekyba energetiniais resursais neatskiriama nuo globalių netolygumų teorinės perspektyvos – perteklinis kapitalas, atsiradęs dėl prekybos deficito vienos valstybės bei pertekliaus kitose (išteklius eks-portuojančiose) šalyse, sukuria perteklinę pasiūlą ir lemia globalius finan-sinius nestabilumus bei mažesnę atsparumą plataus masto sukrėtimams (kaip parodė ir paskutinės krizės patirtis). Pasikeitusios aplinkybės lėmė išaugusią paklausą dujomis, kurios vien konvenciniai resursai nebesugebės patenkinti. Šioje vietoj dar labiau išryškėja skalūninių dujų potencialas, ku-ris, be ekonomiškai efektyvios kainos, sustiprinamas nedideliu taršos lygiu, pakankamu rezervų kiekiu bei tobulėjančiomis transportavimo technolo-gijomis. Šie veiksniai užtikrina globalų nekonvencinių gamtinių dujų išga-vimo pasklidimą. Skalūninių dujų potencialas lėmė tai, kad JAV užsitikrino sugrįžimą į pasaulines energetikos rinkas kaip globalus resursų išgavėjas ir eksportuotojas. Tačiau verta pabrėžti, jog dėl vadinamosios „revoliucijos“ padarinių nėra visiškai sutariama akademiname lygmenyje – kritiškesnė perspektyva pateikia įžvalgas, jog pokyčiai globaliose rinkose vien dėl JAV nacionalinio ūkio konkurencingumo didėjimo nebus radikalūs. Reikalingas

technologijos eksportavimas į kitas didžiąsias rinkas (ES, Kinija), tačiau tai reikalauja didelių investicinių, infrastruktūrinių ir ekspertinių pritaikymo kaštų. Šie aspektai neabejotinai lėtins skalūninių dujų išgavimo procesą pasauliniu mastu bei galimai mažins nekonvencinių dujų konkurencingumą.

Vertinant iš pozityvesnės perspektyvos ir tuo pačiu atsakant į pagrindinį tyrimo klausimą dėl skalūninių dujų „revoliucijos“ implikacijų, galima teigti, kad energetinis perversmas sukurs plataus masto makroekonominių padarinių. Pigesnės kainos JAV atžvilgiu bus stiprus šalies konkurencingumą pramoninėje gamyboje didinantis faktorius. Produkcija, kuri imli energijos ištekliams (konkrečiai, gamtinėms dujoms), pajus teigiamus padarinius jau artimuoju laikotarpiu – sudaromos palankesnės sąlygos plėsti gamybą šalyje bei industrinių įmonių grįžimą iš pigesnės darbo jėgos valstybių. Tai gali būti traktuojamas kaip tam tikras „gamybinis renesansas“ JAV, pasireiškiantis per išaugusią paklausą JAV pagamintoms prekėms (kurios taps sąlyginai pigesnės) užsienyje, didesnę vidaus vartojimą ir papildomas investicines paskatas. Pozityvūs struktūriniai pokyčiai energetikos sektoriuje leis kurti naujas darbo vietas tam tikrose industrinėse šakose, generuos papildomas pajamas šalies biudžetui ir padidins disponuojamas namų ūkių pajamas. Kitas svarbus aspektas yra tarptautinio prekybos balanso perspektyvos pagerinimas – energetinių resursų eksportas, išaugęs konkurencingų prekių pardavimas užsienio rinkose bei padidėjęs lokalinių prekių vartojimas vidaus rinkoje leis mažinti balanso deficitą ir skatins tvaresnius šalies viešuosius finansus.

Skalūninių dujų „revoliucija“ neapsiribos tik JAV nacionaliniu ūkiu. Kinija iki dešimtmečio baigos pradės aktyviai eksploatuoti nekonvencinius gamtinių dujų resursus vidaus vartojimui tenkinti. Tai leis šaliai sumažinti priklausomybę nuo importuojamų resursų bei įgaus strateginę – geopolitinę reikšmę didėjant valstybės įtakai globalioje politinėje arenoje. ES skalūninių dujų įvedimas į rinką suteiks alternatyvaus dujų tiekimo pasirinkimo galimybę, kas lems žemesnes, rinkos logika grįstas kainas ir santykiuose su Rusija. ES vidaus resursų išgavimas įmanomas nebent ilguoju laikotarpiu dėl vidinių valstybių narių pozicijų skirtumų (kol kas galima teigiama įtaka tik pavienėms šalims). Siekdama savo strateginių tikslų, tokių kaip tiekimo saugumas, ES galimai

destabilizuos Rusija, Viduriniųjų Rytų regiono bei Šiaurės Afrikos valstybes, priklausomas nuo prekybos energetiniais ištekliais ir aukštų jų kainų.

Pokyčiai ES energetiniame sektoriuje reiškia smunkančias Rusijos ekonomines-politines galias regione – susitraukiančios Sąjungos rinkos ir krentantys kainų lygiai sukels neigiamus pokyčius Rusijos tarptautinės prekybos balanse, kas veda prie vidinių politinių-socialinių problemų. Tai suvokdama Rusija bando aktyviai skverbtis į Rytų rinkas, tačiau Kinija iki 2035 m. turėtų tapti didžiausiu pasaulyje skalūninių dujų išgavėju, praktiškai patenkinančiu vidaus vartojimo poreikius. Taigi Kinijos rinka negalės atsverti Rusijos praradimų dėl sumenkusių pozicijų ES rinkų atžvilgiu. Kita galimai destabilizuota tokių struktūrinių pokyčių valstybė yra Saudo Arabija, kurioje išauga politinių neramumų tikimybė. Ši perspektyva reiškia galimus neigiamus padarinius viso regiono saugumui. Augantis vidaus vartojimas, susitraukiančios rinkos (Kinijai, JAV, ES vis labiau pereinant prie gamtinių dujų vartojimo įvairiuose sektoriuose) ir krentančios kainos lems esminio pajamų šaltinio menkimą. Taigi skalūninių „dujų“ revoliucija, nors ir nešanti padidėjusį bendrąjį ekonominį efektyvumą, galimai turės neigiamų politinių pasekmių ir neabejotinai perbraižys nusistovėjusius įtakos zonų bei galių žemėlapius.

Prof. dr. Jono Čičinsko komentaras:

Energijos išteklių rinka yra be išlygų globalinio pobūdžio. Tokiai rinkai pardavėjų bei pirkėjų persirikiavimas beveik neturi reikšmės – pasiūla čia susiklosto pagal viso pasaulio pardavėjų galimybes, paklausa formuoja visų pasaulio, o ne atskirų valstybių, „rajamą“. Tačiau bet koks pokytis tiek pasiūlos, tiek paklausos pusėje reiškia stiprų poveikį kiekvienam bent kiek didesniai energijos išteklių tiekėjui arba pirkėjui. Mindaugas Liutvinskas visai profesionaliai nagrinėja padėtį, kai tokį persirikiavimą pasaulio energijos išteklių rinkoje žada skalūninių dujų gavybos plėtra JAV, ne tik mažinanti tos šalies buvimą pasaulio energijos išteklių rinkos pirkėjų pusėje, bet ir grasanti paversti JAV tų išteklių eksportuotoju. Pagirtinas autorius pasirinkimas, dar labiau girtinas jo interesas ir gebėjimas griežtose ribose išsamiai išdėstyti tokią globalinę aktualiją.

FINANSŲ KRIZĖ EURO ZONOJE: PINIGŲ SĄJUNGOS FINANSŲ KRIZĖS YPATYBĖS (TARPTAUTINĖ EKONOMIKA)

Simonas Algirdas Spurga

Įvadas

„ECB yra pasiruošęs padaryti viską, ko tik prireiks, kad išsaugotų eurą. Ir patikėkite, mūsų pastangos bus pakankamos.“

Mario Draghi, Europos Centrinio Banko prezidentas¹

Pirminės Europos pinigų sąjungos kūrimosi priežastys buvo susijusios su politinės integracijos siekiais ir noru išsaugoti taiką Antrojo pasaulinio karo nusiaubtame žemyne. Galvota, jog tokio pobūdžio integracija taps plataus masto politinio vienijimosi katalizatoriumi. Vis tik dabartinė Ekonominė ir pinigų sąjunga valstybėms narėms atnešė ne tik tvaresnės taikos perspektyvą, bet ir nemažai ekonominės naudos. Pastebėta, jog bendra pinigų politika leidžia lengviau pasiekti kainų stabilumo, užimtumo, išorės pusiausvyros ir harmoningos ekonominės plėtros tikslus. Valiutų kursų svyravimai daugeliui ES šalių tapo praeities dalyku, žemesni transakciniai kaštai ir mažesnė valiutų kursų rizika lėmė sėkmingą bendros rinkos vystymąsi. Galų gale, euras tapo antrąja tarptautine valiuta pasaulyje, taip pat pažabota infliacija: pirmuosius 10 metų Ekonominėje ir pinigų sąjungoje ji tesiekė 2 proc.²

Tačiau 2009–2010 metais prasidėjusi euro zonos krizė pasiuntė rimtą pavojaus signalą tolesnėms EPS perspektyvoms. Vieni kalba apie tolimesnę ekonominę integraciją: bankų sąjungos ar net fiskalinės sąjungos kūrimą. Kiti – apie kai kurių probleminių valstybių išėjimą iš euro zonos ar netgi euro zonos griūtį. Tokių dvejonių kontekste šio rašto darbo tikslas yra

¹ “Verbatim of the remarks made by Mario Draghi.” 2012. < <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2012/html/sp120726.en.html> > [Žiūrėta 2014 05 27]

² European Commission. *EMU@10: successes and challenges after 10 years of Economic and Monetary Union*. Brussels, 2008, 3.

išanalizuoti finansų krizės ištakas ir tarptautinės bendruomenės atsaką į ją: 1) apibrėžiant euro zonos krizės priežastis ir esminius jos nesėkmių aspektus; 2) aptariant du skirtingus požiūrius į finansinės pagalbos paketus, skirtus mokumo krizės kamuojamoms šalims.

Finansų krizės ir jų priežastys

Europos ekonominės ir pinigų sąjungos krizės pirmtakas – 2007 metais prasidėjusi pasaulinė finansų krizė. Mokslininkai išskiria gausybę pasaulinės recesijos priežasčių. Tai – ir JAV politikų veiksmai, skatinę privačių būstų nuosavybę, ir taip vadinama „Vašingtono konsensuso“ ideologija, pabrėžusi rinkos efektyvumą, ribotą finansų rinkų reguliavimą ir t.t.³ Štai 2013 m. buvęs JAV Federalinio rezervų banko prezidentas Alanas Greenspanas pokalbyje su „Financial Times“ prisipažino, jog finansų rinkų elgesys ne visada gali būti prognozuojamas remiantis sudėtingais matematiniais modeliais, darančiais prielaidas, susijusias su finansų rinkų veikėjų racionalumu ir rinkos gebėjimu atsistatyti bei savaime sugrįžti į pusiausvyros būseną⁴. Esą būtina atsižvelgti į tokius žmogiškosios veiklos elementus kaip baimė ar panika – to finansų rinkų elgesį reguliuojančios institucijos, žinoma, nedarė.

Šie ir kiti krizės aiškinimai yra tarpusavyje susiję ir formuoja vientisą pasakojimą. Vis tik pagrindine pasaulinės finansų krizės priežastimi galima laikyti pernelyg didelę pinigų pasiūlą (visų pirma JAV ekonomikoje). Toks aiškinimas atsispiria nuo dviejų svarbių aplinkybių – globalių makroekonominės pusiausvyros sutrikimų ir centrinio banko vykdomos pinigų politikos. Pirmuoju atveju, svarbu kalbėti apie Azijos valstybes, ypač Kiniją, kurių eksportuojančios ekonomikos (reiškiančios einamosios sąskaitos perviršį) ir menkas gerovės režimo išsivystymo lygis skatino šalių atsargų rezervų JAV doleriais kaupimą. Šios valstybės uždirbtus dolerius investuoja

³ Agnès Bénassy-Quéré et al. *The crisis: policy lessons and policy challenges*. Bruegel Working Paper 2009/06 (28), 3.

⁴ Gillian Tett, "An interview with Alan Greenspan." *Financial Times*, 2013. <<http://www.ft.com/intl/cms/s/2/25ebae9e-3c3a-11e3-b85f-00144feab7de.html#axzz32rFdQgnA>> [Žiūrėta 2014 05 27]

į likvidžią ir patikimą JAV finansų rinką, visų pirma – į JAV išdo vertybinius popierius. Į JAV atkeliaujantys pinigai reiškė žemėjančias palūkanų normas⁵. Antruoju atveju, galima kaltinti tiek JAV, tiek kitų valstybių centrinius bankus, kėlusius pernelyg žemus kapitalo atsargų reikalavimus valstybių bankams ir taip didinusius skolintų pinigų kiekį ekonomikoje.

Padidėjęs pinigų kiekis ir žemos palūkanų normos reiškė du dalykus – paskolų augimą (ir nekilnojamojo burbulus) bei investuotojų norą atrasti tokių investicijų, kurios galėtų garantuoti didesnes palūkanų normas ir didesnę investicinę grąžą (tai savo ruožtu lėmė įvairių finansinių inovacijų pasiūlą ir paskatas teikti rizikingas paskolas⁶).

Tokia pasaulinės recesijos apžvalga verčia peržvelgti teorinius teiginius, analizuojančius finansų krizes. Kaip matysime, teorija geba paaiškinti tam tikrus pasaulinės finansų krizės aspektus. Šios įžvalgos vėliau gali pasirodyti aktualios analizuojant ir euro zonos krizę.

Padidėjusi pinigų pasiūla arba per didelis skolintų pinigų kiekis

Dažna ir kone pagrindinė įvairių finansų krizių priežastis – pigios paskolos arba gausus finansų rinkų dalyvių skolinimasis, generuojantis riziką. Šiame poskyryje pabandysiu atsakyti į du klausimus: 1) Kas nulemia padidėjusią pinigų pasiūlą? 2) Kokio pobūdžio krizės dėl to kyla?

Kitaip nei prekių ir paslaugų rinkoms, finansų rinkoms yra būdingi didesni netobulumai ar iškraipymai. Kitaip tariant, yra didelė tikimybė, jog finansinių produktų paskirstymas finansų rinkose bus neefektyvus: informacijos asimetrija lems, kad transakcijose dalyvaujančios šalys turės skirtingą informaciją, taigi negalės atlikti racionaliausių ar efektyviausių sprendimų. Ilgainiui visa tai reiškia finansų rinkų nestabilumą, kainų burbulų ir jų sproginų dinamiką⁷. Būtent dėl šių finansų rinkų netobulumų pobūdžio

⁵ FSA, “The Turner Review: A regulatory response to the global banking crisis.” London, 2009. <http://www.fsa.gov.uk/pubs/other/turner_review.pdf> [Žiūrėta 2014 05 27]

⁶ Agnès Bénassy-Quéré et al., 9.

⁷ Kenneth A. Reinert. *An introduction to international economics: new perspectives on the world economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 308.

galima kalbėti apie pernelyg didelį skolinimąsi (arba pernelyg didelį finansų rinkų skolinimą), galintį privesti valstybę ar kurią nors vienos ar kitos valstybės finansinę instituciją prie nepakeliamų finansinių įsipareigojimų ir, galiausiai, bankroto. Nenumatydami galimų pasekmių, investuotojai pernelyg daug skolina, o besiskolinantieji – pernelyg daug skolinasi. Netobulai veikianti rinka atsakingą skolinimą verčia sunkiai įgyvendinamu dalyku, kadangi prognozuoti finansų rinkų veikėjų elgesį yra gana sudėtinga. Investuotojai neretai remiasi kitų investuotojų veiksmų stebėjimu, ir matydami didėjantį paskolų kiekį, bando konkuruoti siūlydami geresnes skolinimosi sąlygas⁸.

Kitas galimas padidėjusio skolinimo aiškinimas – valstybių vaidmuo, darantis įtaką finansų rinkų veikėjų pasirinkimams. Pavyzdžiui, tokiam aiškinimui svarbus gali būti per didelis arba per mažas reguliavimas, sukuriantis paskaitas finansų rinkoms rizikuoti arba vykdyti finansines investicijas, finansuojamas skolinimosi (ši praktika dar vadinama finansiniu svertu)⁹. Daug problemų gali sukelti ir vyriausybių laiduojamos garantijos skolintojams (pavyzdžiui, finansinės pagalbos skolininkams paketai, garantuojantys investicijų grąžą krizės atveju). Anot Franklino Alleno ir Douglaso Gale'o, tokiu būdu valstybė gali sukurti paskatas finansų rinkoms elgtis neatsakingai¹⁰. Vėliau pastebėsime, kad ši įžvalga yra ypač svarbi euro zonos krizės atveju.

Galiausiai, skolinimą gali paaiškinti makroekonominės aplinkos pasikeitimai, reiškiantys užsienio kapitalo įplaukas ir, galiausiai, ekspansinę pinigų politiką.

Thomas Pugelis išskiria du perdėto skolinimosi atvejus: valdžios vykdomą ekspansyvią fiskalinę politiką, kuomet biudžeto deficitas yra finansuojamas naujais įsipareigojimais, bei privataus sektoriaus skolinimąsi, nukreiptą į augantį vartojimą. Pirmuoju atveju, valstybė, pamačiusi, kad yra įsiskolinusi pernelyg daug, gali bankrutuoti, o tai reikštų krizę, nuvilnijančią per visą

⁸ Thomas A. Pugel. *International Economics*. 15th ed. McGraw-Hill/Irwin, 2012, 519.

⁹ Agnès Bénassy-Quéré et al, 13.

¹⁰ Franklin Allen ir Douglas Gale. *Understanding financial crises*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2009, 19.

finansų sektorių. Antruoju atveju, pigias paskolas gali paskatinti valdžios garantijos kreditoriams ar kapitalo įplaukos, didinančios pinigų pasiūlą; pigios paskolos savo ruožtu reiškia kainų lygio kilimą ir kainų burbulus¹¹.

Kennethas A. Reinertas kalba apie keletą krizių tipų, tarp kurių galima paminėti turto kainų burbulą (ir jo sprogoimo sukeltą kainų kritimą), bankų krizę (staigų ir plataus masto indėlių atsiėmimą, bankų uždarymus ir jų perėmimus valstybės globon), išorinės skolos krizę (kuomet bankrutuojanti šalis atsisako apmokėti už savo skolą užsienio kreditoriams), vidaus skolos krizę (paliečiančią tik vietos skolintojus) ir t.t.¹²

Apibendrintai galima teigti, kad pernelyg didelė pinigų pasiūla gali nulėmti bankų krizę arba valstybės skolos krizę.

Kalbant apie bankų krizę, ši paprastai būna susijusi su bankų skolinimusi trumpuoju laikotarpiu ir skolinimu ilguoju laikotarpiu. Tai sukuria tokią situaciją, kuomet indėlininkų panikos ir nepasitikėjimo atveju bankui pritrūksta likvidžių aktyvų savo įsipareigojimams vykdyti. Negalėdamas grąžinti pinigų visiems, kurie nori juos atsiimti, bankas išgyvena mokumo krizę¹³. Banko nesugebėjimas vykdyti savo įsipareigojimų neretai atsiranda tuomet, kai pernelyg lengvai suteiktos paskolos įsiskolinusiųjų pradeda būti nebegrąžinamos. Tokiu būdu bankrutuojantys indėlininkai sumažina banko turimus rezervus ir pasėja nerimą finansų sektoriuje.

Valstybės skolos krizė taip pat gali būti susieta su perdėtu skolinimusi. Kaip pažymi Pugelis, besiskolinančios šalys gali didinti savo skolą vis naujų paskolų, finansuojančių dabartinius valstybės įsipareigojimus, pagalba. Tokiu atveju, jeigu investuotojai nusprendžia nutraukti naujų kreditų tiekimą, iškyla valstybės bankroto grėsmė¹⁴.

¹¹ Pugel, 529.

¹² Reinert, 308–313.

¹³ Ten pat, 309.

¹⁴ Pugel, 530.

Kitos finansų krizių priežastys bei finansų krizių pasekmės

Šalia padidėjusios pinigų pasiūlos galima išskirti ir kitas finansinių krizių priežastis. Pirma, tai išoriniai tarptautiniai šokai, pasireiškiantys tuomet, kai pasikeitusios eksportuojamo produkto kainos ar kitos pasaulinės ekonomikos aplinkybės, lemiančios neigiamas konkrečios šalies augimo ir vystymosi tendencijas, apsunkina skolos grąžinimą ir verčia šalį bankrutuoti¹⁵. Investuotojai, tokioje šalyje pastebėję krentančias savo investicijų kainas, jas bando parduoti, laukdami jų visiško nuvertėjimo. Prie pasikeitusių aplinkybių neprisitaikiusi šalis gali patirti rimtų sunkumų.

Antra, tai įvairios rizikos, susijusios su plaukiojančiais valiutų kursais. Jeigu šalis neišlaiko fiksuoto valiutų kurso ir šis nuvertėja, užsienio skola nevietine valiuta gali ženkliai padidėti. Skolininkams tampa sudėtinga grąžinti pinigus brangesne užsienio valiuta, o laukdami ir tolesnio vietinės valiutos nuvertėjimo, jie jos bando atsikratyti, taip dar labiau padidindami jos pasiūlą. Jei vyriausybė neužtikrina fiksuoto valiutos kurso, užsienio skolos aptarnavimas tampa itin sudėtinga užduotimi.

Trečia, tai trumpojo laikotarpio paskolos, kurias valstybei suteikia užsienio investuotojai¹⁶. Skolinimasis trumpuoju laikotarpiu valstybei yra pavojingas tuo, kad ši tampa priklausoma nuo besikeičiančių skolintojų lūkesčių. Pastariesiems suabejojus valstybės finansine būkle, jie gali pradėti reikalausti grąžinti skolą ar nustoti refinansuoti jos aptarnavimą.

Šiuolaikinės finansų krizės dažniausiai neišsitenka pavienių valstybių ribose. Joms būdingas persiliejo efektas, kuomet problemos vienoje šalyje daro įtaką kitoms valstybėms¹⁷. To priežastis gali būti glaudūs prekybiniai ryšiai tarp šalių; dėl jau aptarto informacijos trūkumo finansų rinkose vieni investuotojai gali pradėti imituoti kitų investuotojų elgesį ir nutraukti skolinimą net ir toms besiskolinančioms valstybėms, kurios nerodo krizės požymių; galiausiai, krizė vienoje šalyje gali paprasčiausiai atkreipti dėmesį

¹⁵ Ten pat, 532.

¹⁶ Ten pat, 533.

¹⁷ Reinert, 313.

į kitų panašių valstybių struktūrines problemas ir taip atbaidyti investuotojus.

Finansų krizės turi didelį poveikį jas išgyvenančioms ekonomikoms. Pirma, sumažėja paskolų pasiūla, skolintis tampa kur kas brangiau, o tai sulėtina ekonomikos augimą. Antra, sumažėjusios aktyvų kainos reiškia sumažėjusį namų ūkių turtą ir jų vartojimą, o verslas patiria praradimus mokėjimų balanse ir sumažina investicijas. Galiausiai, krizės sumažina pasitikėjimą valstybėmis tiek investuotojų, tiek prekybos partnerių akyse¹⁸.

Finansų krizė pinigų sąjungoje

Pinigų sąjunga tarp dviejų ar daugiau valstybių yra sudaroma tuomet, kai šalių valiutų vertės yra susiejamos fiksuotu kursu ir kai šalys atsisako nacionalinės pinigų politikos. Pinigų sąjungoje visos šalys turi bendrą pinigų politiką, įgyvendinamą bendro centrinio banko. Pinigų sąjungos centrinis bankas tokiu atveju turi pinigų politikos vykdymo monopoliją ir reguliuoja pinigų pasiūlą visos pinigų sąjungos mastu, o vietiniai centriniai bankai tampa bendro centrinio banko padaliniais. Taigi pinigų sąjungos viduje bendra pinigų pasiūla nepriklauso nuo skirtingų pinigų sąjungos valiutų mainų, pastarieji nedaro įtakos šalių užsienio valiutų rezervams skirtingose šalyse¹⁹.

Euro zoną sudaro pinigų sąjungos šalys, turinčios bendrą valiutą. Nors pinigų sąjungos sudarymui ji nėra būtina²⁰, bendros valiutos turėjimas reiškia daugybę privalumų: ji simbolizuoja šalių įsipareigojimų tvirtumą, sumažina tranzakcinius kaštus (išnyksta reikalas konvertuoti valiutas), bendra valiuta yra politiškai neutrali, ji taip pat užtikrina efektyviau veikiančias rinkas (ir mažina informacijos asimetriją).

Taigi buvimas pinigų sąjungoje šaliai reiškia savarankiškos pinigų politikos atsisakymą. Savarankiškumo praradimą kompensuoja išaugusi prekyba

¹⁸ Agnès Bénassy-Quéré et al, 12.

¹⁹ Malcolm Levitt ir Christopher Lord. *The political economy of Monetary Union*. Basingstoke: Macmillan; New York: St. Martin's Press, 2000, 12.

²⁰ Jacques Delors. "Report on economic and monetary union in the European Community." European Commission, 1989. <http://aei.pitt.edu/1007/1/monetary_delors.pdf> [Žiūrėta 2014 05 27]

tarp pinigų sąjungą sudarančių šalių bei lengviau pasiekiamos investicijos²¹ (dėka stabilios valiutos investuotojai nebijo investicijų nuvertėjimo). Kita vertus, savarankiškos pinigų politikos praradimas gali skaudžiai atsiliiepti asimetrinių šokų metu, ypač jei pinigų sąjungos valstybės nesudaro optimalios valiutų erdvės. Būtent OVE teorija yra kertinis euro zonos krizės analizės elementas.

Optimali valiutų erdvė ir euro zona

1961 m. Robertas Mundellis suformulavo ir paskelbė optimalios valiutų erdvės teoriją. Pinigų sąjungos kūrimasis, kaip vienas iš baigiamųjų valstybių regioninės ekonominės integracijos etapų, dažniausiai aiškinamas remiantis šio mokslininko įžvalgomis²². Mundellio teorija analizuoja, ar konkrečiai valstybei yra racionalu prisijungti prie pinigų sąjungos bei paaiškina, kokia yra tokio prisijungimo nauda ir kokios jo sąnaudos.

Valstybės, dalyvaujančios pinigų sąjungoje, turi atsisakyti savarankiškos pinigų politikos. Šalis, negalėdama vykdyti savarankiškos pinigų politikos, negali padidinti savo konkurencingumo devaluodama valiutos kursą ar pristabdyti kainų kilimą padidindama palūkanų normą. Vadinasi, kilus asimetriniams šokams (ir vienos valstybės padėčiai suprastėjus kitų valstybių atžvilgiu), šalis negali pasiremti vienokia ar kitokia pinigų politika. Pavyzdžiui, yra galima tokia situacija, kuomet dėl staigių asimetrinių pokyčių vienu pinigų sąjungos šalių ekonomikose įsigalės bumas ir centrinis pinigų sąjungos bankas, siekdamas išvengti infliacijos, bus priverstas vykdyti griežtai ribojančią pinigų politiką ir didinti palūkanų normas. Tuo tarpu kitose valstybėse narėse gali vykti ekonominis nuosmukis, kuris dėl centrinio banko veiksmų, stabilizuojančių infliacinį spaudimą, gali tęstis dar ilgiau²³. Šalims, patiriančioms nuosmukį, dalyvavimas pinigų sąjungoje gali sudaryti papildomą smūgį jų ekonomikoms.

²¹ Levitt, Lord, 17.

²² Stasys Kropas. *Kelias į pinigų sąjungą*. Vilnius: LBDFI, 1999, 18.

²³ Simon Hix ir Bjorn Hoyland. *The political system of the European Union* 3rd ed., Palgrave Macmillan, 2011, 245.

OVE teorija kelia klausimą, koks turėtų būti mechanizmas, kuris leistų atstatyti pusiausvyrą ar išvengti asimetrinio šoko, nekeičiant valiutų kursų ir kiekvienai šaliai nevykdant atskiros pinigų politikos. Paprastai ši mechanizmą sudaro OVE kriterijai, taikomi šalims, norinčioms sudaryti pinigų sąjungą: intensyvi ir diversifikuota tarpusavio prekyba, kainų ir atlyginimų lankstumas (leidžiantis greitai atgauti konkurencingumą ne ir nevykdant savarankiškos pinigų politikos), darbo jėgos mobilumas (bedarbiai iš recesijos kamuojamos šalies gali persikelti dirbti ten, kur darbo jėgos dėl ekonomikos augimo trūksta), kapitalo mobilumas²⁴. Stojimo dilemą taip pat išspręsti gali ir fiskalinė sąjunga, t.y. transferiniai mokėjimai, solidariai palengvinantys buksuojančių ekonomikų atsigavimą (ir skatinantys vidaus paklausą), tačiau fiskalinės sąjungos sudarymui paprastai trukdo politinės priežastys. Galiausiai, daug problemų išspręstų kuo sinchroniškiau skirtingose šalyse vykstantys verslo ciklai (leidžiantys taikyti bendrą pinigų politiką nekenkiant kurių nors valstybių ekonomikoms). Šalys, kurioms atlyginimų mažinimo ar darbo jėgos mobilumo didinimo socialiniai ir ekonominiai kaštai atrodo didesni nei valiutos devalvacijos kaštai, neturėtų stoti į pinigų sąjungą²⁵.

Ar Europos Sąjunga atitinka OVE teorijos keliamus reikalavimus? Viena vertus, ES viduje nėra prekybos apribojimų, o kapitalo judėjimas yra liberalizuotas. Kita vertus, darbo jėgos mobilumas ES yra santykinai mažesnis negu, pavyzdžiui, JAV: darbuotojų judėjimui įtakos turi kalbiniai barjerai, įvairios užsieniečių diskriminavimo formos, nesuvienodinta socialinė apsauga ir socialinės garantijos, skirtingi darbuotojų kvalifikacijos reikalavimai, pernelyg skirtingi mokesčiai ir t.t.²⁶ Be to, svarbus yra nepakankamas darbo užmokesčio ir kainų lankstumas, o tai aiškiai parodo aukštas struktūrinio nedarbo lygis Europoje (ES darbuotojai atsisako dirbti už mažesnę atlyginimą). Apskritai galima kalbėti apie pernelyg menką ES valstybių ekonominių sistemų homogeniškumą, kurį rodo dideli BVP ir užsienio prekybos skirtumai. Galiausiai, EPS pasižymi santykinai menka fiskaline integracija, joje nėra didesnės centrinės biudžeto politikos.

²⁴ Kropas, 16.

²⁵ Hix, Hoyland, 246.

²⁶ Levitt, Lord, 21.

Empiriniai tyrimai, tokie kaip Bayomi ir Eichengreeno (1992), atskleidžia, jog pasiūlos pokyčiai tarp periferinių regionų ir centro valstybių (pvz., Vokietijos) yra iš esmės asimetriški ir ekonominiai ciklai tarp šių šalių nebekoreliuoja²⁷. Mažoji EPS (susidaranti, pavyzdžiui, iš Austrijos, Beneliukso valstybių ir Vokietijos) turėtų mažiau sunkumų sudaryti sėkmingą OVE. Svarbu paminėti, kad apie skirtingų euro zonos šalių nevienodumą ir nesuderinamumą signalizuoja ir Stabilumo ir augimo pakto, turėjusio užtikrinti fiskalinę drausmę tarp valstybių narių, nepaisymas: prieš krizę net trečdalis euro zonos narių neatitiko Pakto keliamų reikalavimų²⁸. Galiausiai, euro zonos valstybės išsiskyrė ne tik savo skolos lygiu, bet ir struktūrinių reformų lygiu. Tokios šalys kaip Vokietija XX a. 10 deš. sugebėjo pertvarkyti savo ekonomikas (pavyzdžiui, su darbininkų profsąjungomis susitarti dėl mažesnių atlyginimų) ir taip atstatyti savo konkurencingumą, leidusį kaupti einamosios sąskaitos perviršį. Tuo tarpu tokios šalys kaip Graikija, Italija, Ispanija ar Portugalija savo ekonomikų restruktūrizuoti nesugebėjo (tai reiškia atlyginimų nelankstumą, darbo jėgos nemobilumą ir t.t.). Įstojusios į euro zoną, jos negalėjo remtis savarankiška pinigų politika, tad ilginiui šių šalių ekonomikos tapo nekonkurencingos²⁹.

Taigi, kalbėdami apie euro zoną, galime kalbėti apie centrą ir periferiją. Centro (arba Šiaurės) šalys (Vokietija, Austrija, Belgija, Nyderlandai ir t.t.) ženkliai eksportuoja ir pasižymi ekonomikos augimui palankia institucine aplinka. Periferinės valstybės (Kipras, Graikija, Italija, Ispanija, Portugalija, Airija) pasižymi į vidinį vartojimą nukreiptomis ekonomikomis. Tai šalys, nesugebėjusios reformuoti savo ekonomikų, tad jose didžiuliai einamosios sąskaitos deficitai virto nemaža valstybės ar privataus sektoriaus skola, o tai šias šalis padarė pažeidžiamas išylančių asimetrinių šokų³⁰.

²⁷ Tamim Bayoumi ir Barry Eichengreen. "Shocking Aspects of European Monetary Integration." *Economics Working Papers*, University of California at Berkeley, 1992, 92–187.

²⁸ Zsolt Darvas. "The Euro Crisis: Ten Roots, but Fewer Solutions." *Bruegel Policy Contribution*, 2012/17, 3.

²⁹ Ten pat, 4.

³⁰ Jon Danielsson, *Global Financial Systems: Stability and Risk*, Pearson. 2013, 458.

Krizės apžvalga

Kertiniu euro zonos krizės momentu galima laikyti 2010 metų balandį, kuomet Graikija, negalėdama gauti valstybės skolos finansavimo iš privačių finansų rinkų, paprašė būti išgelbėta. 2012 metais ji paprašė antro gelbėjimo paketo, o dalį jos skolų privatūs investuotojai atšaukė³¹. Airiją ir Ispaniją, tuo tarpu, teko gelbėti tuomet, kai šios valstybės teko finansuoti savo bankus ir kai kurių kontrolę perimti į savo rankas. Šiose šalyse valstybės skola nebuvo didelė, tačiau didelių bėdų kėlė išsipūtęs bankų sektorius ir nekilnojamojo turto kainų burbulas.

Iš pradžių tokias šalis kaip Graikiją gelbėjo dvišalės paskolos, kai kurios jų buvo suteiktos netgi ne euro zonos valstybių. Vis tik daugumą gelbėjimo paketų krizėms kamuojamoms valstybėms kartu suteikė TVF, Europos Komisija ir Europos Centrinis Bankas (lyderiaavęs sprendimų priėmimų procesuose); šis trejetas tapo žinomas kaip „Troika“. Dauguma finansinės paramos paketų reikalavo vykdyti tam tikrus skolinančių institucijų reikalavimus, nukreiptus į struktūrines reformas, „diržų suveržimo“ politiką, konkurencingumo atstatymą krizę išgyvenančiose ekonomikose bei bankinės sistemos pertvarkas. Pavyzdžiui, Graikijos biudžeto konsolidacijos mastai 2010–2014 metais siekė net 25 proc. šalies BVP³².

Šioje vietoje svarbu pažymėti du dalykus. Pirma, tiek Graikijos valstybės skolos krizę, tiek Airijos ar Ispanijos bankų krizę sukėlė pernelyg didelė pinigų pasiūla, kurios periferijos šalys, būdamos pinigų sąjungos narėmis, negalėjo kontroliuoti. Dauguma euro zonos periferijos šalių į trečiąjį EPS kūrimo etapą įstojo iš esmės neatitikdamos konvergencijos kriterijų (nors jos sugebėjo įrodyti, kad juda link šių kriterijų įgyvendinimo), tačiau įstojus į euro zoną joms atsivėrė daug pigesnio skolinimosi galimybės, nes finansų rinkos nustojo bijoti valiutų nuvertėjimo³³. Be to, ECB vykdoma pinigų politika ir jo nustatyta palūkanų norma periferijos šalims buvo per maža.

³¹ Ten pat, 439.

³² Argentino Pessoa. „The Euro Area Sovereign Debt Crisis: Some Implications of its Systemic Dimension.“ *CEFUP, Faculdade de Economia, Universidade do Porto*, 2011, 4.

³³ *The Great Euro Crash with Robert Peston*. 2012 m. BBC dokumentika apie euro krizę.

Pastaroji paskatino tolesnį skolinimąsi, atlyginimų kilimą, konkurencingumo smukimą ir einamosios sąskaitos deficitą. Šalyse didėjo užsienio skola, o pasiskolinti pinigai buvo nukreipti į vartojimą (Graikijoje ir Portugalijoje) arba nekilnojamojo turto burbulų susidarymą (Airijoje ir Ispanijoje), o ne į gamybos pajėgumų didinimą. Pavyzdžiui, nuo 1999 iki 2007 metų išlaidos vidiniam vartojimui Airijoje padidėjo net 55 proc.³⁴

Antra, periferijos valstybes ilgainiui ištiko asimetrisis šokas, ir dėl jų neatitikimo OVE kriterijams bei negalėjimo vykdyti savarankiškos pinigų politikos, šalys patyrė didelę krizę.

Persipynusios bankų, valstybės skolos, ekonomikos augimo ir politikos krizės

Euro zonos krizę galima apibūdinti kaip keturias skirtingas krizes aprėpiančią sukrėtimą – tai yra bankų (likvidumo problemos ir pernelyg mažos kapitalo atsargos), valstybės skolos (susijusi su sunkumais refinansuoti skolą dėl išaugusių palūkanų normų), ekonomikos augimo ir politinė krizė. Šios krizės yra tarpusavyje susijusios ir viena kitą stiprina³⁵.

Šalis pagal pirminės krizės pobūdį galima skirstyti į kelias grupes. Pirmajai grupei priklauso didžiausi bankų krizės euro zonoje sukėlėjai Ispanijos ir Airijos bankai, vykdę neatsakingą skolinimo politiką ir prisidėję prie kainų burbulų. Šiems burbulams sproguos, bankų griūtys sukėlė dideles problemas šalių ekonomikose.

Euro krizės metu Europos bankai pateko į nemenką pavojų dėl mažėjančio likvidumo ir tarpusavio susietumo. Kaip pažymi Jonas Dannielsenas, Europos bankai didelę dalį savo veiklos vykdo kitose kontinento šalyse³⁶. Tai neišvengiamai reiškia, jog kurio nors didesnio Europos banko griūtis paliestų ir kitas euro zonos nares, ir atvirkščiai – kurios nors valstybės bankrotas paliestų visą Europos bankinę sistemą. Iki krizės nemažai skirtingų

³⁴ Pessoa, 2.

³⁵ Jay C. Shambaugh. "The Euro's Three Crises." *Brookings Papers on Economic Activity*, 2012, 159.

³⁶ Danielsson, 449.

valstybių bankų, spaudžiami finansinių įsipareigojimų, tarpusavyje jungėsi, o tai dar labiau didino tarpusavio nepriklausomybę.

Antrajai grupei priklauso šalys, kuriose viskas prasidėjo nuo valstybės skolos krizės. Pavyzdžiui, Graikija paskelbė apie netikėtai didelį šalies biudžeto deficitą 2009 metais. Šalies einamosios sąskaitos deficitas finansų rinkoms įtarimus kėlė jau kelis metus, o toks pareiškimas ne tik reiškė sudėtingai įgyvendinamą tolimesnį skolinimąsi ir šalies vertybinių popierių palūkanų normų augimą, bet ir išaugusį nepasitikėjimą kai kurių kitų euro zonos valstybių skolos lygiais³⁷. Paskolų reitingavimo agentūros smarkiai pažemino Graikijos reitingą, o tai dar labiau atbaidė investuotojus³⁸. Išaugusios palūkanų normos reiškė vis sunkėjantį dabartinės skolos aptarnavimą. Graikijoje bankų krizė kilo visų pirma dėl jiems priklausančios valstybės skolos, kurią pastaroji turėjo sunkumų grąžinti.

Trečiajai grupei galima priskirti šalis, kuriose nemažai problemų kyla dėl jų stagnacijos ir nekonkurencingumo. Tai – ir ta pati Graikija, ir Italija, ir netgi Prancūzija. Ekonomikos augimo krizė Europoje yra susijusi su tuo faktu, jog kai kurių šalių ekonomikas kamuoja gilios struktūrinės problemos, valstybėms neleidžiančios tapti konkurencingomis tarptautinėje erdvėje. XX a., atsiradus spaudimui, kylančiam iš eksportuojančių Azijos valstybių, dauguma šių šalių, užuot pertvarkiusios savo ekonomikas, rėmėsi valiutos devalvacija³⁹. Šiandien šios valstybės, negalinčios vykdyti savarakiškos pinigų politikos, nesugeba restrukturuoti savo ekonomikų (tai liudija apie jų nelankstumą ir neatitikimą OVE keliamais kriterijams) ir konkuruoti tarptautinėje prekyboje.

Akivaizdu, kad visos trys krizės tarpusavyje sąveikauja ir sudaro uždarą ratą. Bankų krizė lemia didėjančią valstybės skolos krizę: krizės pradžioje Airija ir Ispanija neturėjo didelių valstybės skolų, tačiau vyriausybių vykdyti bankų gelbėjimai reiškė tokių valstybės skolos didėjimą, jog šios augimas pasidarė nebeatlaikomas šalių ekonomikoms. Kita vertus, valstybės skolos krizė gali lemti didėjančią bankų krizę: nemažos dalies euro zonos valstybių

³⁷ Shambaugh, 158.

³⁸ Hix, 268.

³⁹ Danielsson, 452.

kreditoriai buvo vietiniai bankai. Pavyzdžiui, 2010 m. graikų bankuose laikytos šalies obligacijos sudarė 25 proc. Graikijos BVP⁴⁰. Akivaizdu, kad valstybės bankrotas ar bent dalinis jos nemokumas turėtų tiesioginės įtakos šalies bankų sistemai.

Bankų krizė taip pat yra tiesiogiai susijusi su ekonominio augimo krize, nes bankų praradimai reikš ženkliai mažesnę paskolų kiekį, o tai lems mažesnes investicijas ir sunykusį ekonomikos augimą. Valstybės skolos krizė prisideda prie ekonomikos augimo krizės tuomet, kai šalis, ypač sulaukusi pagalbos iš tarptautinių institucijų, pradeda taikyti taupymo politiką ir sumažina valstybės išlaidas, o tai savo ruožtu mažina visuminę paklausą ir augimo perspektyvas⁴¹.

Augimo krizė taip pat prisideda prie bankų krizės ir valstybės skolos krizės: mažesnis ekonominis aktyvumas reiškia verslo traukimąsi ir jo nesugebėjimą grąžinti turimų skolų šalies bankams (o taip pat – banko turimų aktyvų nuvertėjimą⁴²), o sumažėjusios pajamos, gaunamos iš mokesčių, reiškia augantį biudžeto deficitą. Be to, investuotojai, regėdami prastą šalies augimo perspektyvas, skeptiškiau vertina jos galimybes grąžinti valstybės skolą, tad ne taip noriai skolina ir reikalauja aukštesnių palūkanų normų. Sulėtėjęs ekonomikos augimas reiškia ir didelį einamosios sąskaitos deficitą, o privačios skolos krizės metu gali atsidurti valstybės mokėjimų balanse (pavyzdžiui, valstybei gelbėjant bankinį sektorį). Skolindamos didelį einamosios sąskaitos deficitą turinčioms šalims, su problemomis susidurti rizikuoja ir sėkmingai augančios valstybės. Taigi skirtingos augimo perspektyvos gali prisidėti prie gilesnės krizės.

Vis tik viena svarbiausių dedamųjų krizės dalių yra politinė krizė, ne tik neleidžianti pateikti koordinuoto ir bendro atsakymo kylantiems iššūkiams, bet ir prisidedanti prie krizės įsigalėjimo: investuotojai, regėdami politinių Europos lyderių neveiknumą, reikalauja aukštesnių palūkanų normų, taip dar labiau apsunkindami skolinimąsi ir išėjimą iš krizės. Kaip pabrėžia Danielssonas, sprendimų priėmimo procesas ES yra itin sudėtingas, trukdantis

⁴⁰ Ten pat, 454.

⁴¹ Shambaugh, 176.

⁴² Ten pat, 159.

greitai reaguoti į ekonomines problemas, o tai atbaido investuotojus⁴³. Kiekvienas sprendimas pinigų sąjungoje reikalauja daugybės dvišalių susitarimų, kurių nėra lengva pasiekti dėl skirtingų nacionalinių valstybių interesų. Svarbūs pakeitimai ES įmanomi tik sudarant sutartis, o šios reikalauja visų valstybių narių ratifikavimo, kas gali užtrukti itin ilgai.

Ar reikia gelbėti euro zonos valstybes?

Du požūriai

Kokią įtaką euro zonos krizei turėjo taip vadinami finansinės pagalbos paketai, aptarti praeitame skyriuje? Ką jie reiškia padidėjusiai pinigų pasiūlai – vienai pagrindinių krizės kaltininkų? Sutarties dėl Europos Sąjungos veikimo 125 straipsnis draudžia pavienėms pinigų sąjungoms valstybėms būti išgelbėtoms nuo užgulusių finansinių įsipareigojimų, šiuos perimant kitoms valstybėms⁴⁴. Vis tik euro zonos krizė pademonstravo, jog Europos Sąjunga, ir ypač Europos Centrinis Bankas nėra linkęs leisti šalims bankrutuoti. Suteikti finansinės pagalbos paketai įžiebė daug diskusijų dėl tokios pagalbos naudos besiskolinančioms šalims.

Anot Paulo De Grauwe, Europos Sąjunga sudaro nepilną (ir dėl to pažeidžiamą) pinigų sąjungą, kadangi šiai trūksta fiskalinės sąjungos elementų⁴⁵. Tokia pinigų sąjunga susiduria su vienu sunkumu, kurio nepatiria pinigų sąjungai nepriklausančios valstybės: centrinis bankas joje neatlieka „paskutinės minutės skolintojo“ vaidmens (ECB yra ne kartą pareiškęs nenorintis atlikti paskutinės minutės skolintojo vaidmens vyriausybės obligacijų rinkose, to daryti nereikalauja ir jo statutas⁴⁶). Tai reiškia, jog pinigų sąjungos valstybė, patekusi į mokumo krizę, gali lengvai prarasti investuotojų pasitikėjimą, mat šie pradeda bijoti, kad jų investicijos neatsipirks ir

⁴³ Danielsson, 456.

⁴⁴ Article 125. <<http://www.lisbon-treaty.org/wcm/the-lisbon-treaty/treaty-on-the-functioning-of-the-european-union-and-comments/part-3-union-policies-and-internal-actions/title-viii-economic-and-monetary-policy/chapter-1-economic-policy/393-article-125.html>> [Žiūrėta 2014-05-27]

⁴⁵ Paul De Grauwe, *Economics of Monetary Policy*. 9th ed., Oxford University Press. 2012, 113.

⁴⁶ Shambaugh, 163.

valstybės bankroto atveju jie nesusigrąžins investuotų pinigų. Valstybės vertybinių popierių turėtojai (skolintojai) tokiu atveju šių bando kuo greičiau atsikratyti, pastarieji nuvertėja, o tai sumažina šalies bankų turimų aktyvų vertę, sukelia bankų krizę ir, svarbiausia, dėl padidėjusių palūkanų normų tolimesnis valstybės skolinimasis tampa sunkiai įmanomas. Taigi finansų rinkos, bijodamos šalies bankroto, šalį gali privesti prie gilios recesijos. Tai ekonomistas vadina „save išpildančia pranašyste“, kuomet prasti lūkesčiai virsta realybe kaip tik dėl prastų lūkesčių egzistavimo⁴⁷. Stefano Collignon teigimu, būtent dėl paskutinės minutės skolintojo nebuvimo krizę pradėjusios išgyventi šalys susiduria su kredito trūkumu ir, galiausiai, nedarbo augimu⁴⁸.

Priešingu atveju, finansų rinkos, žinodamos, kad jiems priklausančios palūkanos dėl centrinio banko vykdomos pinigų politikos ir jos teikiamų garantijų visą laiką bus grąžintos, į krizinę situaciją patekusiai valstybei ir toliau skolina pinigus, nebijodamos prisiimti rizikos. Šalys patenka į palankios pusiausvyros būseną, kuomet besitęsiantis skolinimas leidžia ir toliau aptarnauti finansinius įsipareigojimus bei iškylančias ekonomines problemas spręsti automatinį stabilizatorių pagalba (mažinančių ciklinių svyravimų amplitudę ir skatinančių vartojimą krizės metu). Taigi Europos Sąjungai reikalinga šalių vyriausybių likvidumą finansų rinkose garantuojanti institucija. De Grauwe teigimu, Europos stabilumo mechanizmas (ESM) nėra tinkama centrinio banko kaip paskutinės minutės skolintojo paminima⁴⁹. Pirma, šio mechanizmo resursai yra riboti, taigi jis negali absoliučiai garantuoti visų valstybių narių mokumo. Antra, ESM būdinga ydinga institucinė struktūra, nes visos mechanizme dalyvaujančios valstybės turi veto balso teisę. Tai, be abejo, neturėtų suteikti pasitikėjimo finansų rinkoms.

Prieštaraujančiai pozicijai atstovauja buvęs Lenkijos finansų ministras Leszekas Balcerowiczius. Anot jo, pagrindinė euro zonos krizės priežastis

⁴⁷ De Grauwe, 114–116.

⁴⁸ Stefan Collignon, “The Bankruptcy of the No-bailout Principle“. 2012. <http://www.social-europe.eu/2012/10/the-bankruptcy-of-the-no-bailout-principle/#_ftn1> [Žiūrėta 2014 05 27]

⁴⁹ De Grauwe, 170.

buvo pernelyg lengvai finansų rinkų teiktos paskolos, didinusios pinigų kiekį šalių ekonomikose⁵⁰. Pagrindinė tokio finansų rinkų elgesio paskata buvo tikėjimas, jog vyriausybės ir ES institucijos suteiks finansinę pagalbą įsiskolinusioms valstybėms ar valstybių bankams. Jei finansų rinkos būtų žinojusios, jog besiskolinančios valstybės nesulauks finansinės paramos paketų, jos būtų pakėlusios skolinimosi kainas tokioms šalims kaip Graikija. Tokiu atveju periferinės euro zonos valstybės nebūtų tiek daug įsiskolinusios. Pasak Balcerowicziaus, į krizę patekusi euro zonos valstybė neturėtų remtis finansų rinkomis, o veikiau iškart vykdyti ekonomikos restruktūrizaciją ir vidinę devalvaciją⁵¹.

Viena vertus, finansinės pagalbos paketų gavimo galimybė sukuria iniciatyvas pinigų sąjungos narėms pernelyg daug skolintis. Šią problemą gali išspręsti, De Grauwe terminais kalbant, užbaigta pinigų sąjunga, kurioje egzistuoja pakankamai griežti skolinimosi apribojimai ir kiti fiskalinės drausmės garantai. Akivaizdu, kad tolimesnė fiskalinė integracija Ekonominėje ir pinigų sąjungoje yra sunkiai įgyvendinamas projektas, taigi galima sakyti, kad valstybių narių gelbėjimas sukuria precedentą, ateityje galbūt lemsiantį neatsakingą skolinimąsi.

Kita vertus, kalbant apie gelbėjimo planams prieštaraujančią poziciją, pastaroji remiasi prielaida, jog finansų rinkos geba tiksliai įvertinti riziką ir į bėdą pakliuvusioms valstybėms didinti skolinimosi kainas. Atrodytų, euro zonos krizės kontekste finansų rinkos apsiriko, neįvertinusios tokių valstybių kaip Graikija perspektyvų. Vis tik, anot Balcerowicziaus, finansų rinkos numatė tai, kad į bėdą pakliuvusios valstybės bus išgelbėtos, taigi šios neturėjo paskatų skolinimą nutraukti. Tai savo ruožtu lėmė pernelyg didelę pinigų pasiūlą.

⁵⁰ Leszek Balcerowicz, "Euro: Imbalances and Adjustment in Comparative Perspective". Paskaita VU TSPMI, 2014-04-29.

⁵¹ Leszek Balcerowicz, "Eurozone I: Bail-outs are no substitute for reforms." 2012 <http://europesworld.org/2012/02/01/eurozone-i-bail-outs-are-no-substitute-for-reforms/#.U2Kxo_mSx8M> [Žiūrėta 2014 05 27]

Išvados

Šiame rašto darbe euro zonos krizės analizė rėmėsi dvejomis teorinėmis įžvalgomis: 1) pinigų pasiūlos įtaka finansų krizių kilimui; 2) OVE kriterijų reikšme pinigų sąjungos narių galimybėms atsistatyti po kilusių asimetrinių šokų.

Apibendrintai galima teigti, jog esminė EPS problema yra taip vadinamų periferinių valstybių augimo ir konkurencingumo perspektyvos. Šios šalys po jas ištikusią asimetrinių šokų nesugebėjo atsitiesti pačios – taip yra visų pirma dėl to, kad EPS neatitinka optimalios valiutų erdvės kriterijų, taigi savarankiškos pinigų politikos negalinčios vykdyti valstybės tarsi atsiranda aklavietėje. Darbe pabrėžiama, jog pagrindinė iškilusių asimetrinių šokų priežastis pinigų sąjungoje buvo pernelyg didelė pigių paskolų pasiūla, lėmusi privataus ir viešojo sektoriaus skolų išaugimą ir paskatinusi išsiskiriančius augimo ciklus tarp centro ir periferijos.

Tarptautinė bendruomenė į euro zonos sunkumus sureagavo didžiausią krizę išgyvenusioms valstybėms, nebegalinčioms skolintis iš finansų rinkų, suteikdama finansinę paramą (ang. *bailouts*), kitaip tariant – paskutinės sekundės paskolas. Analizė atskleidė, jog tokios paramos suteikimo tikimybė skatina finansų rinkas rizikuoti ir neatsakingai skolinti tokioms šalims kaip Graikija, kitaip tariant – didinti pinigų pasiūlą šių šalių ekonomikose ir galiausiai pinigų sąjungą privesti prie asimetrinio šoko. Tam, kad paskutinės sekundės skoliniojo egzistavimas nesukurtų paskatų pernelyg dideliame skolinimu, būtina fiskalinė pinigų sąjungos narių disciplina. Šių dienų kontekste galima kalbėti apie ypatingą Stabilumo ir augimo pakto nuostatų svarbą.

Kalbant apie periferinių šalių perspektyvas, daug kas priklausys nuo to, kaip joms pavyks vykdyti struktūrines ekonomikos reformas, kurios be savarankiškos pinigų politikos gali būti itin skaudžios.

Prof. dr. Jono Čičinsko komentaras:

Santykinis pinigų perteklius, jų (kaip tarptautinės mokėjimo priemonės) srautų disbalansas, vis didėjanti valstybių, įmonių ir namų ūkių priklausomybė nuo kredito podraug su ribotomis pinigų politikos galimybėmis bei ydinga fiskalinė politika atveda, kaip parodo Simonas Algirdas, prie finansų ir ekonomikos krizės. Pinigų sąjungoje tokia krizė yra itin gili, jos pasekmes likviduoti yra sunkiau nei atskiroje valstybėje.

Nors tema ganėtinai dažnai eksploatuota, Simonas Algirdas pateikia šviežių, išsamų, nepriekaištingai sukomponuotą požiūrį į finansų sukrėtimą Ekonominėje ir pinigų sąjungoje. Puikus medžiagos valdymas, nusimanytas tiriamais klausimais ir gebėjimas nė akimirksnio neišleisti iš dėmesio viso darbo tikslo lėmė sėkmę. Straipsnį verta paskaityti kiekvienam besidominčiam nūdiene žmonių gyvenimo aplinka.

GERIAUSIŲ RAŠTO DARBŲ
ALMANACHAS

2013–2014 m.

Viršelio dailininkas *Gediminas Markauskas*
Maketuotoja *Vida Vaidakavičienė*

Už straipsnių turinį atsako autoriai

10,15 aut. l. 12,5 sp.l.

Tiražas 100 egz.

Išleido Vilniaus universitetas,
Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius
Spausdino UAB „Baltijos kopija“
Kareivių g. 13B, LT-09109 Vilnius